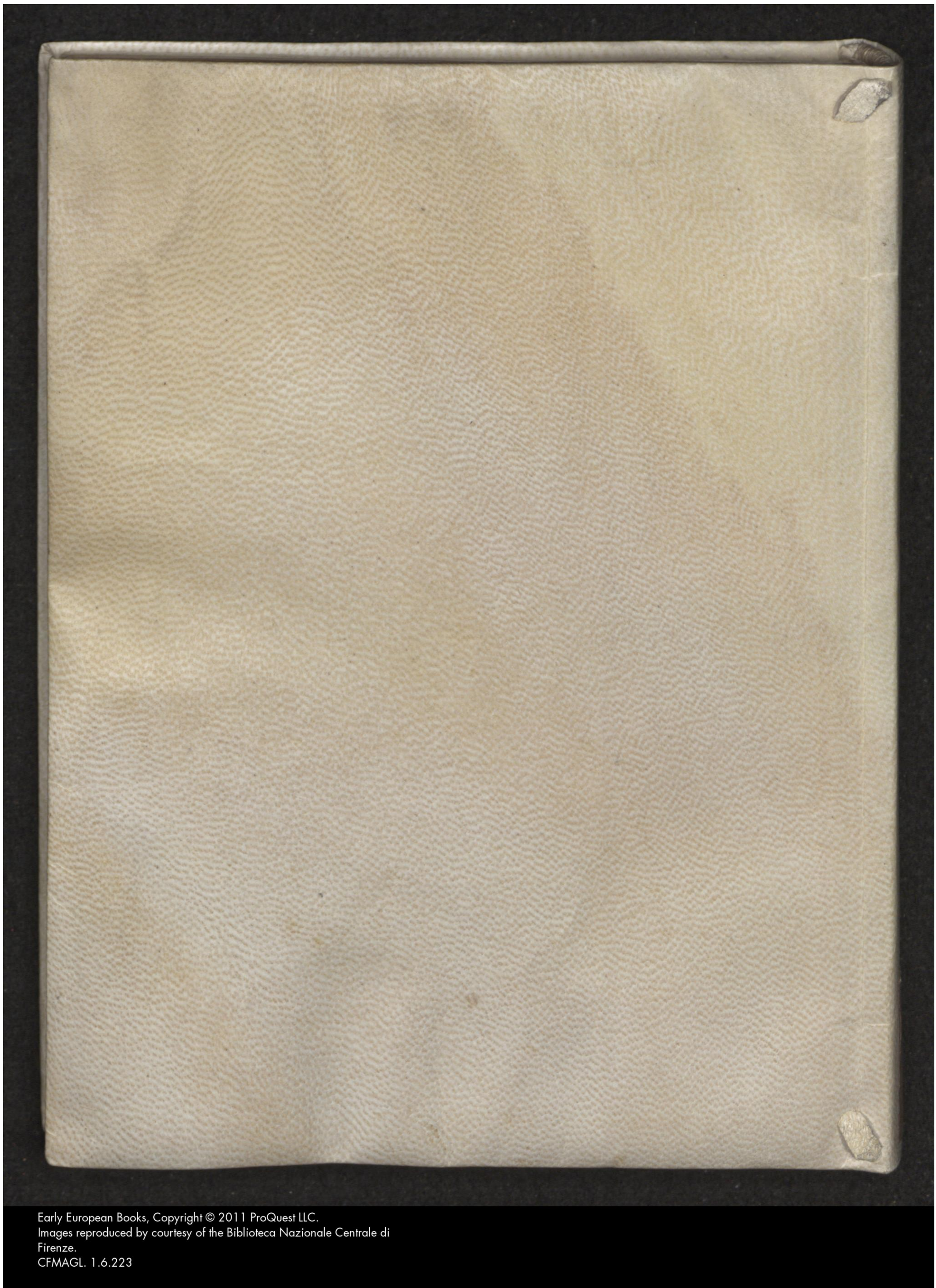

1
6
223

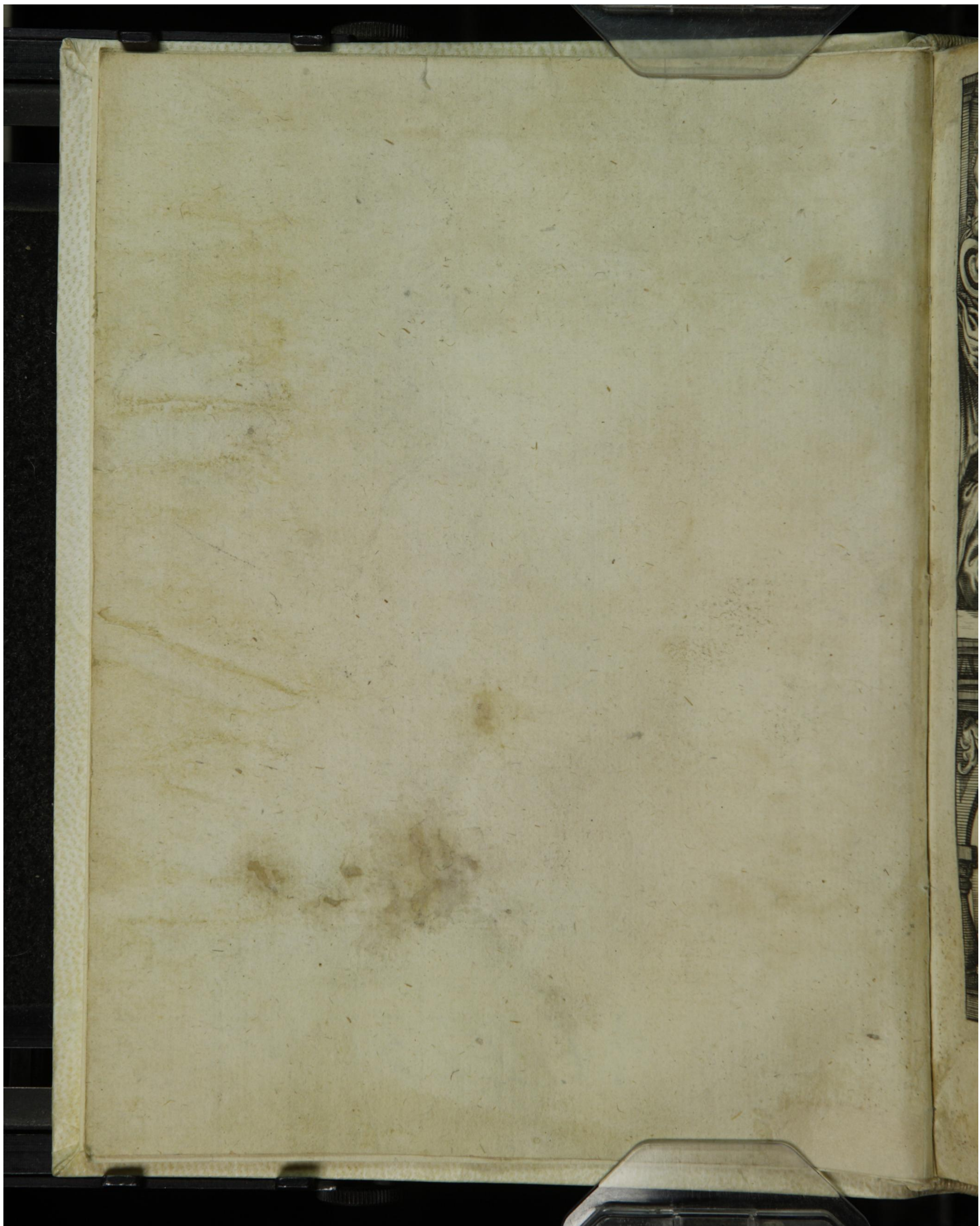

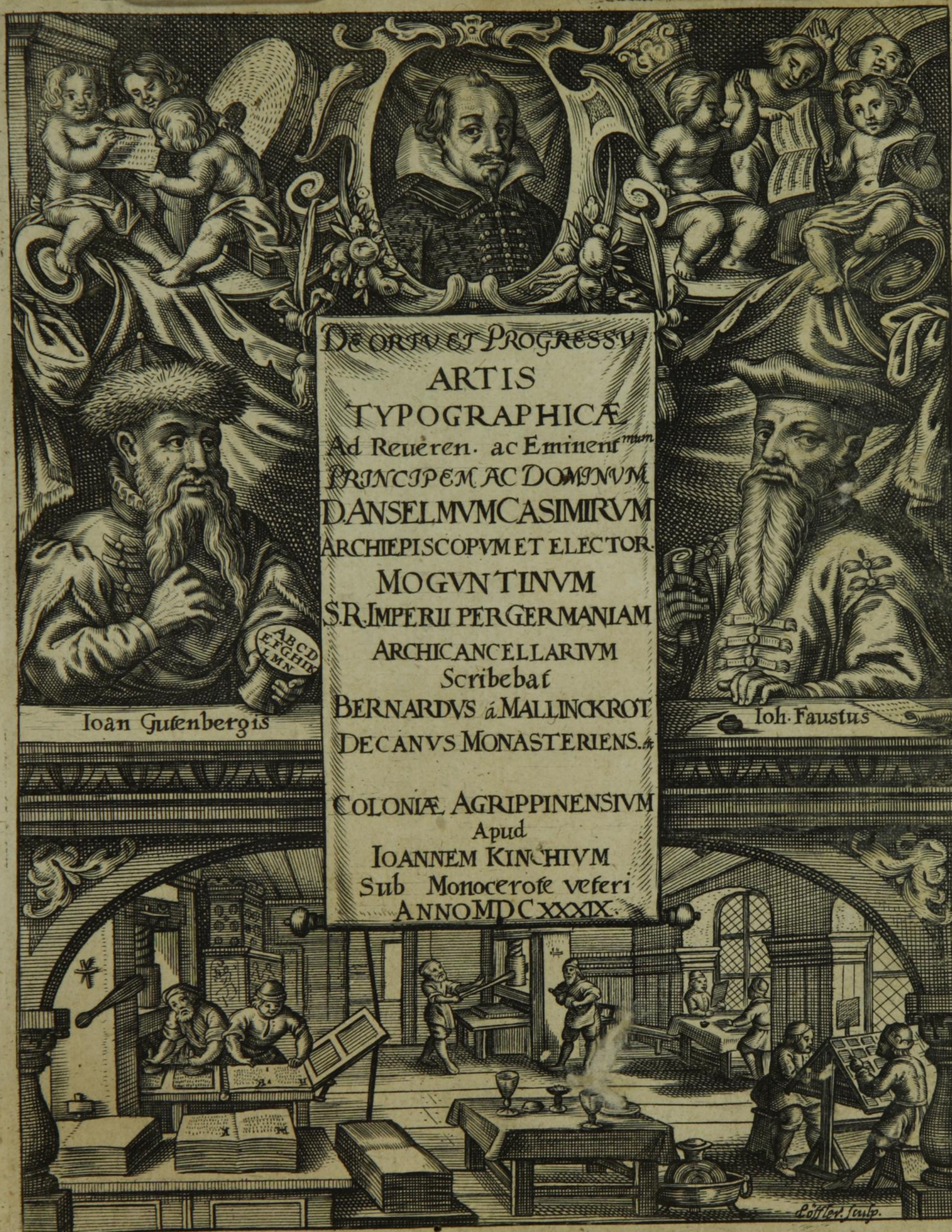

IX

MALLINKR

7

DE ORTV ET PROGRESSV
ARTIS
TYPOGRAPHICÆ
Ad Reueren. ac Eminent^mum
PRINCIPEM AC DOMINVM
D. ANSELMVM CASIMIRVM
ARCHIEPISCOPVM ET ELECTOR.
MOGVNTINVM
S. R. IMPERII PER GERMANIAM
ARCHICANCELLARIVM
Scribebat
BERNARDVS á MALLINCKROT
DECANVS MONASTERIENS. &c.
COLONIÆ AGRIPPINENSIVM
Apud
IOANNEM KINCHIVM
Sub Monocerote veteri
ANNO MDCXXXIX.
Ioan Gutenbergis
Ioh. Faustus
ABCD EFGHIK LMN
Löffler sculp.

DE ORTV AC PROGRESSV
ARTIS TYPOGRAPHICÆ
DISSERTATIO HISTORICA,

IN QVA

Præter alia pleraque

AD CALCOGRAPHICES NEGOCIVM SPECTANTIA DE AVCTORIBVS ET LOCO inuentionis præcipuè inquiritur,

PROQVE MOGVNTINIS CONTRA HARLEMENSES concluditur:

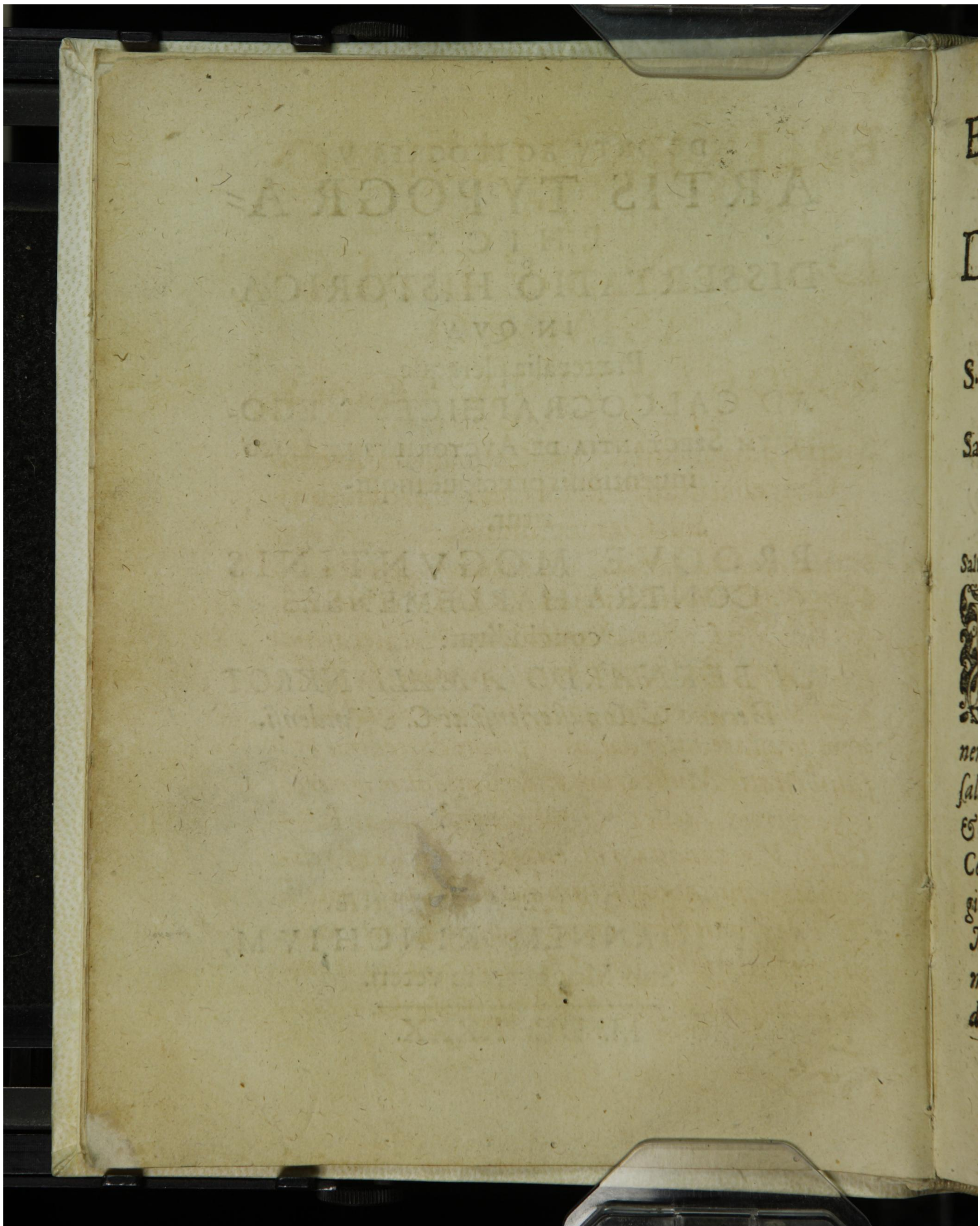
A BERNARDO A MALLINKROT
Decano Monasteriensi ac C. Mindensi.

COLONIÆ AGRIPPINÆ,
Apud IOANNEM KINCHIVM,
Sub Monocerote veteri.

M. DC. XXXX.

IV.

EMINENTISSIMO
AC CELSISSIMO
PRINCIPI AC DOMINO,
D. ANSELMO CASIMIRO,
S. MOGVNTINÆ SEDIS
ARCHIEPISCOPO,
Sacri Romani Imperij per Germaniam Archi-Cancellario ac Principi Electori, Domino suo Clementissimo:

Salutem humillimam dico, ac subiectissima obsequia offero.

EMINENTISSIME *ac Reu.*me, *Princeps Elector, Domine Clem.*me, *Literarum studia non minus in aduersis solatium, quam in secundis delectationem præstare, inter doctos, vtpote dulcedinis & salubritatis Musicarum exercitationum gnaros & expertos, facilè conuenit; ideoq; Em.*æ *ac R.*mæ *Cel.*ni *V.*æ *tanquam his etiam sacris ritè & religiosissimè initiatæ, ignotum aut dubium esse potest. Nec de grauioribus solummodo, ac sacris maximè studijs, quibus tamen principatum huius laudis nemo sanus controuersum fecerit, id obtinet,*

ſed reliquis etiam, quæ humaniora & philologica vocamus, cũ iiſdem commune eſt, eaq; cum illis vtiliter & cum plauſu, nedum citra reprehenſionẽ, etiam ab Eccleſiaſticis, coniungi poſſe, vt reliqua taceam, ipſorummet Sanctorũ nos exempla docẽt, è quibus Gregorium Nazianz. & Hieronymum Stridonenſem in ſpecimẽ nominaſſe ſuffecerit: Etſi enim illa eius ponderis non ſint, vt eandem contra animi ægritudines vim & robur inſtillent, quibus à philoſophiâ vtraq;, (ſecularem dico & diuinam) confortamur: Hoc tamen efficiunt, dummodo potiora non negligantur, vt ſubindè præſentiũ malorum per iucundiſsimam pariter & honeſtiſsimam (quoties ad illa animum deflectimus) auocationẽ, obliuiſci permittamur; ac propterea non poſſum non vehementer nuperi ſcriptionis, *eruditi ſanè & elegantis, ſententiam probare, qui ſatis ingenioſè & perargutè Homericum, Nepenthes, illud decãtatiſsimum miſeriæ humanæ, & terreſtriũ calamitatum alexipharmacum, inter reliquos eius rei myſticos intellectus. etiã, de bonis literis exponit. * Illius igitur, vt pro captu meo, turbulentis & calamitoſis hiſce temporibus, aliquatenus me participẽ facerem, inter cæteras literarias recreationes, ſub-

* Petri la Seine.

* De Nepen. Homer. part. 5. de Auocamentis.

*cisiuis aliquot horis, huic rei impensis, examinare mihi placuit controuersiam illam, quam Batauorum aliqui, de Typographicâ inuentione Moguntinis Em.æ V.ræ Cels.*nis, *iam à quinquaginta annis, nec quicquã mouere attentarunt. Hanc enim etsi pridem* Reuerendus Pater Nicolaus Scrarius *non infimum Sacri Sodalitij sui studijque decus, & Moguntinarum rerum luculentus scriptor, præter alios huius argumenti tractatores, egregiè expenderit, & antagonistas illos sat superq; repercusserit: necdum tamen cessant, isti peregrinæ gloriæ inuolatores, vrbis Em.æ Cel.*nis *Vestræ obstrepere laudibus; vti cum aliundè, tum ex hac commentatiuncula mea inspicere dignaturis apparere poterit; quam veritati & eruditissimorum virorum huius, & præcedentis seculorum honori: pro vt potui, libens concinnaui, non eruditionis, quam in me nullam esse scio, ac præsens argumentum illius ostentationem vix admittit, sed pietatis, quæ volentium à se repellit neminem, inde expectans testimonium. Antiquitati inquam, hoc agẽs, inseruire studui, cuius professionis ergò si non laudata, at excusata saltem erit, impensa hæc honestissimæ rei qualiscunq; lucubratio: Nam ni*

obstent

obstent tot antiquorum, tum rerum etiam testimonia, Germanorum in genere vix interesse possit, Moguntiæ an apud Hollandos Typographia prodierit. Batauiam enim cum populis vrbibusq́; suis non partem tantum Germaniæ esse, sed etiam à multis seculis Imperio Romano-Teutonico & Cæsaribus subiectam fuisse, ac etiam nunc esse partim manifestum & notißimum est, partim facili negotio, si qui forte sunt qui negare non formidēt, probari & ostendi poßit. Alteri tamen isti quam dixi Diuæ præcipuè litare conatus sum, quâ remotâ nec vetustas aliqua, licet veneratio & cultus illi debeantur, operam meam expectet. Puto autem me his ipsis, cum quibus contendendum erit, tantò minus suspectum fore, quod incunabula mea inter Harlemum & Moguntiam, constituta, æquo ferè spatio vtrinq; absint; præsertim cum etiam aliàs causam non habeam, cur vni loco magis quam alteri, si cum bona veritatis venia fieri nequeat, gratificari cupiam. Qui ijdem etiam respectus apud Em.mam Cel.nem V.am excusabunt spero, quod exterus aliquis in hanc arenam descendere non dubitauerit. Nam non tantum ad illos qui ex aduerso pugnant, sed etiam ad reliquos qui

forte

forte hæc legere & examinare volent spectare arbitror, ab illorum aliquo, vt omnia reliqua absint, hanc causam typorum agi, quos locus scriptionis, & homagij nexus, quæque eius generis alias sunt, obnoxij ministerij suspicione non grauent. Si quis autem opinari volet, me, dum hoc argumentum tracto, rem non admodum necessariam curasse, sed talem potius, in quâ opes Græciæ, vt ille dicebat, aut salus Germaniæ minimè sitæ sint; cum illo contendere non constitui: meminisse tamen illũ velim, quisquis tandem fuerit, rerum ad se non pertinentium prærigidus cẽsor, qui forte talia obiecturus sit, si omnia quæ eiusmodi sunt negligi debeant, posse & alia multa, haud paulò minoris, quam hoc sit, momenti, in quibus tamen non pauci ætatem terunt, eâdem operâ securè omitti. Nec etiã puto mihi quempiam diem dicturũ esse, quasi dum hoc ago, alia potiora neglexerim, cum necessaria sit ingenijs alterna remissio, ne continua in serijs tetricisque intentione, mitioribus non recreata focillamentis, nimium consumantur. Non alij autem quam Emin.mæ Cel.di V.ræ Ill.me & Reu.me Princeps Elector, hanc opellam meam offerre & consecrare volui: in quâ tamen non muneris te-

nuitatem, sed tum exhibentis deuotissimum animum, tum urbis suæ decus, & omnis Imperialis Germaniæ gloriam, quibus duobus ille, & impolitus hic stylus meus laborarunt, ut respicere & æstimare velit, humillimè obsecro. Loci, inquam, præsulem & principem tum Imperij Jurium & dignitatis custodem & conseruatorem, tractatulus hic meus præ cæteris adire & venerari debuit. Nec enim sine aliquâ numinis prouidentiâ contigisse credo, ut in illâ potissimũ urbe, incomparabile hoc nouæ scriptionis inuentum, in lucem ederetur, cuius antistes Archi-Cancellarij per Germaniam munere, & Nomophylacis dignitate emineret, ut deinceps ille ipse, omnesq; eius in Sancta ista Sede successores, hoc typorum domestico & vernaculo artificio, quibus deinceps res literaria præcipuè constat & stabilitur, conciliante; in Apollinis etiam regno & Musarum republ. Archigrammatei præcelso & dignissimo officio, iure optimo honorari mererentur; eoque ipso tutelam & defensionem chalcographicæ inuentioni tanquam municipi & clienti suæ præ cæteris curatius impenderent. Suscipiat igitur Emin.ma Cels.V.ra hanc qualemcunq; promptissimæ voluntatis & humil-

limi obsequij exhibitionē solitâ sibi generosissimi animi sui humanitate, meq; sibi deditissimum, vt hactenus, ita deinceps etiam benignissimè fauere, & perpetuùm protegere clementissimè pergat. Ita Ill.mæ Cels.nis V.ræ notissimæ dudum, cùm reliquæ virtutes, tum præcipuè in prosperis moderatio, in aduersis constantia, *& vtrobique* animi mentisque vigor rectique tenacitas, *hoc ipso typorum suorum sonoro præconio, magis magisq; per orbem publicentur, & ad omnem posteritatem tabulis æternitatis inscribantur, quam Deus Opt. Max. Ecclesiæ & Reipubl. diu incolumem superesse & prosperari concedat. Dabam Monasterij VVestphaliæ Musæi Curifugio, Anno à Salutis nostræ reparatione* M. IↃC. XXXIX. KALEND. *Septemb. die* XIII. *S. Bernardo Claræuallensi sacro.*

Emin.mæ & R.mæ Cels.nis V.ræ

Humillimus & deuotiss. Seruitor.

Bernardus à Mallinkrot.

ÆQVO ET VERITATIS STV-
dioso Lectori.

SAL. PLVR. DICO.

NEQVE partium studio, neque odio cuiusquam, lector benigne, impulsus hunc de Typographiæ initijs & progressibus conatum meum in publicum protrusi, tibique si annuis & afficeris legendum & censendum obtuli. Permouit me tum ingenuus quidem, paulòque tenerior erga bonas literas, deque illis quocunque nomine benè meritos affectus, tum innocentiæ iniustè afflictæ pressæque patrocinium, quod ex opere ipso, si tanti tibi videbitur, te cognoscere malo, quam hic paulò ambitiosius, vt nonnemini fortè suspectus fierem, à me venditari. Hollandis, cur decora sua, quæ citra aliorum illis iniuriam debeantur, inuidere velim, causam non habeo: Ac aliàs etiam in suum cuique tribuendo, affectuum & cupiditatum sordes in consilium admittendæ non sunt. Nec possum non amare Batauiam, quæ plurimos Ecclesiæ Christi Catholicæ, & literariæ reipublicæ dedit & protulit præclarissimos viros, (interque cæteros facile principem Erasmum Roterodamum, erga quem, vt de cæteris taceam, singulariter me, quatenus censura Catholicæ pietatis, & potior amore quorumuis incorrupta veritas, permittunt, affici, non cupiam diffiteri, idque, si Deo placebit, & vita ad hoc suppetet, peculiari opere de vitâ & scriptis illius viri, & quanti, fide & probitate saluis ab illis, qui obedientiam Romanæ Ecclesiæ Sedisque Apostolicæ profitentur, æstimari fierique possit, breui, vt spero ostendee laborabo) Quam procul autem à me sit erga nationem hanc auersior animus, è sequenti Epigrammate, quibus Iosephi Scaligeri Hollandica miracula amplificatum & auctum iri vtcunq; constare volo, cui etiam in lectoris gratiam ipsum Scaligeri carmen præmitti quis vetet aut improbet?

Extat inter opuscula eius varia anno 1612 Fräcofurti edita.

IOSE-

IOSEPHVS IVSTVS SCALIGER
De mirandis Bataviæ ad Ianum Dousam.

IGnorata tuæ referam miracula terræ,
Dousa peregrinis non habitura fidē.
Omne Lanitium hic lassat textrina Mineruæ,
Lanigeros tamen huic scimus abesse greges.
Non capiunt operas fabriles oppida vestra,
Nulla fabris tamen hæc ligna ministrat humus.
Horrea triticeæ rumpunt hic frugis acerui
Pascuus hic tamē est, nō Cerealis ager
Hic numerosa meri stipantur dolia cellis,
Quæ vineta colat nulla putator habet.
Hic nulla, aut certe seges est rarißima lini,
Linifici tamen est copia maior vbi.
Hic medijs habitamus aquis, quis credere poßit,
Et tamē hic nullæ, Dousa, potātur aquæ.

Ignosce, lector, quod huic pretiosæ purpuræ vilem, qui sequitur, pannum assuam. Formam tamen poëmatis extra censuræ aleam relinquas velim. Materia certe vinco, & hactenus iudicium tuum non formido.

EPIGRAMMA DE MIRACVLIS
Hollandiæ, à Scaligero dissimulatis aut neglectis.

SCaliger, arguto terræ mirāda Batauæ
Carmine describens, maxima præterijt.
Nam sint magna licet, quæ grandius ille recenset,
Hæc maiora tamen Musa pusilla canit.
1. Pacis delitiæ medio in discrimine belli
Felici Hollandos conditione beant.
In nauibus, pelago, & fluuijs fiducia tanta est;
Hostica sic procul est inde & amica phalanx:
2. Hostis & hic peperit Musis Bellona Lycæum;
Inclyta Martis opus, nam schola, Leida, tua est.
Quiq; ferus toties iuuenes fugat atq; magistros,
Eius ope Aonidum culta palæstra viget:
Ingenijs scriptisque omnem quæ prouocat orbem
HEINSIVS ac reliqui hoc, tu quoque, DOVSA, doces.
3. Tertia res superest, magis admirabilis illis
Quas retuli, at numis non memoranda meis.

Amor

Amor igitur erga immortales viros, veros typographici artificij Inuentores, tum artis ipſius æſtimatio, hanc à me impetrarunt (an imperarunt verius) lucubratiunculam. Et illis, & huic debemus incomparabilem illam, qua veteres caruerunt, ſtudendi commoditatem: quæ præterquam quod & oculis & loculis ſtudioſorum hominum, tum characterum politiæ & nitela, tum tolerabili librorum pretio, ſi priſca cogites & conferas, præclarè conſulit; tantam nobis dudum ſuppeditauit in omni ſcientiarum ſtudiorumque genere codicum ac voluminum copiam, vt hæc & eiuſdem guſtus reliqua, quæ recenſere longum ſit, reputanti mihi, cum Naſone exclamare libeat:

Priſca iuuent alios, ego me nunc denique natum
Gratulor: hæc ſtudijs tempora prompta placent.

Non igitur eſt vt humilitatem argumenti quis obijciat, cuius neminem quantæcunque ſit vel eruditionis, vel dignitatis ac gradus, pudere iure poteſt, nedum vt mea id mediocritas dedignari debuerit. Si enim Claudius Clemens Profeſſor Madritanus, diſertiſſimus ſcitiſſimuſque Muſæi extructor & inſtructor, in ipſis ſapientiæ ſacrarijs, id eſt, Librorum repoſitorijs, quæ Bibliothecæ vocantur, inter Doctorum Imagines etiam Typographicis Inuentoribus rectè, vt facit, locum concedit, ac dudum ante illum reipſa id præſtitum eſt à Theueto & Beierlingio: quis improbet illos cura & ſollicitudine ſua, à literarum amatoribus non inferiores cenſeri? præſertim de illis non alia tradentibus, quam quæ ad eruditionis & ſtudiorum decorem & exiſtimationem pertinent, & poſterorum cognitione digna ſunt? Faue igitur, quiſquis hæc legis, ceptis meis, eſtoque certus, nunquam nos ſatis gratos eſſe poſſe erga homines, qui excuſoriam artem publicis vſibus excogitarunt; nedum erga diuinum numen, quod illis hanc gratiam & illuminationem cœlitus infudit ac conceſſit. VALE.

AD INCLVTAM MOGVNTIAM
Gratulatio.

AVdijt excelſo ſublimis Phœbus Olympo,
De primũ inuẽtis prælia mota Typis:
Audaceſque animos hominum, atque ingentia ridens
Vota; Quid hæc non gens improba tentat? ait.
Nõ hominum inclamatis: opus hoc; opus omne Deorum eſt,
Quiq; dedere Artes, Hiq; dedere Typos.
Attamen è cœlo (Pergit,) cum hæc munera terris
Inferrem, ſummi Numinis imperio:
Aurea *præ cunctis mihi ſola* Moguntia *lecta eſt;*
Viſa nec hoc zenio dignior vlla fuit.
Hic pietas, & auita fides, gratiſſima cœlo,
Perpe-

Perpetuum fixit non temeranda Larem.
Hic ſacræ florent Artes; tentoria Muſæ
Germanæ hoc pridem conſtituere ſolo.
Hanc propter Rheni facili gratoque ſuſurro,
Pegaſeis melior labitur vnda vadis.
Hic & ab aduerſo decliui flumine ſeſe
Mergit Rhenanis Mœnus amœnus aquis.
Hanc virides luci circum, nemoroſaq; tēpe,
Pulcraq; pampineis frondea teſqua comis.
Illa meas rapiunt Peſtana roſaria Muſas,
Par alibi eſt homines, hic habitare Deas.
Scilicet oderunt turbas, odere paludes,
Aura vbi limoſis denſior halat aquis.
Quando Typos ergò antè omnes his deſtinat Æther;
Sume, nec ingrata, Vrbs, quæ fero dona, manu:
Dixit; & vt plena fudit ſua munera dextra,
Ad ſuperos celeri calle relegit iter.
Ex illo nomenq; Tuum laudeſq; manebunt;
Et decora, Vrbs nullis interitura rogis.
Clara Semiramios ſileat Babylonia muros,
Et Mauſolæi nobile Cares opus;
Pyramides Memphisq; ſuas, Rhodijque Coloſſum,
Atq; Ædem Ionij, magna Diana, tuam;
Ceteraq; obticeant Mundi Miracula: Nempè es
Omnibus his vnis clarior Vna Typis
Quid? quod in humanis Operum hebdomas iſta perennat
Mentibus; hoc totum debet & illa Tibi.
Pyramides vbi Memphi tuæ? tuus ille Coloſſus
Dic, Rhode, vbi? magni gloria prima maris?
In nihilum rediere ſuum cogentibus annis,
Et ſecum fugiens abſtulit illa dies.
Concidit & Babylon, Mauſolæumq; ſuperbū,
Et ſtrauit Triuios impia flamma Lares.
Quod ſuper illorum eſt, & quod poſt ſecula longa,
Illa ſtupepit adhuc poſthuma progenies;
Muneris omne Tui eſt Mogani Vrbs auguſta: Tuiſq;
Inconcuſſa manent vſq; vigentq; Typis.
Illa dies ergo Te Te, alma Moguntia, claram
Extulit, & cœli ſedibus inſeruit.
Illa Tibi famam peperit, qua Machina Mundi
Tenditur, & latam Nereus ambit humū.
Illa (Tuæ licet hoc laudi vetat addere liuor,)
Vnam Te cunctis vrbibus antetulit.
Forſitan indignans Batauus marceſcet, & vnum
Hic Tibi præ reliquis obſtrepet Harlemiū;
Quæq; Tibi ſoli debetur adorea, ciui
Ius contra, volet hanc impoſuiſſe ſuo.
Nil metue: Ecce Tui vindex inuictus honoris
MALLINCKROTTIADES, arma animoſque parat:
Frigidaq; hæc veri cōmenta vmbone repellēs
Et ſtyli & ingenij vi, calamoq; fugat:
Et iam iā exiguo hoc inſomnia tota Libello,
Ceu Solis lampas nubila, diſcutiet.
Quod ſi Te cōtra porro tamē Æmulus hiſcet,
Nec volet à Plagio continuiſſe manum;
Fortior inſurgens, grauioribus Ille flagellis,
Multato malè mox oſq; manumq; premet;
Nec minus ipſe ſibi decus hinc illuſtre parabit,
Calcographiq; Typi, Prælaq; donec erunt.
Ergo Tuæ laudis tanto Aſſertore triumpha,
Et longum, Vrbs, titulis incluta plaude Tuis.
Quin & commerita felix Tua tēpora lauro
Cinge, coronari quâ ſua Phœbus amat:
Hunc Tecū diûm qui participauit honorē,
Ille, nec inuitus, laurea ſerta fauet;
Immo & qui tanto mactauit munere ſolam,
Ille, vel inuitis omnibus, Illa dabit.

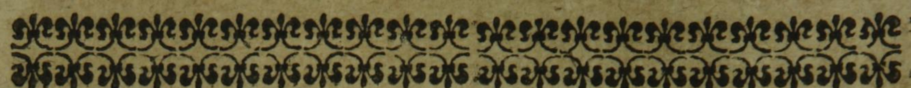
Bernardi Rottendorffi Com. Pal. Cæſ. Sereniſſ. Elect. Colon. ac Reipubl. Monaſt. Medici.

CAPITA TRACTATVS TYpographici.

DISCVR-

Perpetuum fixit non temeranda Larem.
Hic sacra florent Artes; tentoria Musæ
Germana hoc pridem constituere solo.
Hanc propter Rheni facili gratoq; susurro,
Pegaseis melior labitur vnda vadis.
Hic & ab aduerso decliui flumine sese
Mergit Rhenanis Mœnus amœnus aquis.
Hanc virides luci circum, nemorosaq; tẽpe,
Pulcraq; pampineus frondea tesqua comis.
Illa meas rapiunt Pestana rosaria Musas,
Par alibi est homines, hic habitare Deas,
Scilicet oderunt turbas, odere paludes,
Aura vbi limosis densior halat aquis.
Quando Typos ergò antè omnes his destinat Æther;
Sume, nec ingrata, Vrbs, quæ fero dona, manu.
Dixit; & vt plena fudit sua munera dextra,
Ad Superos celeri calle relegit iter.
Ex illo nomenq; Tuum laudesq; manebunt,
Et decora, Vrbs nullis interitura rogis.
Clara Semiramios sileat Babylonia muros,
Et Mausolæi nobile Cares opus;
Pyramides Memphisq; suas, Rhodijque Colossum,
Atq; Ædem Ionij, magna Diana, tuam;
Ceteraq; obticeant Mundi Miracula: Nempe es
Omnibus his vnis clarior Vna Typis
Quid? quod in humanis Operum hebdomas ista perennat
Mentibus; hoc totum debet & illa Tibi.
Pyramides vbi Memphi tuæ? tuus ille Colossus
Dic, Rhode, vbi? magni gloria prima maris?
In nihilum rediere suum cogentibus annis,
Et secum fugiens abstulit illa dies.
Concidit & Babylon, Mausolæumq; superbũ,
Et strauit Triuios impia flamma Lares.
Quod super-illorum-est, & quod post secula longa,
Illa stupepit adhuc posthuma progenies;
Muneris omne Tui est Mogani Vrbs augusta: Tuisq;
Inconcussa manent vsq; vigentq; Typis.
Illa dies ergo Te Te, alma Moguntia, claram
Extulit, & cœli sedibus inseruit.
Illa Tibi famam peperit, quâ Machina Mundi
Tenditur, & latam Nereus ambit humũ.
Illa (Tua licet hoc laudi vetat addere liuor,)
Vnam Te cunctis vrbibus antetulit.
Forsitan indignans Batauus marcescet, & vnum
Hic Tibi præ reliquis obstrepet Harlemiũ;
Quæq; Tibi soli debetur adorea, ciui
Ius contra, volet hanc imposuisse suo.
Nil metue. Ecce Tui vindex inuictus honoris
MALLINCKROTTIADES, arma animosque parat:
Frigidaq; hæc veri cõmenta vmbone repellẽs
Et styli & ingenij vi, calamoq; fugat:
Et iam iã exiguo hoc insomnia tota Libello,
Ceu Solis lampas nubila, discutiet.
Quod si Te cõtra porro tamẽ Æmulus hiscet,
Nec volet à Plagio continuisse manum;
Fortior insurgens, grauioribus Ille flagellis,
Multato malè mox osq; manumq; premet;
Nec minus ipse sibi decus hinc illustre parabit,
Calcographiq; Typi, Prælaq; donec erunt.
Ergo Tua laudis tanto Assertore triumpha,
Et longum, Vrbs, titulis inclyta plaude Tuis.
Quin & commerita felix Tua tẽpora lauro
Cinge, coronari quâ sua Phœbus amat:
Hunc Tecũ diûm qui participauit honorẽ,
Ille, nec inuitus, laurea serta fauet;
Immo & qui tanto mactauit munere solam,
Ille, vel inuitis omnibus. Illa dabit.

Bernardi Rottendorffi Com. Pal. Cæs. Sereniss. Elect. Colon. ac Reipubl. Monast. Medici.

INDEX

CAPITVM HVIVS OPVSCVLI.

AVCTO-

AVCTORES, QVI PRO MOGVNTINIS TESTANTVR, *antiqui, id est, Hadriano Iunio antiquiores.*

AVCTORES NEOTERICI PRO *Moguntinis, id est, Hadriano Iunio iuniores.*

Quibus numerus non est appositus, illi in additionibus reperiuntur.

AVCTORES QVI PRO HARLEMENSIBUS testantur.

DVBII ET AMBIGVI QVI *Harlemensium meminerunt.*

INDEX TYPOGRAPHORVM, BIBLIOPOLARVM ET CORrectorum, qui in hoc opere memorantur.

Con-

CORRECTORES ALIQVOT CELEBRIORES.

Emendanda & typothetarum errores sic corrigantur.

In Carmine de Mirac. Holland. *Nauibus in*, In Carm. ad Mogun. *inclamans*. *v.13 stupebit*. In Indice Auct. *Iac. Gualtherus, Ioan. de Laet, Nic. Gerbelius*. *In lit. A* Pag. 6 lin. 3 pro *viris* l. *viuis*, ead. p. li. 11 à fine pro *&* repone *ac*. p. 7 lin. 7 à fine, *Marquardi* p. 8 l. 7 à fine *Barbaro* p. 9 l. 1 *poscantur*, p. 11 l. 7 à fine: *Ista autem Celtis*, ib. l. 5 *quinquagenarius*, l. vlt. *solidos*, p. 13 l. 15 *Opistographo*, l. 17 *Sipontino*, p. 14 l. 5 *lib*. 5. l. 10 pro *quia* insere zum. l. 12 pro 100. l. 1000, l. 15 pro *librorum laborum*, l. vlt. pro *narrant, errant*, p. 17 l. 14 *numerus*, l. 18 *sequuntur*, p. 18 l. 1 *Stœriana*, l. 2 *notione*, p. 20 l. 12 post *Forcatulus* adde *lib*. 4. pag. 617. p. 21 lin. 19 *Themistitana*, p. 24 l. 9 *hodœporico*. l. 10 *Cassouius*, p. 25 l. 4 à fine, *de Typographia encomio*, p. 27 l. 9 post *Guilandinum*, adde: *membro* 26. num. 7, Ib. l. 7 à fine: *mihi autem*, p. 29 l. 8 altiora, p. 30 l. 13 *ira*, p. 31 l. 15 & 19 dele particulas *&* l. 20 *Moguntina & Basil*. l. 8. à fine *Basileensis*, p. 33 l. 22 Gudenbergius, l. 26 Zunigam, p. 35 l. 22 pro *circuerunt, creuerunt*, p. 35 l. 7 pro *At, Ac*, p. 38 l. 5 *Ioannem*, l. 11 *ex honorabilis*, p. 37 l. 15 *Phil. Bono* l. 20 *ruris*, p. 40 l. 22 *vt tum res*, p. 41 l. 11 *in princip*. l. 23 *Diuinare*, p. 42 l. 6 à fine *Consabons*, p. 43 l. 8 à fine *vnquam*, l. 4 *regionem*, p. 44 l. 1 isthmi, l. 5. *Moscouiam*, l. 6 dele *C*. 4. l. 8 *detractoribus*, p. 45 l. 4 *Bemler*, l. 6 *Finer*, l. 9 *Argentina*, l. 12 à fine corrige numerũ & scribe 1346 l. LOCRIUS, l. 8 pro *examinan*. lege, *enim an*. 1616, p. 46 l. 11 dele *lib*. p. 47 l. 13 à fine pro 23 pone 25, ib. Dilichium pag. seq. dele, *& plures alios &*, l. 11 à fine post *lib*. 5 insere *tit*. 4, p. 48 l. 11 à fine *Soli* pag. 49 l. 3 *gerris*, l. 2 *adscribant*, lin. 23 *mantissa*, linea 6. à fine *Secundus*, p. 50 l. 9 *Ganda*, p. 52 l. 16 à fine dele *mult*. p. 53 l. 15 *suspenderent & dedicarent*, l. 3 à fine *Oeconomices*, p. 55 l. 19 *publicè*, l. 3 à fine *consortes eius*, l. 2 Pseudomantin, p. 59 l. 22 *ingenuitati*, p. 60 l. 5 *Zuerius*, l. 23 *breuibus*, p. 61 l. 7 lege *ciuibus*, ib. *exploso*, l. seq. *dicterio*, p. 62 l. 2 *oportere. Quamuis*, l. 6 *deformarit*, l. 17 *est. Si enim*, l. 5 à fin *superno*, p. 67 l. 9 dele *quanti*, l. 20 *indicio*, l. 11 à fine *germani*, l. 8 *qua*, l. 3 effeci, p. 68 l. 10 *præmissa*, p. 71 l. 7 à fine post *Isacius* dele *comma*, p. 73 l. 13 à fine dele *Bibiandrum*, p. 74 l. 6 post *dederit*, hæc insere: *ipsi societ, quod & à VVimphelingio in Argent. Episcoporum Catalogo, (supra pag. 9)* l. 6 à fine pro *infixa* lege *infra pag*. 83, p. 76 l. 5 *debeat*, l. 5 à fine *Elegis*, p. 77 l. 7 *cepit*, l. 16 *dica*, p. 79 l. 9 à fine. *reliquorumq; ipsi consentientium*, p. 81 l. 2 Ac tunc, p. 83 lin. 9 à fine *Saccon*. l. 3 cognoscere. Sed, p. 84 l. 10 post *obierat* adde *vel saltem scribendi finem fecerat*, l. 8 à fine *aliquod*, l. 5 *Mœcenates*, p. 85. l 23 *Roleuincii*, l. 7 à fine *celebres*, l. vlt. *Episcopius*, p. 86 l. 5 *Antonini*, ibid. l. 3 à fine post *laboribus*, adde: *non librorum tantum scriptione, de qua alibi dicendi locus, sed ipsa etiam scriptorum excusione*, p. 87 l. 4 Æbudes, p. 17 post illa, adde: *quoad solos Historicos, cum tamen in Iurisprudentia, Medicina, Philologia, vix minora præstiterit*, l. 20 in fine dele *vt*, pag. 88 l. 11 *interpolata*, p. 89 l. 17 mustea, p. 90 l. 8 *Gryphins*, p. 91 l. 4 post *primos* dele *q;*, p. 92 l. 4 *testata*, l. 6 *iucundissima*, l. 9 *quod vt olim*, l. 18 *ob quam solum*, l. 19 *præstita*, l. 24 *adiuua*, p. 93 l. 20 Buslidio, p. 94 l. 14 *Turnebi, cooptati*, p. 97. 18 *Giolitas*, p. 98 l. antepenult. *legauitq;*. l. seq. *lectissimam suam*, p. 99 l. 17 *prealta*, p. 100, l. 3 sustineat?) l. 5. extet. p. 101 l. 10 *eius incunab*. p. 130 l. 5 Myron l. 8 à fine pro *Carinthius* lege *Styrius*, p. 104 l. 16 *quo ord*. p. 105 l. 8 pro *commodo* leg. *commento*, l. 10 pyst *Italicas* adde, *siue cursiuas*, p. 106 in numero capitis dele vnitatem, p. 108. l. 2 à fine *doctioribus*, p. 111 l. 13 *Hebraicarum*, p. 112 l. 9 Vergara, l. 13 Scholiis. p. 115. post *dignitatis* adde, *quam*, p. 16 l. 10 à fine extructa. *Quæ præterea, in interpunctionibus præsertim, commissa sunt, facile quiuis per se emendabit.*

DISCVRSVS SIVE DISSERTATIO

de

ARTIS TYPOGRAPHICÆ Inuentione.

Elebris & famigerata inter quosdam magni nominis in republ. literaria viros controuersia est, de impressoriæ artis inuentione, maximè quo ad authorem & locum, tum ipsum quoque tempus, quo primitus in lucem edita fuit, de quibus omnibus, alijsque huius artificij circumstantijs & connexis, diuersæ extant diuersorum sententiæ & traditiones, quas in veritatis eiusque amantium gratiam post alios, qui idem ante hac tractarunt argumentum, aliquantò penitius ad examen ac trutinam reuocare, & operæ pretium & eruditorum curâ dignum censeo, eâque de causâ non pigebit horulas aliquot huic rei dicare. Quid enim magis cõuenire possit homini literis dedito & librorum curioso, quam id seriò agere, ne de tam præclari & prorsus diuini artificij veris & genuinis repertoribus dubitare deinceps ipsemet alijque possint, Diuinum inquam hoc artificium censeo, quo de cætero cautum & prouisum est, ne vel temporum iniuria, vel quicunque alius casus lucubrationes doctorum hominum intercipiat, & posterorum notitiæ inuideat, quod plerisque rettò authoribus accidisse, æternùm lugemus, qui bonas litteras æstimamus. Vt autem sine prologi prolixitate rem ipsam aggrediar, breuiter recensebuntur quorundam opiniones, qui vel Germanis inuentæ huius artis gloriam inuidentes, ad exteros illam deferunt, vel alios eidem inuentores, alia loca in ipsa Germania *Propositio.*

 assignant,

assignant, vt deinceps Harlemensium cum Moguntinis serotinam controuersiam accuratius expendamus. Horum enim litis si non dirimendæ, saltem examinandæ ergò, potissimum hoc quicquid laboris est impensum esto.

CAPVT PRIMVM.

Diuersæ opiniones de Inuentione Typographiæ, deque illis iudicium.

1. Saturnus. PRincipio igitur antiquissimum hoc typorum inuentum facit Pomponius Lætus, qui Saturno illud tribuit authoritate falsò accepti & explicati loci è S. Cypriani de Idolis libro desumpti, qui talis est: *Saturnus literas imprimere & signare nummos in Italia primus instituit.* Astipulatur Pomponij sententiæ, quamuis eius nominatim non meminerit, Gilbertus Cognatus libro 3. Syluæ narrationum, ita enim pag. 244. *Saturnus falcis inuentor,* inquit, *literas etiam in Latium intulit, easque imprimere docuit, teste Cypriano martyre. Denique signare nummos in Italia primus instituit, quæ Latium de latebra eius nomen accepit, & rusticitatis cultor fuit, vnde falcem gerens pingitur.* Eadē fere de literarum impressione repetit pag. 278. qui locus infra reddendus

2. Chinēses. est. Alij, inter quos principes sunt Iouius & Hieron. Osorius lib. 11. de rebus gestis Emanuelis Lusitaniæ regis ad Chinenses huius artis repertionem deferunt, quos longe ante quam apud Europæos innotesceret libros impressisse, licet diuerso à nostris moribus ritu contendunt, quâ de re libet luculentum Angel. Rocchæ locum adscribere ex appendice operis de Bibliothecâ Vaticanâ. *Quamuis autem impressoria huius generis ars in Europa anno à partu Virginis 1442. fuerit inuenta, vt multi scribunt, eam tamen in magno Sinarum regno, ante annos plus minus, bis mille in vsu fuisse, atque nunc esse accepi à multis, qui inibi diu vixerunt, & præsertim à Michaele Rogerio Neapolitano Soc. Iesu, qui cum vndecim annos ad Christianam fidem propagandam eo in regno vitam duxerit, nunc Romam ab eius regni incolis missus, ait se legisse libros verbis & characteribus Siniacis impressos ante Saluatoris nostri aduentum annos circiter quadringentos. Typographica vero ars, quæ dicto in regno exercetur, distat à nostra: ea enim non habet characteres ex plumbo ac stanno conflatos, quibus vtuntur nostrates, sed in tabulis insculptos, quales nos interdum effingimus, cum figuras in tabulis ligneis vel laminis æreis incidendas curamus, & alia id genus permulta.* Nec-

dum

dum prodierat scribente Rocchâ Nicolai Trigaultij Historia de Christiana expeditione apud Sinas à Soc. Iesu Patribus suscepta, qui de Sinensium typographiâ & ipse testis autoptes sequentia prodidit lib. 1. pag. 19. *Typographia apud Sinas antiquior est aliquantò, quam apud Europaeos: nam à quinque retro seculis certum est ab ijs vsu receptam, neque desunt qui asserant prius ea Sinas fuisse vsos, quam in hanc mortalitatem immortalis sese Deus abiecisset. Verum à nostra differt non parum, quae Hieroglyphicis eorum characteribus ob multitudinem esset perdifficilis. Quanquam hodie in breui aliqua tabulâ, leui ac enodâ è papyro ferè maloue vel Zizypho insculpunt.* Tertia illorum opinio est, qui Themistaneos noui orbis populum Typographiae authores agnoscunt, quorum antesignanus videtur Genebrardus in Chronographia li. 4. Eique quodammodo assentit Theoetus, cuius verba infrà reddentur Theodorus Zvvingerus in magno Theatro suo Indis Cathaitanis hanc inuentionem adscribit ita inquiens: *Typographiam vti & tormentariam artem apud Cathaitanos Indos antiquissimam esse testantur historici regionum nuper inuentarum. Itaque verum est quod Aristoteles inquit nil prohibere easdem artes à diuersis vel eodem vel etiam diuerso tempore citra vllam communicationem inueniri.* Sunt autem hi Cathaitani, siue vt alij vocant Cathaienses Chinensibus ad Septentrionem vicini, ita vt propriè Indis annumerari non possint, quod obiter adiectum esto. Ac dubito etiam an non Zvvingerus Chinenses intellectos voluerit. Leuior est Antonij Campani sententia, quae tamen quo minus numerum faciat non prohibeo, qui Gallis hanc gloriam perperam assignat, vt constat ex notissimo tetrastichо eius infra referendo, deceptus amphibologia nominis Vdalrici Galli, qui primus in Italiam hanc artem inuexit, quem is à patria & natione ita appellatum credidit, cum esset familiae nomen hominis è Germania oriundi. Is igitur Vlricus cognomen habens Han / quod latine Gallum Gallinaceum significat, ob istam primitiuam in Italiam typographiae illationem non à Campano tantum, sed etiam ab alijs nonnullis primus eius inuentor habitus est, adeò vt ipso etiam Irenicus, quod mireris eo in loco vbi veros Typographices inuentores refert, hunc Vlricum nihilominus repertorem eius vocitet.

3. Themistanei.

4. Cathaitani.

5. Galli.

Quinta est VVimphelingij opinio cap. 65. Epitomes rerum Germ. qui Argentinenses suos hac laude beat, vt statim textum eius relaturi videbimus. Septima opinio Hadriani Iunij & Petri Bertij est, qui Harlemum Hollandiae notissimam vrbem Typographicae artis matrem agnoscunt, quibus nouissimè Petrus Scriverius, & Marcus Querius Boxhornius accedunt acriter, nec citra conuitia & contumelias Moguntinos altercantes, qui octauam numero sectam faciunt, eaque hactenus com-

6. Argentinenses.

7. Harlemenses.

8. Moguntini.

munior, & si quid in hac materiâ sapio & capio, sanior & verisimilior sententia est, quam etiam meo iudicio solidè tutatur in rebus Moguntinis suis Nicolaus Serarius Societatis Iesu Presbyter, vir doctissimus, præterquam solidam Theologiæ & linguarum peritiam de Historiâ quoque peculiariter & egregiè promeritus, post quem tacere quam scribere de isto argumento satius fuisset, nisi illi ipsi quos nominaui testatam tot irrefragabilium testium asseueratione veritatem nouiter oppugnare pergerent, quam tamen eo ipso dum lacessunt, ipsimet agnoscunt & fatentur, causæque suæ vel inuiti & alia omnia agentes præuaricantur, vt infra suo loco docebitur. Missis igitur primis istis de Chinensibus alijsque veteris nouique orbis populis opinionibus, illam quæ Hollandis cum Germanis de typorum inuentione controuersia intercedit in præsentiarum paulò accuratius rimari & expendere animus est. Nam quod de Saturno Pomponius Lætus persuadere satagit, sine omni dubio falsum est, potestque is videri Germanis nostris pro suo erga patriam suam & antiquitatem superstitiosioris pertinaciæ affectu hanc illustratarum literarum tam nobili artificio gloriam inuidisse, nec puto eius rei aliud vestigium extare apud vllum veterum scriptorum præter vnum Cyprianum, qui vt Afer paulò duriusillic ac alibi locutus, dextrâ explicatione hac in parte molliendus & explicandus venit: Non enim nisi valde impropriè, & in significatione abusiuâ literarum in chalybe incisarum & nummis impressarum artificium ad typographiam pertinet, cuius etsi præludium aliquod videri possit, ad librorum tamen excusionem vnquam translatum fuisse nullibi vestigium superest. Apud Chinenses autem, Cathaitanos, & Themistaneos an typographia antiquitus fuerit, extra quæstionem nostram est, qui de eâ inquirere proposuimus, quæ Frederico III. Austriaco imperante in Germaniâ seu superiori seu inferiori inuenta traditur. Præterea de prædictis populis tenendum est, quod quem memorantur illi olim habuisse, hodieque etiam vsurpare libros conscribendi citra ministerium pennæ modum, propriè typographia dici non mereatur, quandoquidem de nullo illorum traditur quod typis sigillarijs, quales nostris typographis in vsu sunt vtantur, sed integris tabulis excusionem suam peragunt. Nec priuata hæc opinatio mea est, sed præter iam relatum Angelum Roccham, Bertium hac in parte adsentientem habeo, qui Sinensium libros scribendi artificiū *Typographiæ affine* nominat; nec dubito plerosque alios in eandem hanc sententiam conuenire. Vt interim taceam pleraque, quæ de prædictis populis quoad hanc artem referuntur fabulosa videri, nec vnquā mihi Roccha,

vel

vel autor eius Rogerius persuadebunt quadringentis ante Christum ortum annis typographiam in Oriente vsitatam fuisse. Ac tralatitium ferè est populos plerosque in suis rerumque suarum originibus tradendis ad vanitatem plus satis deflectere. Paulus certe Venetus, qui ante secula aliquot Cathaiæ aliasque Eoi orbis prouincias peragrauit, nihil prorsus de hac arte meminit, nō præteriturus illā, si vel auditione de illa & leui rumusculo vel minimum cognouisset. Campano de Gallis iam obiter satis factum est. VVimphelingius pro Argētinensibus suis pronuncians infra audietur, vbi simul tres aliæ, sed minus celebres parumque probabiles de loco inuentionis dissentientes sententiæ referentur. Ante omnia igitur tenendum est ante Hadrianum Iunium Hornanum Batauum, Medicum & Philologum non parui quidem nominis, nec tamen maximè vbi de patriæ laudibus agitur, testem omni exceptione maiorem, nullum repertum esse, qui Germanis superioribus (Moguntini an Argentinenses illi fuerint adhuc in medio relinquitur, postmodum vt promisi excutiendum) de Typographia inuentâ quæstionem mouerit, eamque Harlemensibus arrogarit, sed potius multorum ac fere omnium, qui de hac re fecêre aliquam in scriptis suis mentionem, testimonijs probatum esse, Germanis prædictis & non Belgis hoc cœlestis muneris commentum imputandum esse, quæ paulò post ordine producentur. Iunius autem ille anno orbis redempti 1512. natus est climacterico enim magno ætatis anno, in Zelandia an. 1575. obijt, ita vt sexaginta ad minimum anni inter illius viri natiuitatem & typographiæ incunabula, quæ ad annum 1450. vel circiter communiter referuntur, intercesserint. Huius igitur Hadriani Iunij solius testimonio & authoritate nituntur omnes reliqui, qui Moguntinorum laudibus obstrepunt, isque viciſſim solas fere Harlemensium fabulas in testimonium profert, cui ludicro rei seriæ fulcimini, reliquisque eius assertionibus omni probabilitate & probatione hactenus destitutis quantum fidi tribuique possit, contra totius seculi & amplius indubitatum & vnanimé consensum, contra grauissimorum scriptorum, magnamque partem oculatorum testium auctoritatem, contra ipsa denique euidentissima & etiamnunc superantia rerum testimonia, infra suo loco trutinabimus. Iunius igitur in Batauiâ suâ vbi laudum domesticarum vocalissimum præconem agit, id ita scriptum reliquit, vt tamen non videatur sustinuisse viuus in lucem dare. Est enim opus illud posthumum, quod anno Domini 1588. decimo tertio post Iunij obitum, ex Raphelengianâ officinâ demū prodijt, vti SVVeertius in Athenis suis, ac ipsamet Iuniana editio testantur. Hæc præmittere volui, vt æquus & veri studiosus lector cognoscat, quantum huius vnius assertioni

tribuendum putet contra multas grauesque maximorum virorum publicas affirmationes, qui Iunium ætate superarũt omnes, bonam etiam partem ipsius inuentæ artis tempore in viris fuerũt. Horum enim testationes, vt ordinem quo progredi intendimus Lector videat, præmittetur, easque Iunij eorumque quos partim in hac hæresi sua sequaces habet assertiones, partim solummodo dubios & suspensos fecit verba subsequentur excepti vicissim à recentioribus non pauco numero, qui Batauicis istis commentis non attentis veteri & veriori pro Moguntinis sententiæ firmiter adhærere perseuerarũt. Deinde ad Batauorũ obiecta respondebitur, ac dicta quæ ipsimet ab ea parte producti testes hac de re, vt cum ICtis loquar deponũt examinabuntur: vbi simul rerum testimonia ad nouitiam illam sectã tantò solidius retundendam proferentur, ac tandem de tempore, ac vero authore Typographici inuenti tractatio lucubratiunculæ huius colophon statuetur, ita tamen, vt strictim nonnulla Coronidis loco attexantur de propagatione & exercitio tam præclaræ artis; Non indignabitur autem Lector beneuolus, nec improbabit, tam numerosa & densa huius rei à me citari & proferri diuersorum auctorum testimonia dummodo probè animaduertat, & consideret omnem hanc controuersiam, vtpote in facto & gestæ rei circumstantijs consistentem, testium fidei potissimum inniti, quos tum hac de causa, tum ob sequentem etiam tãto frequentiores examini lectorum sistere conueniens & necessarium putaui, quod contemptius fere & abiectius Bataui de illis referre & censere soleant, imo vt plurimum illis dissimulatis, non nisi Moguntinos nominare consueuerint, quasi illorum sola venditatio & opinio ab ista parte fidem faceret, at non potius tot & talium è diuersis nationibus in omni eruditionis genere excellentium virorum, quos in mediũ producere accinctus sum, auctoritate Moguntina causa fulciretur. Ne tamen lectoribus prolixior illa testimoniorum recensio, forte tædio sit, diuersitate typorum illa à reliquo textu distinxi, vt à volentibus tantò expeditius præteriri possint. Cæterum ne prædictis ansa cauillãdi hoc ipso præbeatur, vicissim omnes illos quos hactenus reperire potui, qui Harlemensium cum de typorum inuentione agitur, vel obiter meminerint, ordine retuli, & exhibui omnes; quo ipso etiam lectoribus constare, & notum fieri cupio me non nisi bona fide in præsentis negotij pertractatione versatum esse.

Partitio & ordo dicendorum.

CAPVT II.

Auctoritates & testimonia veterum, qui ante Hadrianum Iunium vixerunt & scripserunt, typographiam Moguntiæ inuentam esse affirmantium.

PRimus igitur in arenam prodeat IOHANNES TRITHEMIVS SPANHEMENSIS ABBAS grauissimus in rerum Germanicarum historijs auctor, qui An. 1461. vt ipsemet scribit in Chron. Spanheimensi, non autem 1462. vt vult *Bucholtzerus* in Indice Chronol. nec 1460. vt *Henricus Pantaleon* in vitis Germanorum adnotat lucem aspexit, ac puero etiam tunc Iunio senex decessit an. 1519. ætat. 57. vt scribit *Bellarminus* de scrip. Eccles. seu verius 58. si de natalitio Anno ipsimet *Trithemio* credimus. Apud illum in dicto Chronico sequentia leguntur ad annum Christi 1450. *His quoque temporibus ars imprimendi & characterizandi libros à nouo reperta est in ciuitate Moguntina, per quendam ciuem, qui Ioannes Gutenberg dicebatur, qui cum omnem substantiam propter nimiam difficultatem inuentionis nouæ in eam perficiendam exposuisset, consilio, & auxilio bonorum virorum Iohannis Fust & aliorum adiutus rem inceptam perfecit. Primus autem huius artis dilatator fuit post ipsum inuentorem Petrus Opilionis de Gernsheim, qui multa volumina suo tempore impreßit. Morabatur autē præfatus Iohannes Gutenberg Mogūtiæ in domo* zum Jungen/ *quæ domus vsq; in præsentē diem illius nouæ artis nomine noscitur insignita.* Alter eiusdē Trithemij locus est in epistolis eius familiaribus Epist. 48. (Ita Serarius in editione Marquerdi Freheri lib. 2. Epistola prima est) vbi ait, *Ars quam impressoriam vocant tempore infantiæ meæ apud Moguntiam Metropolim Francorum inuenta, infinita pœnè & veterum & nouorum volumina quotidie producit in lucem.* Tertius denique eiusdem huc faciens locus lib. 1. Exhortationum hom. 7. de labore Monachorum manuali talis est. *Industria quidem impressoriæ artis nostris diebus nuper apud Moguntiam inuenta, multa quotidie volumina producit in lucē.* Hæc Trithem. quē proximè subsequi volumus IACOBVM VVIMPHELINGIVM, vt æ-

1. Iohan. Trithemius.

2. Iacobus VVimphelingius.

vt ætate fere supparem, ita authoritate & Germanicarum rerum notitiâ non inferiorem, qui cap. 65. Epitomes sequentia tradit. Nec enim piget integrum locum adscribere, licet notissimus sit, eo quod plerique qui deinceps Typographices eiusq; inuentionis meminerunt VVimphelingij huius testimonio & authoritate potissimum nitantur: *Anno Christi* 1440. *Frederico III. Romanorum Imperatore regente magnum quoddam ac pene diuinum beneficium collatum est vniuerso terrarum orbi à Ioanne Gutenberg Argentinensi nouo scribendi genere reperto. Is enim primus artem impressoriam (quam latiniores excusoriam vocant) in vrbe Argentinensi inuenit. Inde Moguntiam veniens eandem feliciter compleuit. Interea Iohannes Mentel id opificij genus inceptans, multa volumina castigatè & politè Argentinæ imprimendo factus est breui opulentissimus. Huic successit Adolphus Ruschius, mox Adolpho Martinus Flaccus, qui & ipsi Argentinenses in natali solo cum laude & gloria hanc artem exercuerunt. Is est ille Martinus Flaccus, qui dum in humanis esset iunctus affinitate fuit nostro Matthiæ Schurer homini sanè docto, probo & integro, cuius quotidiano conuictu assiduâ familiaritate ac consuetudine charissime Thoma* (ita alloquitur Thomam VVolffium Iuniorem, cui opus illud inscripsit) *& valde recrearis & mirificam voluptatem capis. Nec solum nostri in hac arte Argentinæ floruerunt, sed eandem etiam alibi tractantes & decus & emolumentum sunt consecuti. Ita Sixtus Rusinger Argentinus Neapoli anno* 1471. *libros quomodo imprimi possint primus monstrauit, ob quod factum Ferdinando regi & Neapolitanæ nobilitati charissimus extitit. Huic sæpe ab ipso rege Episcopatus & amplissimæ dignitates oblatæ sunt. His omnibus patriam Argentinam præferens ad nos concessit, estque hodie vita superstes vir ob dignitatem sacerdotalem & senium reuerendus. Præterea Vdalricus cognomento Han sub idem ferme tempus formas librarias, rē inauditam, nec vnquam Romanis visam Romā attulit. Fuit is natione Germanus, cui cognomentum (vt dixi,) erat Han, id latinè gallum gallinaceum significat. Hoc ideo scribo quia Campanus & aliquot docti extistimauerūt hunc Vdalricum natione Gallum fuisse, quod plane falsissimum est. Is tamen error ideo emanauit, quod cognomen familiæ traductum fuit in latinum, quod Hermolao Barbato authore nunquam fieri debet. Nomina enim & cognomina oppidorum propria, sicut hominum quacunque linguâ retineri solent. Itaque Vdalricus Han cùm hoc diuino opificio rem literariam ex inopia ad ingentem vbertatem produxisset, Antonius Campanus in illum iocatus hoc tetrastichon edidit.*

Anser Tarpeij custos Iouis, vnde quod alis
Constreperes Gallus decidit, vltor adest

Vlri-

Vlricus Gallus ne quem pascantur in vsum
Edocuit pennis nil opus esse tuis.

Non est prætereundus Ioannes Prus municeps noster, qui hanc artem hodie in vrbe Argentinæ diligenter excolit, qui infinita volumina studiosis legenda dedit. Multi summi & celebres viri hoc impressorium munus laudauerunt. vt Polydorus Vrbinas, vt Beroaldus præceptor meus. Is in quadam oratione sua: Quid inquit ingeniosius inuentum quam literaria impressoria, vel vt latinius loquar excusoria, qua nihil vtilius. Et alibi idem Beroaldus in quodam hendecasyllabo.

O Germania muneris repertrix
Quo nil vtilius dedit vetustas
Libros scribere quæ doces premendo.

Non piguit in præsentia eos qui calcographiam vel inuenerunt, vel illustrarunt memorare. Non sunt enim tantæ rei authores sua laude fraudandi, præsertim vt posteritas sciat, quibus hoc diuinum & immortale munus acceptum referre debeat. Hæc VVimphelingius circa annum 1502. vel 1504. aliquot annis ante natum Hadrianum Iunium scripsit, cuius etiam locus adscribi debet è Catalogo Episcoporum Argentinensium, vel ideo quod illic quodammodo se corrigere videtur in illis quæ de Gutenbergio affirmauerat: *sub hoc Roberto* (Episcopo stirpis Bauaricæ) *nobilis ars impressoria inuenta fuit, à quodam Argentinensi, licet incompletè, sed cum is Moguntiam descenderet ad alios quosdam in hac arte similiter laborantes ductu cuiusdam Ioannis Gensfleisch ex senio cœci in domo Boni Montis* Gutenberg/ *in qua hodie Collegium est iuristarũ ea ars completa fuit in laudem Germanorum sempiternam.* Huic tertium adiungo CONRADVM PEVTINGERVM ICtum Augustanum Friderici III. Maximiliani I. & Caroli V. Imperatorum consiliarium virum vt raræ suo æuo eruditionis, ita etiam nunc apud memorem posteritatem celeberrimi nominis, qui in sermonibus conuiualibus suis præmissis *Conradi Celtis* & *Sebastiani Brandi* de Typographia Moguntiæ inuenta testimonijs (quæ infra suo loco referemus) ita infit: *Mouit mihi stomachum præceptor meus rerum vetustarum alioquin solertissimus inquisitor Pomponius Lætus: voluit enim nobis Germanis artis impressoriæ laudem præripere (qui) ad Augustinum Maphæum scribens ita ait:* Imprimendi facultatem multis sæculis intermissam, paulo ante reuocatam esse. *Vnde hoc diceret ego plurimum cunctatus sum, tandem ex Francisco Cardulo Narmensi didici, eum Diui Cypriani sententia fretum fuisse, is enim de Idolis scribens inquit:* Saturnus literas imprimere & signare nummos in Italia primus instituit, *qui licet rarus*

3. Conradus Peutingerus.

 apud

apud Pomponium vetustatis inuestigandæ Christianus testis est, fidem tamen non facit, Diuum Cyprianum de ea impressoria arte, quâ nunc vtimur, locutum fuisse, sed & Saturni tempore calami vel pennæ vsus non erat, literas forte ferro vel lignis impressit, cæterasque docuit non coniunctim, verum singulas particulatim imprimendo debito ordine locare: vel vt idem noster Episcopus Tergestinus opinatur, Saturnum docuisse literas imprimere eas quæ in numismatis expressæ sunt non quæ nunc papyro imprimuntur. Signauit enim is primum in Italia cum Iano monetam, & in æs impreßit literas. Hactenus ex Peutingero, cui quartum succedere facimus IOANNEM NAVCLERVM Præpositum Tubingensem luculentissimum historiæ vniuersalis authorem, qui sub generatione 49. (ita enim illi opus suum partiri placuit) sequentia habet: *Circa annum Domini* 1440. *Friderico III. regnante, ars impressoria excudendorum librorum stanneis formulis apud Moguntiam Germaniæ ciuitatem primùm cœpit, quod inuentum nescio an vnum supra reliquas nationes ingenium Germanicum vel elegantia sua, vel vtilitate efferat. Tot extant hodiè trium principalium linguarum authores, tot fidei Christianæ monumenta, tot instaurati, huius inuenti gratia libri, vt planè diuinitus datum munus reip. crediderim. Debent Germaniæ literæ debent authores boni, quibus hoc opere immortalitas est parta. Quamobrem Philippus Beroaldus & egregiè doctus homo & Germaniæ præcipuè studiosus in illius laudem ait:* O Germania &c. (habes huius hendecasyllabas supra in VVimphelingij testimonio) *sed fato Germanicis ingenijs datum putarim, vt in ære tractando nostri inprimis excellant, quod cùm multis alijs patet, tùm hoc præsertim impressarum formularum stanno, ac alio inuento, bombarda scilicet (bellici tormenti genus est hoc à sono sic appellatum) tale id est vt Salmanca nihil amplius mirari soleamus. Germanicum inuentum, aliquanto quam sit impressoria ars vetustius à plerisque scriptoribus impendio doctis celebratum.* Hactenus Nauclerus qui inuentorum typographicorum tempore vixit, vtpote ipso an. 1550. Eberhardo VVirtenbergico suæ postmodum familiæ Duci primo rector seu ephorus in adolescentia eius datus. Succedat huic quintus SEBASTIANVS BRANDVS ARGENTINENSIS vir doctissimus & poëta, vt illa ferebant tempora, non infelix, cuius hi sunt de excusoria suo tempore inuenta arte versus.

4. Ioan. Nauclerus.

5. Sebastianus Brandus.

Nuper ab ingenio Rhenanæ gentis & arte
Librorum emersit copia larga nimis.
Et qui diuitibus, vix regi obuenerat olim
Nunc liber in tenui cernitur esse casa.

Gra-

Gratia Dijs primum mox impressoribus æqua
Gratia, quorum opera hæc prima reperta via est.

Quæ docuit latuit Græcos, Italosq́; peritos
Ars noua Germano venit ab ingenio.

Quæ de Germano hic ingenio & Rhenana gente ait, dubito an de Argentinẽsibus suis (fuit eius vrbis ciuis & Syndicus) an vero Moguntinis intelligi velit: certe de Batauis illum nec somniasse certus sum. Brandus hic siue Titio sub annũ 1458. natus an. 1520 sexagenario maior decessit. Huic sexto loco Poëtam poëtæ addo CONRADVM CELTEN, primum qui è Germanica gente tempora lauro Apollinea cinctus fuerit, is autem libro 3. amorum elegia 13. sequenti disticho Rhenum alloquitur: *6. Conradus Celtes.*

Iamq; Moguntiacã vastus te flectis ad vrbem
Quæ prima impressas tradidit ære notas.
Qualẽ ego te memorẽ? talẽ qui inuenerit artẽ
Italicis Graijs plus memoranda viris.

Eiusdem itidem scriptor lib. 2. annorum Elegia 1. meminerat ijs versibus, qui non minus ac præcedentes hic legi digni sunt:

Mens mihi Rhenanam fuerat descendere ad vrbem
Cui Cia cum Mogano nomina clara dabãt.
Quæ docuit spretis Germanos scribere pennis,
Cernitur vt pulchris littera pressa notis.

Iste autem Celtes de amoribus suis elegiæ Viennæ prodierunt an. 1502. decimo ante natum Hadrianum Iunium anno ipseque author haud ita diu post an. 1508. ad plures ex hac vita abijt fere quinquagenarios; Eiusdem Celtis de hac re testimonium extat apud Irenicum, qui de illo ait: *Celtes Moguntiæ primum excusas has notas scribit his verbis: Ex altera autem Mœni ripa, vbi Francfordia & Asciburgum vrbes montesque è regione Moguntiæ Vrbis, quæ prima sculpsit solidas ære characteres & versis docuit scribere literis.* His succedat triga

7. Philippus Beroaldus. Italorum Volaterranus, Sabellicus & Fulgosius: BEROALDVM enim iam in superioribus in VVimphelingij testimonio relatum, ne actum agã prætermitto, cui tamen septimum inter testes locum æquus lector non negabit: 8 Raphael Volaterranus. VOLATERRANI autem verba lib. 33. Anthropologiæ hæc sunt: *Sed iam diuina prouidentia ingeniorum immortalitati consultum, quãdo nouo portento reperit hoc seculum non describere libros, sed fingere, ex aneis characteribus atramento scriptorio perfusis pagina torcularibus expressa. Authores duo è Germania fratres Romæ cœperunt anno 1465. primique omnium Augustinus de ciuitate Dei & Lactantius prodiere.* Hic Raphael Maffæus Moguntiæ quidem expressim non meminit, vti neque primi in Germania inuentoris, sed propositum mihi est illorum omnium quotquot quidem in præsentiarum conquirere possum catalogum contexere, qui ita typographicæ artis mentionem faciunt, vt generatim saltem ad Germanos illam referant, sine Batauorum aut Harlemi memoratione. Quicunque enim veterum ante Iunium in Germania repertam fuisse typographiam scripserunt, quin de Rhenanis, & ijs quidem superioribus intelligi debeant, nemo vel ex ipsis Batauis contradixerit. 9. M. Antonius Sabellicus. SABELLICVS autem Ennead. 10. libro 6. propius rem tetigit, cuius verba hæc sunt: *per idem tempus* (agit autem de Maripetri Ducis Veneti Imperio qui Callisto III. summo Pontifice rerum illic potitus est, ac sub Pio II. obijt) *libraria impreßio apud Italos vulgari cœpta est, res sanè memorabilis, nec minore admiratione digna, sed multo admirabilior futura, si non adeo vulgari contigisset. Mirum & vix credibile dictu, sed verius vero tantum literarum vno die opificem vnum formare, quantum vix biennio velocißimus queat librarius. Commentum id Teutonicum fuitque ab initio in multa, vt debuit admiratione, nec minore quæstu. Pulcherrimi inuenti author Ioannes Gutenbergius, equestri vir dignitate, Maguntiæque res primum tentata est, maiori quidem fiducia, quam spe, annis circiter sexdecim priusquam in Italia res cœpta sit vulgari. Sunt qui inter initia Pientini Pontificatus id opificium Italiæ inuectum dicant, quod non multum sit diuersum ab eo quod alij prodidêre, vt in eum ipsum annum Callisti exitus inciderit, & Pij Pontificis creatio. Sed vtcunque res signanda est, claruerunt plerique eiusmodi opificio, sed omnium maxime opibus, & eleganti literarum forma multum cæteros antecelluerunt Nicolaus Ienson & Ioannes Coloniensis ambo Teutonici, quibus multi diligentem operam nauarunt, varia recognitione vt in Iure Pontificio Petrus Tretius, quem audio gloriari solitum triginta voluminum millia ex formula suæ recognitionis librarijs officinis impressa. Reddidit Maripetri principatum ad posteros illustriorem libraria impreßio, res humano generi gratißima, qua omnis vita continetur & vastitas Italiæ.* Sabellicus hic quo æuo vixerit notissimum, obijt enim anno salutis 1507. 10. Baptista Fulgosius. ætatis 70. vt Leãder, Albertus & Abrah. Bucholcerus testãtur. BAPTISTA

FVLGO-

FVLGOSIVS, is qui an. 1483. Genuæ principatu Pauli patrui sui scelere deiectus est typographicæ inuentionis lib. 8 factor. & dictor. memorab. cap. 11. ex Camilli Gillini interpretatione sequentibus meminit: *Omnem mechanicæ artis effectum, non recentis modo, verum etiam antiqua illud superauit quod scribendo Gutenbergius Argentinensis ostendit primum inuenta à se imprimendarum literarum scientia. Nam non solum vna die imprimendo plura scribere, quam vno anno calamus docuit, verum causa etiam extitit, vt aucta librorum commoditate, bonarum artium scientia, quæ intermortua erat velut ab orco excitata videatur. Visus est enim immortalis Deus huiusmodi industriam huic homini diuinitus infudisse. vel ut commiseratione motus, quod tantarum doctrinarum volumina scribendi difficultate perirent. Per hanc igitur literarum impressoriam artem præclarissimi authores, etsi diu ante fuerunt, tamen anno salutis quadringentesimo & quinquagesimo supra mille haud iniuria iterum nati esse dici possunt.* Obiter hic inserere liceat LAVRENTII VALLÆ de huius artis inuentione tetrastichon (extat in operum eius An. 1540. Basil. impressorum frontispicij opistragrapho) vti omnium antiquissimi, qui eius meminisse reperiatur, vel saltem, quod nemo negauerit Sipentino & Aprutino præsulibus synchroni, obijt autem Romæ an. 1465.

sta Fulgosius. *11. Laurentius Valla.*

Abstulerat Latio multos Germania libros,
Nunc multo plures reddidit ingenio.
Et quod vix toto quisquam perscriberet anno
Munere Germano conficit vna dies.

Sed cis Alpes iam reuerti aliquando oportet, vt reliqua Germanorum testimonia videamus, è quibus ANDREAS ALTHAMERVS in suis ad Taciti Germaniam commentarijs, ad illa verba: Literarum secreta viri pariter ac fœminæ ignorant: *At quem fugit* (inqit) *quanta interim facta sit mutatio omnium populorum rituumque, quod Germania, vt quæ olim literarum disciplinis erat inculta, agrestibusque populis horrida, ædificiorum tenuitate ac mera rusticitate referta, nunc nulla non parte sit florentissima, ingenijsque præclaris fœcundissima. Quæ dona cui accepta referam nisi Deo Opt. Max. atque item mortalium industriæ, quæ diuinum illud excudendorum librorum stanneis formulis inuentum apud Germanos nostros excogitauit, quod Moguntiaci cœpit post incarnationem Iesu Christi Seruatoris nostri M. CCCC. XL. Frederico tertio, Romanorum ac Germanorum imperium administrante &c.* Huic in ordine decimus tertius succedit PETRVS APIANVS vir tanti in re Mathematica nominis, vt etiam Carolum V. iam tunc

12. Andreas Althamerus. *13. Petrus Apianus.*

Imperatorem & domandæ Germaniæ intentum meruerit habere discipulum, qui lib. 2. Cosmographiæ ait: *Moguntia limes altæ & Bassæ Germaniæ in qua laudabilis illa & vtilissima ars impressoria circa annum Domini 1453. per Iohannem Faustum inuenta est.* Huic alterum succenturiabo Cosmographum

14. *Sebastianus Mũsterus.* SEBASTIANVM MVNSTERVM, cuius hac de re verba è cap. 159. lib. 3. prout è Germanico illa transtuli (latinus enim textus cũ hæc cõmẽtarer ad manum mihi non erat) ita habent: *Ab an. 1440 vsque ad annũ 1450. nobilis imprimendi ars Moguntiæ reperta est, ea Moguntiâ Coloniam, deinde Argentinam & Basileã tandemq; Venetias delata est. Primus eius author & inuentor Ioannes Gutenbergius, qui quia* Jungen *dicebatur, is q; ciues alios duos Mogũtinos adiutores habuit Ioannem Faustum & Ioannem Medimbachium, qui artem hanc in secreto tenuerunt, famulis de ea non propalanda iureiurando constrictis. Si maiores nostri ante 100. vel etiam 1500 annos huius artis copiam habuissent, quot quantosq; nobis dedissent doctrina & scientia excellentes præclarosq; viros, quantum historiarum in hominum memoria remansisset, quæ tali destitutæ adminiculo æterna obliuione obrutæ sunt. Quamuis enim antiquitus libri quoque conscribi consueuerint, non potuere tamen tantopere multiplicari pro vt nunc in millena & amplius exemplaria libri transcribuntur, adeo vt si decem, viginti, pluresue incendio alijsve casibus depereant, potissimâ tamen parte superstit, & in totum interire nequeant. Singulare igitur Dei munus reputari debet, quod nostro hoc tempore artificium id inuentum sit, cuius beneficio veterum authorum numero libri puluere obsiti & in angulis delitescentes in lucem producti fuerint, qui æternùm latuissent, vsibusque hominum fuissent subtracti, nisi per typos essent renouati. Hieronymus Oscorius hanc artem dudum in China repertam vult, reperirique tradit libros in isto regno impressos.* Hæc Munsterus, cui HVLDRICVM

15. *Huldricus Mutius.* MVTIVM plenè historicorum Pleiade comitatum succedere facio, qui libro historiarum siue Chronici sui Germanici 28. hanc rem ita narrat. *Hoc tempore bombardæ à Germanis sunt inuentæ, breuique post est ars illa libros stanneis typis imprimendi inuenta, diuinum plane inuentum. Moguntiæ autem authoribus Germanicis cœpit ab admodum paruis exordijs, sed breui vt videmus creuit industria humani ingenij in eam perfectionem. Duobus à Germanis inuentis illis quantum debeat hominum genus pauci vident, nec à quoquam quod sciam satis prædicatum, cum nihil sit tam fere paruum, quod non inuenerit aliquem qui celebrarit.* Is Mutius an. 1539. historias suas Eusthario Quercetano Philosopho & Medico Gal-

16. *Ioan. Auentinus.* lo inscripsit, fuitque eodem fere tempore IOANNES AVENTINVS, qui sub Boicorum annalium nomine omnis fere Germaniæ res gestas & antiquitates complexus est, & de Typographia libro septimo quæ sequuntur refert. *Hoc anno (1450.) magnum ac vere diuinum beneficium Ioannes Faustus Germanus ciuis Moguntinus generi humano contulit, nouum scribendi genus haud dubie*

cœlitus reuelatum (quod Calcographiam excusoriam impressoriamque vocare solent) inuenit, & biennio compleuit. consuluit pater indulgentissimus honestis literis, authoribus praeclaris, de quibus actum fuisset, ita torpore languescimus, adeo delicatuli sumus, fugitantesq; librorum; tantùm literarum vno mense ab vno homine imprimitur; quantum vno anno à pluribus scriberetur. Quod Campanus Aprutinus Pontifex vno versu elegantissime scribit.

Imprimit illa die quantum non scribitur anno.

Hinc indies magis ingenia vigent, studia literarum florescunt; copia librorum paruo aere egenis suppetit, omnes ad capessendas praeclaras artes tanta librorum commoditate alliciuntur. Hoc cœlestissimum munus à Fausto & Petro Schœffer de Garensheim genero suo, cui vnicam filiam Christinam desponderat, inter secreta adactis omnibus socijs fidem iurisiurandi religione habitum, decimo post anno Fausti minister Ioannes Gutenbergius Argentoratensis in Germania vulgauit. Municipes huius Vlricus Han, *hoc est, Gallus, Xystus Resius Romae Italiaeq; intulere. Vbi hoc artificio mea memoria Aldus ille Manutius vir ad instaurandas literas natus claruit. Nunc vero in Germania Basileae Iohannes Frobenius, Hagenoiae Thomas Anshelmus, Argentorati Matthias Schurerius, Moguncìaci Petrus Schœfferius nepos ex filia authoris huius inuenti; alij item alijs Germaniae ciuitatibus, quotquot vbique ante fuerunt, & adhuc sunt superãt, longoq; interuallo post se relinquũt, Graeca, Hebraica, Latina diligentissimè & quã emendatissime excudunt, optimos quosq; authores sacros, profanos, in triplici lingua Poëtas, Oratores, Historicos, Philosophos, maximè religionis nostrae priscos heroas certatim passimq; restituunt; & periclitanti reipubl. pro virili suppetias ferunt. Perditissimos tamen mortales, inuenias qui tanto Dei Opt. Max. dono ingratissimi ac planè impientissimi existant. Auguror equidem propediem scelestissimum hoc genus hominum pœnas auspice Christo impietatis daturum.* Post Auentinum Synchronus eius PAVLVS LANGIVS Citizensis chronici auctor audiatur, cui vti 17. *Paulus* Trithemij familiari, discipulo & laborum socio in rei literariae historia *Langius.* plurimum fidei tribui oportere censeo. Is igitur ad annum 1454. ita narrat: *Circa id tempus ars imprimendi libros primum in Germania exorta est Moguntiae per Petrum Gutenbergium equestris ordinis virum, qui solertissimo ingenio nouam scribendi artem, simul & nouum atramenti genus, quo impressores tantum vtuntur excogitauit. Magnum certe ac vere diuinum munus. Tantum enim vno die ab vno homine literarum imprimitur vel (vt latinius loquar) formis excuditur, quantum toto anno à pluribus scribi non potuisset.* Meminerit lector, quos refero authores loci probandi ergo in medium produci. Nam ipsos inuentores variè confundunt, & diuersos de illis errores narrant. Addit deinde Langius Campani

& Seba-

& Sebastiani Brandi versus superius iam relatos.

18. Ioan. Carion seu Philippus Melanchthon. IOANNES CARION in Chronico à Melanchthone aucto & continuato huius impressorij negocij sequentibus mentionẽ facit: *Anno quadragesimo supra mille quadringẽtos eo ipso scilicet quo imperium iniji Fridericus inuentum est sagacitate & solertia Germanorum artificium typographicum excudendi libros characteribus ex metallo nigri cinereiq; plumbi, æris & stybij conflatis, Moguntia primos codices excudente.* Nec prætermittendus est

19. Auctor Paralipomenon ad Vrspergensem. AVCTOR PARALIPOMENON ad Vrspergensis Abbatis Chronicon, qui tamen bona fide VVimphelingium transcripsit (ideo eadem repetere superuacuum est) ipsismet eiusdem verbis vbique retentis, nisi quod quæ hic ad an. 1440. illa ad 1446. (potest tamen in numerum error irrepsisse) refert, quod ideo adnoto, quia inter cætera de tempore inuentionis calcographicæ infra disquirendum erit. Porro recentior aliquis vt diuersitate typorum videtur editor voluisse indicare, ad ista Paralipomena hæc adiecit: *Alij volunt Ioannem Faustium primum Moguntiæ inuenisse. VVimphelingius in catalogo Eporum putat Argentoratensem ciuem incomplete inuenisse, descendisse vero Moguntiam ad alios quosdam in hac arte inuestiganda laborantes ductu cuiusdam Iohannis Gensfleisch ex senio cœci in domo Boni Montis* zum Gutenberg *in qua completa est hæc ars. At præsente viso non opus est quærere vestigia, vt habet prouerbium.* Hactenus ille.

20. Ioãnes Funccius. IOANNES FVNCCIVS cuius integrum opus chronologicum an. 1554. Basileæ prodijt ad annum 1440. *Ars imprimendi libros Moguntiæ inuenta à Ioanne Faustio. Maß. quidam Gutenbergium vocant & Argentinensem ciuem fuisse tradunt, alij aliter: Moguntiæ tamen primum prælum fuisse certissimum est.*

21. Theodorus Zvvingerus. THEODORVS ZVVINGERVS in laboriosissimo suo Theatri vitæ humanæ opere volum. 19. lib. 1. p. 3196. hanc rem ita exequitur, vt Auentini & Sabellici testimonijs (illa superius vidimus) præmissis Petri Rami assertioni potissimum inniti videatur quæ apud illum extat in procemio lib. 2. Scholarum Mathematic. *Typographiæ* inquit, *inuentio videtur in Purbachij tabulis ad Iohannem Regiomontanum referri, inter cuius opera saltem tentata ars illa mirifica literarum efformatrix appellatur. Neque Chronologia repugnat, cum primum typographiæ exemplum Moguntiæ editum sit anno 1466. à Petro Gerneso puero Ioannis Fustei, vt constat è Ciceronis officijs, quæ prima omnium librorum videtur typis æneis impressa. Horum exemplum Petrus Ramus habet in membrana impressorum; quæ ad finem hanc adscriptionem continent* (illa hic omittitur infra suo loco reddenda) *Hæc adscriptio*, pergit Zvvingerus, *tempus indicat libri primùm Typis impressi. Ita ars artium omnium conseruatrix typographia è Mathematicis Germaniæ primum nata videtur.* Idem Zvvingerus deinde pag. 3199. ait: *Germani artem tormentariam & typographicam vniuerso Christiano orbi communicauere. Egnatius lib. 8. cap. 11.* porro Zvvingeri huius theatrum prodijt

Basileæ

Basileæ apud Frobenios fratres anno 1571. Iam ad FRANCISCVM IRENICVM veniamus, celebrē Germanicarum rerum Exegeten. Is lib. 2. Exegeseos cap. 47. allegatis Polydori Virgilij & Philelphi (de quibus mox videbimus) tum Pomponij Læti, Campani, Celtis, Peutingeri, Beroaldi authoritatibus, quibus ex parte contradicit, & refutationem opponit, inter alia sic scribit: *Campanus quoque ignorantia nominis inventoris lapsus est. Fuit enim nomen repertori Vdalricus Han / qui cognomen in latinum versum Galli siue Gallinacei accepit. Campanus vero nomine deceptus artis illius inuentorem natione Gallum existimabat, vnde in illum sic iocatus est illo tetrasticho:* Anser Tarpeij &c. *Peutinger vero & Polydorus, vbi supra, Germanum nomine Petrum apud Moguntinos artem excogitasse scribunt, vnde Conradus idem Germanus excusa exemplaria Romam primus detulit. Re autem vera author sua laude defraudatus est. Anno enim Domini MCCCC.IX.* (ita in primordiali editione, quæ an. 1518. cum Leonis X. priuilegio prodijt, numerum corruptus est, verum istud mendum editio anni 1570. quæ Brubachiorum heredum typis Francofurti prodijt è medio remouet, illa enim 1440. habet) *sub Friderico III. à Iohanne Gutenbergio Argentinensi ars illa inuēta est in vrbe Argentina, vnde proficiscens Moguntiā &c.* Quæ enim sequentur, vt pleraque alia è VVimphelingio deprompsit. Et deinde: *Alij in prædio Alsatiæ Russenburg inceptam primitus hanc artem fuisse scribunt, quod à sono imprimendorum librorum dixerunt. Moguntiam primitus impressos libros detulerunt; vnde fama illic repertam fuisse hanc artem. Scripsit de hac arte epistolam honestissimam Nicolaus Sipontinus Episcopus ad Franciscum Guarinum* (ita corruptè ab Irenico vocatur, cum verum eius cognomen Guarnerius sit) Hanc autem epistolam Perotti; quia in sequentibus producere mihi propositum est, hic consulto prætermitto: verum ne Germanis potissimum, hoc est, domesticis testibus niti videar, Italis illis quos supra iam retuli reliquos adijcio, quis enim accuratam alicuius ordinis obseruationem in huiusmodi recensione exigat aut seruet? Illorum agmen ducat POLYDORVS VIRGILIVS Vrbinas, qui de rerum inuentoribus lib. 2. c. 7. scribit: *Fuit illud igitur omnino magnum mortalibus munus, sed nequaquam conferendum cum hoc, quod nostro tempore adepti sumus, reperto nouo scribendi genere. Tantum enim vno die ab vno homine literarum imprimitur, quantum vix toto anno à pluribus scribi posset. Ex quo adeo disciplinarum omnium magna librorum copia ad nos manauit, vt nullum amplius superfuturū sit opus, quod ab homine quamuis egeno desiderari possit. Illud insuper addo, quod authores quoque plurimos, tam Græcos quā Latinos ab omni prorsus interitus periculo vindicauit. Quare tantæ rei author non est sua laude fraudandus, præsertim vt posteritas sciat, cui diuinum beneficium acceptum referre debeat. Itaq; Iohannes Gutenbergius natione Teutonicus, equestri vir dignitate*

22. Franciscus Irenicus.

23. Polydorus Virgilius.

(ita editio Stœniana, verùm in antiquis Petrus non addita cognominis natione vocatur, atque hoc modo nominatim habet editio Argentinensis Matthiæ Schurerij de an. 1509. nec aliter etiam à Serario citatur, quem textum pessimo exemplo postmodum interpolarunt) *vt ab eis ciuibus accepimus primus omnium in oppido Germaniæ, quam Moguntiam vocant, hanc imprimendarum literarum artem excogitauit, primumque in ea exerceri cœpit: non minore industria, reperto ab eodem, pro vt ferunt, authore nouo atramenti genere, quo nunc literarum impressores tantum vtuntur. Decimo sexto deinde anno, qui fuit salutis humanæ M. CCCC. LVIII. quidam nomine Conradus homo itidem Germanus Romam primum in Italiam attulit, quam dein Nicolaus Ienson Gallicus mirum in modum illustrauit, quæ passim hac tempestate per totum fere terrarum orbem floret, de qua plura loquendi labore supersedeo. eius inuentorem ac simul vnde ad nos delata fuerit prodidisse, haud me parum fecisse ratus, cum ea omnibus longè notissima sit: quæ propterea vt ab initio non minore quæstu, quam hominum admiratione vulgari*

24. *Franciscus Philelphus.* *cœpit: paulatim velut auguror futura est vilior.* Hæc Polydorus cui antiquiorem FRANCISCVM PHILELPHVM proximè iungo citatum vt dixi à Francisco Irenico, cuius fide is adducitur: Locum enim ex epistolis Philelphi hactenus, licet inquisitum, reperire nequiui, verba autem Irenici hæc sunt: *Extat & Francisci Philelphi Epistola de arte impressoria, vbi suo tempore repertam esse hanc artem ostendit, & quasdam literarum formulas refert, & inuentores huius æterna laude dignos æstimat.* Suspicor epistolam illam extare in editione pleniori Epistolarum Philelphi qua An. 1502. Venetijs 37. libris prodijt,

25. *Iacobus Bergomensis.* quam mihi necdum videre contigit. IACOBVS PHILIPPVS BERGOMENSIS lib. 15. supplementi Chronic. ad an. 1458. *Ars imprimendi* inquit *libros his temporibus in Germania primum enata est, quam alij repertam esse asseuerant à Cuthimbergo Argentino, alij à quodam alio nomine Fausto, alij à Nicolao Gensone prædicant, pro qua innumerabiles authores ipsi congregarunt diuitias, quæ certe nulla in mundo dignior, nulla laudabilior, aut profecto vtilior siue diuinior aut sanctior esse vnquam potuisset, in cuius laudem quidam ex nostris hos cecinit versus, dicens:*

O felix nostris memoranda impreßio seclis
Inuentore nitet vtraque lingua tuo,
Desierat quasi totum quod fundis in orbem
Nunc paruo doctus quilibet esse potest.

Omnes

Omnes te summis igitur nunc laudibus ornent
Te duce quando ars hæc mira reperta fuit.

PAVLVS etiam IOVIVS licet lib. 14. histor. Chinensibus typographicæ 26. Paulus Iouius.
artis inuentorem adscribat, *seque facile credere dicat eius artis exempla antequã*
Lusitani in Indiam penetrarint, per Scythas & Moscos ad incomparabile literarum
præsidium ad nos peruenisse, in elogijs tamen seu Musæo tanquam oblitus sui
& historiarum suarum, quibus quantum docti fidant, & tribuant notum
est, ingenuè in veritatis suffragationem calculo suo abit, inquiens: *Affertur*
enim lætissima seges ab ipsa mirabili Germanici cœli fœcũditate. Occulta certè syderũ
commutatione euenisse arbitramur, vt illud cœlum molestis boreæ flatibus frigore ge-
luque damnatum horrida dudum torpentiaque ingenia mollierit ac excitarit. Neque
enim contenti sua veteri militiæ laude, qua Martium decus Romanis gentium victori-
bus ereptum stabili disciplinæ seueritate feliciter tuentur: ipsa etiam pacis ornamenta,
literas optimasque artes decoquenti Græciæ ac Italiæ dormitanti (quod pudeat) abstu-
lerunt: Patrum siquidem nostrorum memoria architecti imprimis ac exinde Pictores,
statuarij, Sculptores, Mathematici & perarguta manus Artifices, ac item aquileges
Septempedarijque è Germania petebantur. Nec mirum cum antea inusitata & por-
tentosæ inuentionis æreas formas excudendis libris & formidanda bello ænea tormenta
nobis attulerint. Hæc Nucerinus Præsul, cui IOAN. BAPT. EGNATIVM 27. Baptista Egnatius.
adiungerem, nisi in superioribus vbi de Zvvingero agebatur testimonij
eius relatio facta esset. IOANNES igitur BOTERVS famosi nominis Politi-
cus, præterquam quod in relationibus historicis suis disertè tormentariæ 28. Ioan. Boterus.
& excusoriæ rei Germanos inuentores cum reliquis constituit, hoc eodem
de negocio in libris de fortunâ illustrium virorum & vrbium origine ta-
liter discurrit, prout per Gasparum Ensium versus est: *De auctore artis im-*
pressoriæ hic non digladiabor: summum id DEI beneficium grato animo nos sedulo do-
cet agnoscere. Ab vno enim homine vno die tantùm literarum imprimitur, quantum
vix toto anno scribi posset. Singulis enim diebus in quolibet prælo in Germanorum
quidem Typographijs per mille sexcentæ chartæ, nonnunquam etiam quater mille, in-
terdum etiam vltra PALMERIVS Pisanus in Chronico suo ad an. 1457. 29. Palmerius.
Quantum literarum studiosi Germanis debeant, nullo satis dicendi genere exprimi po-
test. Namque à Iohanne Gutenberg zum Jungen *Equite Moguntiæ Rheni solerti in-*
genio librorum imprimendorum ratio anno 1440. inuenta, hoc tempore in omnes
ferè orbis partes propagatur, qua omnis antiquitas paruo ære comparata Posterioribus
infinitis voluminibus legitur.

 His

30. Garzō. Merul. Maginus, Bardus. His qui volunt addere poterunt, *cæteros Italorum* vtpote, THOMAM GARZONIVM in opere vernaculo, cui titulũ fecit *Piazza vniuersale* IOAN. ANTON. MAGINVM *in Cosmographia & Hieron. Bardum Florentinum in Chronologia vniuersali* ad an. 1462. aliosque quos sciens prætereo, præsertim quod ferè noui nil proferant; sed in prædictorum sententiam pedibus ferè eant. Certè GEORGIVM MERVLAM, illum Politiani æmulum, qui in Epistola quam Varronis de re rustica libris à se editis præfixit, nobilem hanc artem contemptim *barbaricum inuentum* vocat, indignum censemus, vt in computationem admissus numerum faciat. Ad Gallos enim propero,

31. Ioan. Bodinus. è quibus IOANNES BODINVS licet Germanico nomini nimium iniquus in cap. 7. *Method. histor.* videri potest, vti etiam

32. Steph. Forcatulus. STEPHANVS FORCATVLVS *de Imperio & Philosophia* GALLORVM.

33. Chassanaus. CHASSAN. in *Catalogo gloriæ mundi* part. 11. considerat. 39. hac de re verba è *Polydoro* mutuò sumpta sunt, quare ea non repeto, cum illo autem locum inuentionis Moguntiã, Inuentorem *Gutenbergium* statuit.

34. Petrus Ramus. PETRI RAMI sententiam è prologo secundi *Mathematicorum* in præcedentibus habuimus, quibus omnibus deniq; comitem addo

35. Andreas Theuetus. ANDREAM THEVETVM Regis Christianissimi olim Cosmographum, virum maioris vtique pretij, quam neotericus aliquis historiarum author persuadere Lectoribus suis satagit, in hoc alijsque studium & stomachum suum prodens. Is igitur in luculento suo vernaculo opere, de *Vita & Effigiebus Illustrium, Gutenbergio* quoq; locum dedit hoc addito elogio, prout è Gallico verto: *Putatur hæc ars omnium primùm Moguntiæ inuenta esse, quæ Germaniæ ciuitas est, ad An.* 1442. *per Ioannẽ Gutenbergiũ hominem Germanum & Equestri Ordine conspicuum, qui ibi prima huius artificij experimenta fecit, inuento etiam nouo atramenti genere, quo etiam nunc Impressores vtuntur: quamuis sint nonnulli, qui hanc laudem biennio maturius tribuere malint Ioanni Fausto & Iuoni Scheffer, voluntq; ijdem Gutenbergium &c.* quæ enim sequuntur ex Henrico Pantaleone mutuata sunt, quem statim suo ore loquentem introducemus. *Scribunt aliqui Typographicæ artis inuentionem primò processisse de Regionibus Cathaiæ & Chinæ, quod ab illis satis inconsideratè proditum est, attento quod Cathaiæ Regnum & Indiarum Orientalium regiones sexagesimo demum quinto anno post typographia factam in Europa anno* 1442. *inuentionem à Lusitanis aditæ & apertæ fuerunt, vti supra ostendimus. Ante annos quidem quadringentos circiter primus omnium Paulus Venetus situm & mores illius tractus descripsit. Verum is ne minimam quidem impressoriæ artis illic vsitatæ mentionem facit.* Et quod magis me *hac in re confirmat, est: Quod Græci, Armænij, Mingreliani, Abyßini, Turcæ, Persæ, Aethiopes, Arabes, Tartari non nisi manuscriptis vtuntur libris, & Turcæ quidem hoc more vtuntur ex ordinatione Baiazethis eius nominis secundi illorum Imperatoris,*

ris, quæ publicata fuit anno 1483. illaque ſub mortis pœna omnibus interdicitur impreſſorum librorum vſus. Atque illud mandatum à Selimo eius nominis primo Baiazethis filio renouatum ac confirmatum fuit anno 1515. Præterea quo tempore in AEgypto fui, vidi diuerſas tabellas in forma librorum è Palmorum corticibus, quæ vſque adeò benè ac nitidè conſcriptæ erant, vt impreſſas fuiſſe iudicaſſes. Ac aliàs etiam Mercatores qui per rubrum Mare ex India veniunt, quique merces ſuas per diuerſas nationes diſpertiunt, non niſi in eiuſmodi tabellis ſeu codicillis ſcribunt; quales in Bibliotheca Reginæ matris conſpiciuntur translatæ eò ex armario magni illius Herois Laurentij Medicis bonarum literarum in Italia reſtauratoris, & in Monaſterio S. Germani dicti de Prato propè Pariſios, ſunt alij qui ad Prouinciam vſque Mexicanam hanc imprimendi artem perueniſſe aſſerant, quæ directo Cathaienſium regioni oppoſita eſt, quarũ vna in Aſia ſita eſt verſus antarcticum polum vergens, altera in America reſpiciens arcticum polum noſtrum. Verum id omnino veritati contrarium eſt, nunquam enim iſtis hominibus imprimendi vſus fuit. Conceſſerim tamen Americanos iſtos characteribus, qui diuerſa animalia terreſtria & aquatica, capita, item pedes, brachia aliaque humani corporis membra exprimunt, vti conſueſſe, quibus animi conceptus ſui alijs indicant, quod itidem Aegyptij & Aethiopes olim literis ſuis hieroglyphicis factitarunt, de quibus ſatis fusè in Coſmographia mea egi. Ac eiuſmodi librorum duos penes me habeo, manu exaratos in ciuitate Themiſtitora plenos eius generis characterum & figurarum vna cum earundem interpretatione. Porro ab antiquis cõficta fuit DEA Pallas, quæ præſideret armis & ſcientijs, eò quod inueniſſet litteras & inſtrumenta bellica. Eius exemplo Germania ſupra reliquas nationes gloriari poteſt de obtenta palma vtriuſque facultatis, tam ratione machinarum ignitarum bombardarumque, quam typographiæ, quas ab hominibus Germanis inuentas eſſe conſtat. Verum vnicus hic defectus haud parum illorum gloriam imminuit, quo magnanimo illi ac bellicoſiſſimo Annibali ſimiles videntur, qui vincere inimicos ſuos eorumque impetum frangere ſatis callebat, ſed fructu Victoriæ prudenter vti neſciebat, eo quod breui poſt per incuriam ſe viciſſim ſuperari ſineret. Ita etiam Germani admodum ſunt in inuentionibus faciles, ſed in reliquo negligentes ſunt, quoad polituram & ornatum ingenioſiſſimarum inuentionum ſuarum, & paulo poſt. Cæterum nobile hoc excuſoriæ artis inuentum ſatis prædicari aut æſtimari nequit; propter euidentem vtilitatem quam indies inde prouenire cernimus, illius enim beneficio ad Barbaras feraſque nationes lex diuina propagatur, ignorantia ſepelitur; ſcientiæ omnes illuſtrantur & magnopere nobilitantur. Habemus enim hodie multitudinem & abundantiam bonorum librorum, eoſque per manus ignorantium ſcriptorum non vitiatos, qui prius cunctos ferè authores miſerè macularant. Inter pleroſque autem alios qui inuentionem hanc decorarunt bono iure numerari poſſunt Aldus Manutius Venetijs, Chriſtophorus Plantinus Antvverpiæ, Robertus Stephanus, Henricus & Franciſcus eius filij Pariſijs,

Frobenius & Oporinus Basileæ, Gryphius & Tornesius Lugduni & infiniti alij homines docti & in hac arte præcellētes qui per totū ferè Orbem illam exercuerūt & de præsenti adhuc exercent, idque magno suo honore, emolumento & laude. Sic Theuetus, cuius opus prodijt an. 1585. quarto circiter ante editam Iunij Bataviā &c.

34. *Henricus Pantaleon.* HENRICVS PANTALEON Medicus Basileensis, qui suo de *Illustribus Germaniæ viris* opere, non malè de litteris & patria meritus est, part. 2. pag. 397. sub titulo & inscriptione Ioannes Gutenberger & Iuo Schefferus de Typographica inuentione sequentia scribit, quamuis illic rubrum cum nigro non admodum conueniat: *Inter artes pulcherrimas & præstantißimas non immerito impressoria maxima censenda est, qua vna die duo homines tantum litterarum imprimunt, quantum vix anno integro plures antea scribere potuerunt. Eius primi Authores fuerunt Ioannes Faustus & Iuo Schefferus anno 1440. Illi enim Moguntiæ Germanorum existentes, atque diuino ingenio valentes de hac re diu cogitarunt, tandem vero literas formantes composuerunt, atque huius artis specimen exhibuerūt. Erat autem ars illa primo abscondita & pauculis manifestata, litteras enim in sacculis clausis, secum in Officinas ferebant, ac dum abeunt, auferebant: donec temporis successu ars aucta atque plurimum illustrata fuerit. Postea superuenêre Ioannes Gutenberger, Ioannes Mentel, Ioannes Prus, Adolphus Ruschius, Petrus Schefferus, Martinus Flacchus, Hulricus Han, Ioannes Frobenius, Adam Petri, Thomas VVolffius & alij huiusmodi itidem Germani, qui hanc artem augentes ad diuersas Germaniæ ciuitates, & tandem etiam ad exteras nationes detulerunt. Conradus etiam Germanus anno circiter 1460. hanc artē primo Romæ, atq; Sixtus Rusinger Argentinus Neapoli docuit, atq; quomodo libri imprimi possent ostendit, donec tandem Aldus in Italia eam plurimis illustrauit. Nicolaus vero Ienson eam in Gallia exercuit. Erant autem eius artis periti superiori seculo maximo in precio, atque auro & argento ornati, nobilibus similes cum magno ære hinc inde conducerentur. Nostro vero tempore cum librorum maxima copia existat, atque vilißimus quisque illotis manibus, nullaque eruditione instructus, hanc artem attrectet, factum est vt præter labores vix quicquam compositoribus & impressoribus relinquatur, verum omnis quæstus penes Dominos Officinarum existat, præsertim cum omnium aliarum rerum præter librorum precium mirum in modum excreuerit.* Auditis iam tot numero grauissimorum scriptorum testimonijs, libet Poëticas etiam turmas post vnum atque alterum quos in superioribus lustrationi iam stetimus, in campum producere tanquam post statariam aciem leuis armaturæ velites. Horum autem primus

35. *Georg. Sabinus.* GEORGIVS SABINVS in hanc recensionis aream prodeat, qui in Cæsaribus Germanicis suis sub Friderico III. Austriaco ita canit.

Qua

Quæ dedit ars nobis impressos ære libellos
Facta sub hoc primum Cæsare nota fuit.
Hæc si temporibus Priscis inuenta fuisset
Qua nihil vtilius totus hic Orbis habet
Nostra libris hodie frueretur pluribus ætas
Defraudata quibus, secula nostra carent,
Hanc operosa nouam Moguntia protulit artẽ
Quæ celebris Mogi nomen ab amne tenet.

BERNARDVS MOLLERVS noster libro 3. descriptionis Rheni quæ, anno 1570. lucem vidit, eodem Carminis genere vbi Moguntinæ vrbis decora enumerat, ita hæc exequitur. 36. Bern. Mollerus.

Stulta quid enarrans nugarum rudera miror?
Vrbs alia rerum laude notanda venit.
Præ reliquis vrbem Phœbi germana vetustat
Præ reliquis vrbem Musa tuetur agris.
Vrbs operam Musæ si non perdocta tulisset
Et nisi cœpisset Dædala Pallas opem.
Barbaries fracto Musam damnasset honore
Barbarica Pallas, clade repulsa foret.
Vrbs veneranda sui tribuit munimẽta laboris
Ære quod inuenta fuderit arte typos.
Ante typos nimij veterum periere libelli
Iam literas cernet nulla perire dies.
Vox perit, auditus gemina non concipit aure
Vox etiam calamo scripta perire valet.

Quod

Quod typus excepit chartâ, non eximet ætas:
Si ruat exemplum tempore restat opus.
Non rapitur totum si pars vanescat adempta,
Pars etiam toti dempta nocere nequit.
Turba Camœnarum felix gratare labori
Et studijs: semper viue redacta typis
Viuit Mercurius iuuenili redditus æuo,
Et postliminio mortis Apollo redit.

Hæc ille de Moguntia, quam in hœdoperico suo similiter celebrat DAVID SIGEMVNDVS CASSORIVS Poëta & ipse non infelix (extat id lib. 7. Itinerum Nicolai Reusneri)

37. *David Sigemundus Cassorius.*

Machina quæ volucres iaculatur ahænea glandes
Hac etiam nuper sede reperta fuit.
Quæque dedit vires æternaque robora Musis
Prodijt ars illis ingeniosa locis.
Qua nihil vtilius dedit admiranda vetustas
Secula quot retro longa fuêre prius.
Quamuis ingenio se iactitet Itala tellus,
Efferat & laudes Græcia vana suas.

38 *Nicodemus Frischlinus.*

His quartum addo NICODEMVM FRISCHLINVM Sueuiæ suæ decus, qui in *Iulio rediuiuo* Comœdia in Germaniæ laudem composita sic *Eobonum Hessum* loquentem introducit.

—.—*Primus inuentor* (Typographię) *Moguntiæ*
Vixit fatale nomen adeptus Fausti. Et postea:

Fuit

Fuit olim fuit illa barbaries Germaniæ
Cum fœminæ & viri pariter secreta literarum
Nescirent, at hodie nostri homines artem istam librariam
Docuere Gallos & Italos & Hispanos & cæteras
Omnes terrarum gentes.

Anonymi cuiusdam Elegiam supra in Philippi Bergomensis testimonio retuli. MARTINVS autem CRVSIVS licet propriè ad alteram recentiorem classem pertineat; vbi etiam reliquum eius testimonium numerorum expers profertur, lib. 4. *Germano-Græciæ* suæ Epigrammat. tertio de laudibus Germaniæ sequens Carmen habet. 39. *Martinus Crusius.*

Vrbibus hæc magnis castellisq; vndiq; firma
Fortibus aucta viris artificumq; manu,
Ipsius inuentum horrendi est bombarda fragoris,
Huius tormentis mœnia quassa ruunt.
Ipsa typis docuit, quosuis excudere libros,
Millenum fœtum sic opere vna parit.
Hic omnes artes, omnisque scientia florent,
Germanum petijt Græcia tota solum.

Ante omnes autem IOANNES ARNOLDVS BERGELLANVS ex professo hanc tractauit materiam in sua de *Typographio* encomica Elegia, vbi inter reliqua ita canit. 40. *Ioannes Arnoldus Bergellanus.*

Artis namq; nouæ, natū est opus arte magistra
Id quod diuini numinis instar erit.

Conflatis docuit libros quæ cudere signis,
Et præli dociles exprimit arte typos.
Hic vbi postremo descendit gurgite Mœnus,
Excipit & socias littore Rhenus aquas:
Hanc peperit captis antiqua Moguntia muris
Horrida dũ tristis fata canebat auis.
Et postea. *Teutoniæ gentis decus, immensusque thesaurus*
Tempore qui prisco, nullius vsus erat.
Quem non damnoso tineæ corrumpere dente
Neque situs turpi perdere labe valent.
Authorem quærunt primos qui repperit huius
Archetypos artis, prmaq; puncta tulit.
Decertantq; duæ non paruı nominis vrbes:
Qualibet artificem vendicat vsque sibi.
Annalesq; tuos quidam Germania torquent
Bullatæ nugas hac quoque parte vomunt.
Sed te ne fallat mendacis opinio vulgi,
Illius referam quæ sit origo rei:
Clarus Ioannes en Gutenbergius hic est
Qui referat latices, quos pede fodit equus:
Quam veteres nobis argenti voce notarunt
A puero fertur, sustinuisse virum:
Illa sed huic ciuis largita est munera grata
Cui clarum nomen Mogus habere dedit.

Primitias illic cœpit formare laboris,
Aſt hic maturum protulit artis opus.

Et paulo infra non vni Gutenbergio, ſed duobus ſimul adiutoribus eius inſimul ac iunctim huius inuenti laudem tribuit:

Imparibus numeris cœleſtia numina gaudent
Hoc opus exegit, ſic quoque ſancta Trias.
Illo primus erat tunc Gutenbergus in albo
Alter erat Fauſtus tertius Opilio.

His addere qui volunt poſſunt MELCHIOREM GVILANDINVM Medicũ Boruſſum in tractatu de papyro, *Conrad. Geſnerum in pandectis* lib. 13. tit. 5. *Cornelium Callidiũ* in Calce Catalogi ſui de *Illuſt. ſcript. Germ.* ACHILLEM GASSARVM in Epitome hiſtoriarum, GASPAREM HEDIONEM part. 4. *Chronici ſelecti Germanici* p. 633. vbi ann. 1550. inuentam hanc artem tradit, & *Gutenbergio* præter *Fauſtum Ioannem Gensfleiſch* operis ſocium aſſignat. Atque hactenus de illis qui pro Moguntinis & Germania è veteribus ſuffragia ferunt: Recentiores enim faſtidij vitandi ergo eouſque differo, donec ab altera parte qui pro Hollandis & Harlemenſibus teſtantur, retulero. *Guiland. Geſnerus. Callidius. Hedio. Gaſſarus.*

CAPVT III.

Teſtes pro Harlemenſibus de Typographia in Hollandiâ inuentâ.

HI autem oppidò perquam pauci reliquorum reſpectu & comparatione hactenus comparẽt. Pleriq; enim qui Harlemenſium meminerũt nihil definiẽtes rem in medio relinquunt, imo vnus etiam atq; alter contra illos pro Moguntia pronunciant, quos omnes propterea à Iunio & reliquis feruidioribus ſeparandos & in peculiarem claſſem ordinandos fore putare fortaſſis quis velit, mihi tamen illos hactenus cũiungere viſum fuit, vt tamẽ examine deſuper inſtituto illorum dicta inuicẽ collaturus ſim. Primus iſtorũ tum tempore tum conuiciandi etiam acerbitate HADRIANVS IVNIVS 1. *Hadrianus Iunius.* eſt, cuius integrum locum ex Batauia eius, operæ pretiũ eſt adſcribere; cũ enim reliqui qui deinde ſecuti ſunt, eius potiſſimũ authoritati fiderint, ſigillatim huius viri hac de re tradita expendere oportebit. Ita igitur Iunius: *Redeo ad vrbem noſtram* (Harlemum) *cui primam inuentæ Typographicæ*

artis gloriam deberi & summo iure asserendam aio, vtpote propriam & natiuam, sed luminibus nostris sola officit inueterata illa, & quæ encausti modo inscripta est animis opinio tam altis innixa radicibus, quas nulli ligones, nulla rutra euellere aut eruere valeant, quæ pertinaciter credunt & persuasissimum habent apud Moguntiacum claram & vetustam Germaniæ vrbem primo repertas literarum formulas, quibus excuderentur libri. Vtinam hic incredibilem illam dicendi vim quæ in Carneade fuisse perhibetur, exoptare possem, qui nihil defendisse vnquã quod non probarit, nihil oppugnasse quod non euerterit dicitur, vt saltem refugã illam laudem postliminio reuocare, & hoc quasi trophæi erigere possem veri interpolator: quod ego nõ alio optarim, quã vt veritas rectè à Poëta vetere temporis filia nuncupata, aut vt ego soleo χρόνου ἔλεγχος tandem detegatur; quæque iuxta Democritum altissimo in puteo demersa hactenus delituit, in apertum proferatur. Si gloriosum certamen suscipere non piguit Aegyptios & Phœnicas de literarũ inuentione, his Deo Duce earũ inuentum ad se trahentibus, quando tabulas θεοχαράκτους, hoc est, à DEO exaratas iactant: illis a se repertas Græciæ intulisse gloriantibus, quando Cadmus Phœnicum classe vectus, rudibus Græcorum populis artis illius author eas commonstrauit: rursus si Athenienses Cecropi suo, Thebani Lino eandẽ laudem vendicant; Palamedi Argiuo excogitatorum characterum laudem Tacitus & Philostratus deferunt: vt Hyginius latinorum Carmentæ Euandri matri. Si itaque controuersam dubiamq; gloriam cunctæ gentes ad se ceu propriam rapere non erubuerunt; quis vetat quominus indubitandæ laudis possessionem, de qua per socordiam auitã deturbati sumus quasi postliminij iure repetamus. Equidem non inuidiâ aut maleuolentiæ studio transuersus agor vt huic asseram, quod alteri derogem ac detrahã. Crassi impudentiã non imitabor, hinc Scæuolæ sanctimoniã & grauitatem affectando, illinc præsentationibus fauorem hominum eblandiendo: haud is sum, corruptis arbitrijs planum agere non decreui, veritatem illam vnam perspicuam, quam vti cœleste solis iubar nulla nox, nulla caligo, quantumuis alta obtenebrare potest, exhibiturus, quantum in me est, idque simplici & minimè fucato orationis filo, quod illa amet. Quod si optimus ille testis est authore Plutarcho, qui nullo adstrictus beneficio, neque alterius addictus studio, liberè quod sentit, loquitur & intrepide, meum testimonium merito locum habeat, qui nec mortuum aut hæredes posterosue cognatione attingam, neque gratiam aut beneficium inde expectem, qui quicquid huius feci, id totum sepultis manibus pietatis ergo impendi. Dicam igitur quod accepi à senibus & authoritate grauibus & reipub. administratione claris, quique à maioribus suis ita accepisse grauissimo testimonio confirmarunt, quorum auctoritas iure pondus habere debeat ad faciendam fidem. Habitauit ante annos centum duo de triginta Harlemi in ædibus satis splendidis (vt documento esse potest fabrica, quæ in hunc vsque diem perstat integra) foro imminentibus è Regione Palatij Regalis Laurentius Ioannes cognomẽto Aedituus Custosue) quod tunc opimum & honorificum munus familia eo nomine clara hæreditario

iure possidebat) is ipse qui nunc laudem inuentæ artis typographicæ recidiuam iustis vindicijs ac sacramentis repetit, ab alijs nefariè possessam & occupatam, summo iure omnium Triumphorum laurea maiore donandus. Is fortè in suburbano nemore spatiatus (vt solent sumpto cibo aut festis diebus ciues qui otio abundant) cœpit faginos cortices principio in literarum typos conformare, quibus inuersa ratione sigillatim chartæ impressis, versiculum vnum atque alterum animi gratia ducebat, nepotibus generi sui liberis exemplo futurum. Quod vbi fœliciter successerat, cœpit animo altiore (vt erat ingenio magno & subacto) agitare, primumque omnium atramenti scriptorij genus glutinosius, tenaciusque, quod vulgare lituras trahere experiretur, cum genero suo Thoma Petro, qui quaternos liberos reliquit omnes fermè consulari dignitate functos (quod eo dico vt artem in familia honesta & ingenua haud seruili natam intelligant omnes) excogitauit, inde etiam pinaces totas figuratas additis characteribus expressit. Quo in genere vidi ab opso excusa aduersaria operarum rudimentum, paginis solùm aduersis haud opistographis. Is liber erat vernaculo sermone ab authore conscriptus Anonymo titulum præferens: Speculum nostræ salutis, in quibus id obseruatum fuerat inter prima artis incunabula (vt nunquam vlla simul & reperta & absoluta est) vti paginæ aduersæ glutino commissæ cohærescerent, ne illæ ipsæ vacuæ deformitatem afferrent. Postea faginas formas plumbeis mutauit, has deinceps stanneas fecit, quo solidior minusque flexilis esset materia durabiliorque. E quorum typorum reliquijs quæ superfuerant conflata Oenophora, vetustiora adhuc hodie visuntur in Laurentianis illis, quas dixi ædibus in forum prospectantibus, habitatis postea à suo Pronepote Gerardo Thoma quem honoris causa nomino, ciue claro ante paucos hos annos vita defuncto sene. Fauentibus vt fit, inuento nouo, studijs hominum, cum noua merx nunquam antea visa emptores vndique exciret, cum vberrimo quæstu creuit simul artis amor, creuit ministerium, additi familiæ operarum ministri, prima mali labes, quos inter Ioannes quidam siue is (vt fert suspicio) Faustus fuerit ominoso cognomine, Hero suo infidus & infaustus, siue alius eo nomine, non magnopere laboro, quod silentum vmbras inquietare nolim contagione conscientiæ quondam dum viuerent tactas. Is ad operas excusorias sacramento ductus, postquam artem iungendorum characterum fusilium typorum peritiam, quæque alia eam ad rem spectant percalluisse sibi visus est, captato oportuno tempore, quo non potuit magis idoneum inueniri, ipsa nocte, quæ CHRISTI Natalitijs solennis est, qua cuncti promiscuè lustralibus sacris operari solent, choragium omne typorum inuolat, instrumentorum herilium ei artificio comparatorum supellectilem conuasat; deinde cum fure domo se proripit, Ambstelodamum principio adit, inde Coloniam Agrippinam, donec Moguntia cum peruentum est, ceu ad Asyli aram vbi quasi extra telorum iactum (quod dicitur) positus tuto degeret, suorumque furtorum aperta officina

fructum vberem meteret. Nimirum ex ea intra vertentis anni spacium ad annum à Christo nato 1442. ijs ipsis typis quibus Harlemi Laurentius fuerat vsus, prodijsse in lucem certum est, Alexandri Galli doctrinale, quæ Grammatica celeberrimo tunc in vsu erat, cum Petri Hispani tractatibus prima fœturâ. Ista sunt ferme quæ à senibus annosis fide dignis, & qui tradita de manu in manum quasi ardentẽ tædam in decursu acceperant olim intellexi, & alios eadem referentes attestantesque comperi. Memini narrasse mihi Nicolaum Galium pueritiæ meæ formatorem, hominem ferreâ memoriâ & longâ canitie venerabilem, quod puer non semel audierit, Cornelium quendam Bibliopegum ac senio grauem nec octogenario minorem (qui in eadem Officina subministrum egerat) tanta animi contentione ac feruore commemorantem rei gestæ seriem, inuenti (vt ab Hero acceperat) rationem rudis artis polituram & incrementum aliaque id genus, vt inuito quoque præ rei indignitate lacrymæ erumperent, quoties de plagio inciderat mentio: tum vero ob ereptam furto gloriam sic ita excandescere solere senem vt etiam lictoris exemplum eum fuisse editurum in plagiarium appareret, si vita illi superfuisset: tum deuouere consueuisse diris vltricibus sacrilegum caput, noctesque illas damnare atque execrari, quas vna cum scelere illo, communi in cubili per aliquot menses exegisset. Quæ non dissonant à verbis Quirini Talesij Cos eadem ferè ex ore librarij eiusdem se olim accepisse mihi confessi. Ista dictare me cõpulit cupiditas & studium defendendæ veritatis quamuis illa odium sui plerumque parere soleat: in qua tuenda potius quam vt desererè Vadimonium velim, ad suscipiendum odium paratior sim ac promptior. Sequitur deinde apud Iunium quod Boxhornius omisit. *At vereor vt surdis ista auribus canantur: vtcumque tamen erit, iuuabit me & memoriæ inuentoris & gloriæ vrbis pro virili consuluisse, dum apud leues & verè incuriosos animos plus valet præiudicium opinionis, quam cum ratione auctoritas. Quæ iniuria mussitanda est & deuoranda parum lubentibus. Quanquam dolendum minus foret in clarissimam Germaniæ vrbem, velut aliam in familiam transisse, si non plagij, sed recta ratione factum id fuisset: verum arbitror DEO volente hanc viam commodissimam visam, vti citissimè ad nitorem suum ac perfectionis culmen perueniret, inuentũ illud, Orbi sole (quod dicitur) & salo magis necessarium, nimirum in maiore luce hominum per studia magnatum præmia & honores (quibus artes aluntur) facilius emersurum, vti accidisse res docuit, quam in extremo Orbis terrarum recessu & quodam angulo, inter hominum priuatorum sordes.* Hactenus satis prolixè Iunius, quo cæteri qui eius ferè testimonio nituntur succinctiores sunt: addo longè etiam (maximam quidem partem) modestiores, quique si paucos excipias, conuicijs procul placidè agunt, ac plerique ipsimet dubitare videntur. LVDOVICI enim GVICCIARDINI ex vltima recognitione & Regneri Vitellij versione in Belgij descriptione, vbi de Harlemo agitur hæc ista de re verba sunt, pag. 182. *In hac vrbe non publica tantũ incolarum aliorumq; Hollandorũ voce, sed & scriptorum quorundam suffragio alijsque aliquot monumentis inuenta primũ*

a Ludouicus Guicciardin.

traditur Typographia, id est, ea librorum formulis excudendorũ ratio, quæ hucusq; paßim in vsu est: sed Authore ante perfectam & euulgatam artem extincto, Famulus, vti narrãt, Moguntiacum abijt, vbi edito leui aliquo artis specimine, perbenignè fuit acceptus. Moguntini vero cũ summo studio in hoc tantũ negotiũ incubuissent, consecuti sunt tandẽ integrã eius notitiã. vnde increbuit postea, & cũ tempore magis magisq; inualuit, fama prodijsse ex ea vrbe hanc tunc insignem scientiam. Ego sanè de rei ipsius veritate nec poßim nec velim decernere, puta quũ satis habeã, vt ne vrbi regioniq; ipsi præiudicẽ, obiter attigisse. Hactenus ille qui Polydori deinde hac de re locum apponit, cui plus ferè quã isti Hollandicæ traditioni videtur adhærere. Qui ad Guicciardinum ADDITAMENTA cõfecit isto loco quæ sequũtur attexuit: *Ea quæ author noster hic obiter tantũ attingit de inuẽtione Typographiæ, fusius certiusq; in Batauia exequitur Hadrianus Iunius, qui validis sanè & prorsus inuictis argumẽtis ostendit, nobilißimam artẽ Harlemi primum excogitatã ab Laurentio quodam Ioannis cognomẽto Costero, cui suffuratus instrumentum omne Ioannes Faustus, infaustus Domino famulus, Ambsterodamũ primũ, inde Coloniã atque hinc Moguntiacũ tandẽ profugit. Plura vide apud eundem, & Iunium ac Mogũtinenses falso ex hoc mustaceo sibi Laureolã petere discito.* Hæc ille, cuius verba, vt & reliquorũ infra suo loco examinabuntur. Iam IACOBVM MIDDENDORPIVM videamus, qui lib. 1. c. 22. de Academijs ambiguè satis & breuiter hãc rem attingens: *Typographiã inquit alij & Mogũtinis alij Harlemensibus Batauorũ acceptam ferre volunt, sicut in Academia Moguntina Basileensi declarabitur* & lib. 5. vbi de Mogũtia: *quidam Typographiæ inuentionẽ Harlemensibus Belgis attribuere malũt* Hic tamẽ author rẽ omnem videtur in medio relinquere, nã ibidem præmiserat quæ ordine inuerso ego hoc loco sequi facio: *Nisi hoc, inquit, ad eius (Moguntinensis vniuersitatis) gloriã apud omnes totius Orbis Academias & doctos gratosq; homines abũdè sufficeret. quod Typographicã artem nõ vtilẽ solum, sed vehementer quoq; necessariã inuenisse credatur. Cuius beneficio clarißimi scriptores ex bonarũ literarum naufragio superstites in mille transfunderentur exemplaria & in multorũ manus ad incomparabile totius Reip. Christianæ præsidium salubriter peruenirent.* Idẽ lib. 5. de Academia Basil. *Quin etiam excusoriã & Typographicam artem cuius inuẽtio Ioanni Gutenberg Argentinensi circa an 1440. adscribitur, & Moguntinos primum docuisse fertur, præsertim chartaceam Basileæ per Gallitiones ex Gallitia oriundos Hispanos mirificè auctã & propagatam ait.* (loquitur autem de Vrstisio qui Bsileensis historiæ Epitomen edidit) ADRIANVS ROMANVS in paruo theatro vrbiũ pag. 27. *Harlemium omnium quæ in Hollandia sunt vrbium amplißima, (ita fuit ante Ambsterodami dilatationẽ) cui incolarum suorum testimonio Typographicæ artis inuentio debetur.* Et hic Author nihil in hac controuersia definiendũ sibi putauit, subiungit enim statim: *Quamuis hoc beneficij Moguntinensi Vrbi acceptum referant alij.* Quod idem etiam repetit pag. 147. vbi de Moguntia tractat, VALERIVS ANDREAS ICtus & sanctæ linguæ Doctor Louaniensis in Belgicarum Vrbium Nomenclatura, quam Biblio-

3. Auctor additamẽtorũ ad Guicciardinũ.

4. Iacob. Middẽdorpius.

5. Adrianus Romanus.

6. Valerius Andr.

thecæ suæ præmisit de eod. Harlemo. *Vrbs, inquit amœna est, & inter Hollandicas amplißima: cui artis typographicæ inuentionem deberi in Batauiæ descriptione multis contendit Iunius.* Hucusque Valerius, cui hac in re concordat, quem alias grauem expertus est æmulum FRANCISCVS SVVERTIVS in descriptione Prouinciarum Belgicarum, quibus Athenas suas exornatum iuit, cuius verba quia ex Guicciardino & Iunio consuta sunt, huc repetere supersedeo. MATTHIÆ tamen QVADI Pictoris literati locum adscribere placet, vtpote decisionem & conciliationem huius litis tentare ausi. Is igitur lib. 4. Geographicarum enarrat. cap. 34. & 38. sequentia scribit. *Harlemo expertißimorum testimonio Typographicæ artis prima inuentio iure debetur, primam tamen praxin Moguntiaco concedentes. Aiunt enim eius inuentorem ante perfectam artem morte præuentum fuisse, eiusque seruum inde Moguntiam profectum, vbi continuo exercitio ad perfectionem ars perducta sit, vt hæc altrix siue nutrix, illa artis mater existat.* Cum prædictis consentit AVBERTVS MIRÆVS vir seculorum memoria dignus, deque omni historia præclarissimè meritus, qui in *Chronico* suo *Belgico* ad annum 1440. ipsamet *Iunij* verba recitat. LAVRENTIVS etiam BEYERLINGIVS tomo 7. *Theatri* seu *Polyantheæ* suæ ex *Iunio* & *Bertio* hanc Harlemensium assertionem refert, ita tamen vt compluribus alijs aliorum opinionibus relatis, tandem Serario de Gutenbergio & Fausto assentiatur. Idem in *Chronico rerum Belgicarum* quod prodijt anno 1636. vbi quæ de Chinensibus, quæ de *Fausto* & *Gutenbergio* tradantur, quæ etiam *Cognatus* vt infra videbimus de Augustano aliquo refert posuisset, ita finit. *Germanicum certè hoc esse inuentum scriptores penè omnes tradiderunt.* Harlemenses tamen hanc sibi laudem vendicare conatur, nec vanè fortasse, si *Hadriano Iunio in Batauiæ descriptione credimus*, *qui Laurentium Ioannem cognomento Aedituum siue Custodem Ciuem & Incolam Harlemensem huius rei inuentorem laudat.* PETRVS MONTANVS Gandauensis in descriptionibus suis quas *Hondius* cum *Athlante Mercatoris* excudit, huius rei vbi de Hollandia & Harlemo agit, ita breuiter meminit: *Huic Vrbi* (Harlemo) inquit, *inuenta Typographicæ artis gloria debetur.* Quos hactenus retuli Belgæ ferè omnes sunt (*Guicciardinus* enim licet Florentiæ natus sit, domicilio tamen Antvverpiensis extitit) quibus nũc duos Germanos addo, quamuis vterque medius ferè incedat, nec litem hanc suam facere voluerit. *Georgius* igitur *Brunus* Coloniensis in *Theatro Vrbium* ita de Moguntia scripsit. *Huic vrbi Typographicæ artis debetur inuentio, quæ plusne boni an mali attulerit, probabiliter disputari potest.* Nihilominus idem de Harlemo eodem in opere sequentia vulgauit. *Hæc est omnium in Batauis Vrbium maxima & dignitate sanè secunda Typographicam artem in ea à quodã fuisse primum excogitatam, constãs*

7. Franciscus Svvertius.
8. Matthias Quadus.
9. Aubertus Miræus.
10. Laurẽtius Beyerlingius.
11. Petrus Montanus.

ea

ea vrbe totaque Prouincia Batauorum fama est. Quam opinionem Scriptores nonnulli confirmant, & quidam priuatarum eius loci rerum Commentarij. Veruntamen ante quam artem perficeret, ac eam ipse in lucem produceret, è viuis excessisse, eius famulum ob id Moguntiam concessisse, in qua Vrbe artem euulgaret, & eam ob causam acceptus benignè fuerit. Alter è nostratibus THOMAS LANZIVS est, editis de *Europa Prouinciis* in vsum illustris apud Tubingam Collegij Adolescentium orationibus celebris: In illarum secunda inter alias Vrbes à munitionum firmitate commendatas, Harlemi etiam meminit, addens, id sibi Typographiæ inuentionem adscribere, quam tamen non vno eiusdem operis loco superiori Germaniæ vendicat. Ex Italis præter memoratum iam *Guicciardinum* Belgicæ Inquilinum solum mihi hactenus videre contigit SIMONEM MAIOLVM Vulturariensem Episcopum, qui Iunij de Harlemo Sententiam retulerit. Is enim Colloq. 23. Canicularium suorum cum retulisset Polydori de Moguntia & Gutenbergio narrationem sic subiungit: *Sunt tamen Authores constansque fama est, apud Batauos impressoriam artem in Harlemo Vrbe excogitatam, Authore autem vita functo eius necessarios Moguntiam profectos cœpisse exercere vt tradit Georgius Brun in Harlemo.* Addit ibidem Maiolus: *Quoniam vero rei nouitas, tum maximam mentibus hominum admirationem pepererat 300. scilicet chartas singulis diebus imprimi, id etiam Historici memoriæ tradiderunt. Chronicon etenim eius temporis de rebus Pontificum perbreue, id velut valde memorandum recolit, memoratque qui primi Impressores fuerint. In Germania quidem fuit Iacobus Iudenbergius Argentinensis, ac Faustus alter, vterque sub Pio secundo. At Romam aduenere primi Impressores Conradus Svvenhaym & Arnoldus Pannarb. atque Vldericus Gallus omnes certè insigniter huiusmodi artem callentes.* ANDREAS SCHOTTVS in Epistola dedicatoria tomi primi rerum Hispanicarum ad Balthazarum Quingam sic scripsit. *Huius autem artis Typographicæ inuentio Germanis potissimum, & in his Moguntinis primum accepta est referenda, tametsi & Bataui eam sibi laudem vendicent.* Eadem ambiguitate huius rei meminit MARTINVS ZEILERVS Styrius qui nupertimè An. 1632. Itinerarium Germanice edidit cap. 14. pag. 314. Omnium tamen acerrimè, & tanquam pro aris ac facis hoc duellum depugnant, post Iunium in hac arena antesignanum superius iam relatum Scriuerius, Bertius & Boxhornius, quos ea de causa tanquam triarios in subsidiariam manum seposui & in hunc locum reseruaui. Illorum primus vtpote lare & ortu Harlemonensis domesticæ laudis stabiliendæ ergo, peculiari libello ex professo quod dicitur, sategit de Typographia Harlemi inuentâ, quem quia necdum mihi, quamuis post diligentem & iam in ipsâ Hollandiâ factam inquisitionem inspicere contigit, non possum verba eius referre, deque argumentis, qui-

13. *Thomas Lanzius.*

14. *Simon Maiolus.*

Andreas Schottus.

Martinus Zeilerus.

bus pro causa sua decertat, qualecunque Iudicium meum promere ; contentus igitur hac vice ero retulisse tetrastichon eius, quod effigiei Laurentianæ à C. Koning Harlemi sculptæ & excusæ subscriptum est.

Vana quid archetypos & præla Moguntia iactas?
Harlemi archetypos prælaqu e nata scias.
Extulit hic monstrante DEO, *Laurentius artem*
Dissimulare virum hunc, dissimulare DEUM *est.*

Idem in Elegia in laudem Patriæ suæ contra Naudæum Parisiensem scripta.

Ista tua possunt etiam memorare sorores
Inuentos posset nulla docere typos.
Sola hæc Harlemio debetur adorea ciui
Laurenti meritas cingere docta comas.
Vindicijs asserta meis, procul ite maligni
Ite Moguntinis dedita turba tuis.
Non nisi qui pleno spirant insomnia folle,
Et Gutenbergos Faustiadasq; crepant.
I Naudæe procul tua per mendacia crescens,
Non locus hic nugis, credule Galle, tuis.
Harlemense nemus doceat, doceantque Napeæ
Et Fagutali numina sacra Ioui.
HIC fago eXsCVLptas LaVrentI CVspIDe forMas
Et primum natos hic simul esse typos.

Petrus

Petrus autem Bertius in tabulis Geographicis contractis, quas an. 1600. vulgauit ipsis Iunianis ad verbum formalibus de hoc negotio agit, nisi quod Ioannem Faustum Trifurciferi & sesqui-Lauernionis elogijs exornet. Idem tamen in opere rerum Germanicarum lib.3.pag.613.de Moguntiaco tractans, multo mitius agit, ac quasi prioris vehementiæ palinodiam cantat, quando scribit. *Inter prima (huius) Vrbis decora refertur à multis inuentio Artis* Typographic*æ, quam laudem nos alibi nostris Harlemensibus asseruimus. Et ostendit nobis nuper humanissimus & antiquitatum Hollandicarum peritissimus P. Scriuerius citatum à nobis alibi Speculum salutis non Belgice sed latine editum, primum magnæ artis Rudimentum, cuius paginæ glutine commissæ fuerant, vt videri possent opistographæ. Sed attentius consideranti facile apparuit, non collectas fuisse literas singulas digestasque in vocem, vocem in versus, versus plures in paginam, sed singulas paginas, singulis tabellis ligneis expressas fuisse, imaginibus, literisque extantibus & prominentibus, sicut sigillis & ectypis solent imprimi notæ rerum materia molliori, & vt ex libris ad nos euectis è Sinæ apparet, Sinenses libros suos adornare, quæ res vt affinitatem aliquam cum arte typographicâ hodiernâ habet, ita multum adhuc à perfectione artis remota est. Nec negabunt Moguntini, quin ea saltem laus Harlemensibus nostris debeatur, quis autem non videt facilius fuisse ingeniosis hominibus, & ad res præclaras inueniendas natis ex tali Rudimento progredi vlterius, & ad conceptam animo perfectionem superatis impedimentis eniti, quam protinus consummata omnia reddere, & primo actu absoluta? Nihil simul & cœptum & perfectum est: per interualla circuerunt artes & adiectione particularum incrementum acceperunt. Principijs autem recte inuentis facile est aliquid adijcere, & quo quisque magis ingenio pollet, eo est ad perficiendum aptior, sic factum in picturâ, sic in sculpturâ, sic in ipsâ sapientiâ &c. Non ergo mirum si Harlemenses nostri, qui primi apud nos tabulas ectypas inuenerunt, & libros tabulis illis impressos suo commodo vendiderunt, *ijdem quoque inuitante lucro, impellente genio, ducente arte, inuenerunt modum literas singulares seorsim dispositas colligendi, easq; in syllabæ, vocabuli, sententiæ, versus ac paginæ modulum cõpingendi, cum hoc illo multo fuerit facilius, & à maioribus ad nos transmissæ narrationes (quæ fraude & fuco caruerunt) illud ab ijs factum testentur, resque omnino per se sit vero affinis. Non negauerim tamen quin statim Moguntiaci Ioannes Gutenbergius maiore copia libros ea ratione impressos euulgauerit, atque iccirco apud Exteros pro primo istius artis Inuentore laudatus sit &c. Vere Germanorum hæc laus est, siue Harlemensibus ea tribuatur, siue Moguntinis.* Hactenus Bertius. Omnium autem nouissimus qui in hoc argumento à parte Batauica versatus fuerit, Marcus est Swerius Boxhornius Lugdun. in Batauia professor publicus, qui an. 1633. theatrum siue descriptionem Hollandiæ typis Hondianis Ambsterodami edidit,

in quo satis diffuse & cum curâ hâc typographicæ inuẽtionis materiã pertractat. Ac vt dicã, quod sentio parũ abest quin suspicer, haud minimã huic Authori fuisse causã Theatri illius extruẽdi hanc Harlemensẽ controuersiã, idque præcipue in Petri Scriuerij à scriptore Gallo Gabriele Naudæo Parisiẽse refutati ac male accepti gratiam qui iusto & peculiari huic rei dicato opere contra Batauicum istũ athletam, pro Moguntinis hanc pugnam depugnasse narratur. At cõfirmat equidem augetque apud me coniecturam istam, quod typographicum hoc negotium tum diuersis capitalium litterarum maiestate decoratis inscriptionibus insigniuerit Boxhornius, tum rubrica etiam conspicuum & spectabile fecerit, qua tamen alias omni isto opere etiam in ipso titulo, licet is ab antiquo in tantum sibi illam propriam fecerit, vt inde etiam nomen adeptus sit, abstinuit. Nec dubito quin ad hoc prædicto Emblemate illic præcipue vti voluerit, vt theatrum illud vel obiter versans & voluens Lector statim in notabilem illum & signatum de typographia locum tanquam scenam illius versatilis operis nobiliorem vel aliud agens statim incidat. Cæterum author iste Iunij præcipue quod cæteri etiam eiusdem opinionis vt vidimus factitant, authoritate nititur, cuius è Batauia locum in præcedentibus à me relatum ad longum recenset. Præter illum autem ANGELI ROCCHÆ Pontificij Sacristæ ex Eremitarum S. Augustini Ordine Theologiæ Doctoris ac postmodum Episcopi Tagastensis, qui Sixti quinti tempore Bibliothecam Vaticanam luculento opere descripsit, testimonium recitat, simulque allegati ab eodem Mariangeli Accursij locum refert, tum Coloniensis denique vernaculi chronici testimonium addit, quod vtrumque operæ precium est hic etiam adscribere, vt candidus, amansque æqui & veri Lector suffragium ferat, num authores illi dicant quod ex illo-

19. Angelus Roccha rum dictis asseritur. Sic igitur Roccha: *Ars typographica in Europa anno salutis nostræ 1442. inuenta fuit, vt Polydoro placet, à Ioanne Gutenbergio natione Teutonico Equestri dignitate viro, sicut ab eius Ciuibus se audijsse ait in oppido Germaniæ, quam Moguntiam latini dicunt, vulgari vero sermone* Mäintz. *Decimo sexto deinde anno, qui fuit salutis humanæ 1458. quidam nomine Conradus, eodem Polydoro teste, homo itidem Germanus, Romam primo in Italiam attulit, quam deinde Nicolaus Ienson Gallus mirum in modum illustrauit. Hac Polydorus. Volaterranus autem duos fratres Alemanos in Italiam aduexisse artem impressoriam & anno ab vrbe redempto 1465. Romæ instituisse & libros Sancti Patris Augustini de Ciuitate Dei & Lactantij Firmiani Institutiones primum impreßisse affirmat. Alij eiusdem Augustini confeßiones primum impressas fuiße aiunt. Sunt qui velint huius artis Inuentores fuisse Ioannem Faustum & Iuonem Schœfferum*

anno Dominicæ Incarnat. 1440. deinde à Ioanne Gutenbergio eam illustratam fuisse in Germania: Anno vero 1460. à Conrado item Germano Romam, à Sixto autem Rußinger Argentinate Neapolim aduectam, & in Italia ab Aldo seniore illustriorem fuisse redditam, & à Nicolao Iensone Gallo in Galliam asportatam. Sed in tot Scriptorum controuersia apponere libet, quod manu Mariangeli Accursij exaratum in primâ Donati Grammatici pagina inueni. Aldus enim Iunior, vir quidem eruditus & in antiquorum monumentis indagandis accuratißimus, ostendit mihi librum Donati ex membranis confectum & impressum, in cuius priori pagina hæc scripta leguntur: Ioannes Faust ciuis Moguntinus, Auus Maternus Ioannis Schœffer primus excogitauit imprimendi artem typis æreis: quos deinde plumbeos inuenit, multaque ad artem poliendam addidit, eius Filius Petrus Schœffer. Impressus autem est hic Donatus & Confeßionalia primùm omnium anno 1450. Admonitus certè fuit ex Donato Hollandiæ prius impresso in tabula incisa. Hæc ibi vbi etiam à latere eadem manu scripta leguntur: Hæc scripsit Mariangelus Accursius. Hic liber est Grammatica Donati. Non parum autem quantum ad Ordinem pertinet, ab ea distans, qua in Italia vti solemus: Imo principium est aßimile Grammaticæ Institutioni Guarini, qui ab eo multa accepisse iudicatur. Huius Codicis typi & imminutus imprimendi modus rudem illam inuentionem præ se ferunt. Hæc è Rocchâ, Boxhornius, qui postea paucis præmissis ita in sequentibus pergit. Harlemū itaq; Typographiæ matrem, Moguntiam autem nutricem eius & elimatricem præcipuam rectè appellabimus. Huic enim typi stannei vel ærei debentur, quod & Librorum frontispicijs inscribi cœptum est. Operibus Ioannis Boccacij in folio rudi satis litera primū excusis hoc præfigitur. Genealogiæ Ioannis Boccatij libri sectatoribus oppidò quam necessarij, nunquam alias citra Alpes notulis stanneis diuulgati. Alterum deinde CHRONICI COLONIENSIS testimoniū subiungit, quod è vernaculo Latinū fecimus: Longè igitur facessant (ita Boxhornius pergit) inanes Moguntinorū Fabulæ, quibus præter luculentū Mariangeli Accursij testimonium alterū non minoris ponderis opponimus ex Chronico Coloniensi desumptum, cuius author qui istis temporibus floruit, sic scribit: Ars hæc (Typographica) summè æstimanda, inuenta omnium primùm in Germaniæ Vrbe Moguntia est, ad Rhenum circa annum Domini nostri 1440. & ab eo anno donec scriberetur 1450. inuentioni eius, eorumq; quæ ad illā pertinent, opera impēsa fuit. Eoq; anno qui Iubilæus fuit, cæptum fuit libros imprimere, primusq; qui excuderetur liber Biblia fuere latina, impressaq; ea sunt scriptura grandiori, quali hodie Missalia solent imprimi. Quamuis autem vt præmittitur Moguntiæ ars hæc inuenta fuerit, eo modo qui nunc temporis communiter vsurpatur, prima tamen eius præfiguratio (seu simulachrum) ex Donatis Hollandiæ reperta & desumpta fuit, qui ibi ante id tempus excusi fuerunt, eq; illis principium prædictæ Artis depromptum est, ac posterior hæc inuentio priori quoad Artificium & subtilitatem longè præstantior fuit, indiesq; ad maiorem excellentiam perducitur. Hactenus è

NB. 21. Chronicon Coloniense

Vorbildung.

Chronico isto Boxhornius, è quo libet & sequentia in Lectoris gratiam addere, vt tanto informatius de omni hoc negotio infra mecum iudicare possit, sunt enim singularia nec temerè vbiuis obuia: *Author quidam Omnibonus dictus scribit in præfatione Quintiliano præfixa, ac præterea in alijs Libris suis: Gallum aliquem nomine Ioannes Genson omnium primo insigne hoc artificium reperisse. sed is in illo manifesti erroris conuincitur. Adhuc enim in viuis supersunt, qui testari possunt iam tunc Venetijs Libros impressos fuisse, priusquam Nicolaus Genson, eo delatus esset, ibiq; typos effingere & præparare cœpisset. Sed primus Typographiæ Inuentor ciuis fuit Moguntinus Argentinâ oriundus, cui nomen erat Ioannes Gutenberg. Moguntiâ autem dicta ars primo Coloniam delata est, postmodum, Argentinam ac deinceps Venetias. Initium & progressum sæpius memorati Artificij ea honorabilis Magistri Vlrici Zel Hannouiensis narrantis ore cognoui, qui etiam nunc hoc 1499. anno Coloniæ Typographum agit, eoq; authore Ars hæc Coloniam propagata est. Reperiuntur Scioli aliquot qui dicant, dudum ante hæc tempora Typorum ope Libros excusos esse, qui tamen & se, & alios decipiunt; nullibi enim terrarum libri eo tempore impressi reperiuntur. Præterea plurimi veteres Libri interciderunt, eò quod magno numero describi non possent, exempli causa, maxima pars operum Titi Liuij, libri Ciceronis de Repub. & Libri Historiarũ Plinij de bellis Romanorũ cum Germanis.* Hæc ex Chronico præfato. Porro Boxhornius refert etiã inscriptionem, quam in memoriam inuentæ apud se artis huius fastigio Laurentianarum ædium Harlemenses insculpi curarint. Item aliam, quam Laurentio conciui suo Harlemensis aliquis publicæ eiusdem statuæ à se erectæ, inscribi fecerit, quibus tertiam ipsemet satis magnificam & grandiloquam addit, præmissa etiam Parodia è Claudiano in eiusdem Æditui siue Costeri laudem, quæ omnia referre longum esset, ac præterea nisi reliqua huic rei probandæ illinc prolata (illis autem euertendis hic labor impeditur) subsistant, ad rem parum faciunt & per se ipsamet collabuntur. Quas præterea veterum librorum impressorum Inscriptiones, vti vocat, seu clausulas contra opinionem suam refert, illas in sequentibus suo loco vnà cum alijs eiusdem generis videbimus. Lauream tamen à Boxhornio Costero suo suspensam, siue in honorem eius breue conscriptum Elegiacum quo Moguntiam alloquitur, hic non prætereo, quod ita habet.

Vana quid Harlemijs indicis prælia prælis?
Ista parant iugulo, vimq; necemq; tuo:

Siste

Siste precor. Batauûm fœlicia præla typosq;
Ni taceas, acres experiere magis.

Sed quid vetat præmissis adhuc vnum atque alterum superaddere, in quos his absolutis primum forte fortuna & aliud agens incidi.

HERMANNVS HVGO Societatis IESV Præsbyter similiter cum plerisq; superius relatis dubiè & incertè de impressoriæ artis origine scribit cap.34. de Origine scribendi, vbi ait: An autem à Sinensibus ad Germanos hæc ars delata sit; an fortè (quod fieri potuit) apud Germanos diuina quadam ingeniorum similitudine denuo inuenta sit, disputent Germani & Sinenses, ne mihi nimium succenseat Salmuthus qui pro se affert Polydorũ, Guilandinum, Cassanæum, Ramum & Beroaldum. Certè Iunius in Batauia sua vindicat Harlemensibus primam typorum inuentionem: ita omnes mirantur & exosculantur eam artem, vt singuli velint eam suam fuisse filiam. *Herm. Hugo.*

FRANCISCVS HARÆVS in annal. Brabanticis sub Philippo Prono ad an.1440. pag. 419. Inuenta est hoc anno apud Europæos ars imprimendi libros: sed an apud Moguntiacos, an apud Harlemenses quod verisimiliter astruere conatur in sua Batauia Iunius, non definio. Latè de his Miræus noster in suo alioqui stricto Chronico, quem qui volet, adeat. *Francisc. Haræus.*

Pari modestia quamuis & ipse Hollandici Iuris Alumnus agit IOANNES DE LAET in sua confœderati Belgij republica pag.58. *Huius*, inquiens (Harlemi) *indigenæ Laurentio Ioannis cognomine Æedituo Hadrianus Iunius Typographiæ primum inuentæ gloriam asserit.* *Ioan. de Laet.*

GASPARIS BARLÆI felicissimæ venæ Poëtæ & Ambsterodamensis Gymnasij publici Professoris leguntur Encomia Vrbium Batauicarum inserta Ludouici Guicciardini Hollandiæ descriptioni, quæ ex Belgico eius viri integro opere deprompta Batauicæ Reip. diuersis Scriptoribus in minori, vt vocant, formato superioribus annis emissis inserta est. In illis vbi de Harlemo agit sequens inter cætera distichon habetur, sub illius Oppidi prosopopœia. *Gasp. Barlæus.*

Inuidet excusas populosa Moguntia musas,
Quodq; meum est laudis iactitat esse sua.

IOAN. HENR. ALSTEDIVS in Encyclopædiæ insigni opere suo li.30. sect. Rages de Typographia, nec ipse litem hanc suam facere voluit, ita scribens: *Rudimenta Typographica Sinensib. ante aliquot secula fuere cognita. Cœpit aũt in Germania* *Ioan. Hen. Alstedius.*

mania hæc ars Inuentore Ioanne Gutenberg Argentinensi à Chr. 1442. *Quidã inuentionẽ huius nobilißimæ artis tribuũt* Ioanni *Fausto Mogunt.ann.*1452. *Verũ ille Gutenbergij fuit adiutor. Petrus Bertius hanc gloriã tribuit Laurẽtio Ioannis Harlemensi, cui Faustus artẽ & typos sit suffuratus & Moguntiam detulerit. Nobis ita videtur. Nõ absre* Aristoteles *ait: Nihil prohibet artes easdem à diuersis vel eodem, vel etiam diuerso tempore citra vllam communicationẽ inueniri. Verisimile itaq; est, artem Typographicam eodem tempore in Germania superiori à Gutenbergio, & in inferiori à Ioanne Harlemensi eße inuentam. Prius enim illud aßerit Ioannes* (Iacobum intellectum voluit) *VVimphelingus, qui circa illud tempus vixit, posterius affirmant multi Authores fide digni. vide in hanc sententiam* Christophori Besoldi *Pentada. Hi ergo sunt natales artis nobilißimæ, cui primas inter Mechanicas locum demus, vtpote ingeniosißimæ & artibus liberalibus vtilißimæ.*

Ioan. Isaacius Pontanus. Hucetiam IOAN. ISAACIVM PONTANVM retulerim qui nec ipse hãc litem suam facere voluit, quando in Historia Danica sua lib.10. pag.622. hæc ponit: *Memorabile est hoc tempore artem Typographicam excoli apud Germanos cœptam, ac editis præclaris paßim voluminibus inclaruiße primum Orbi. Et inter cæteros eos authores Inuentoresq;, cum alij Laurentium Costerum Harlemensem, alij Ioannem Gutenbergium Argentinensem ac Moguntinensem alij, vt est suæ quisq; nationis studiosus ac admirator, dilaudant ac celebrant, haud debet omitti, qui ipso se nomine Danum prodit,* Nicolaus Iensen, *quem Gallicum alij faciunt. Hic initio præstantißimæ huius artis celeberrimus fuiße apud Venetos* Typographos *memoratur, & extat ac commendatur præcipuè eius Plinij naturalis historia, elegantibus & tum res erant typis excusa sub annum Christi* 1472. *elapsus ab hoc qui supra est positus annis ferè triginta.*

Hi ferè sunt quos repererim, vel Moguntinis status quæstionem mouere, vel saltem obiter & ambigue Harlemensium meminiße, de quibus quid mihi, imò Viris doctis & affectuum vacuis videatur, quantumque illis tribuendum sit postmodum dispiciemus. Certè plurimi illorum qui nuper, id est, à tempore editæ Iunianæ Batauiæ reliquorum Batauicæ gloriæ propugnatorum scripserunt tanti illos non putarunt, vt à veteri & vulgata pro Moguntia sentientium opinione recedere voluerint, quorum nonnullos recensebo, vt ante omnia constet non minus nunc ac olim communem & vulgatam opinionem pro Moguntia concludere, iure vel iniuria postea examinabitur.

CAPVT IV.

Testes Neoterici pro Moguntinis.

PRimus ex Neotericis prodeat PETRVS OPMÆRVS Ambsterodamus celebris Chronographus, qui ferè septuagenarius anno 1595. decessit Delphis. Is igitur operis Chronographici posthumi sui pag. 703. editionis Coloniensis in octauo Beroaldi & Campani carminibus relatis ait: *Etenim hoc anno* (illum non adponit, nec in præcedentibus illum reperire potui) *Moguntiæ à Ioanne Fausto ars imprimendi exerceri cœpta est. Fuerat is auus Ioannis Schœfferi Calcographi nostræ ætatis, vir dignus vt celebretur*, addit deinde de Vlrico Han/quæ supra pluries relata, Annum tamen in præcedenti loco prætermissum alibi c. princ. lib. 4. non præterit, ita scribens. *Quid? quod sub mundi vesperam instante supremo iam die inter caliginosas impiorum atque discordiarum feralium procellas rara pietatis summæque doctrinæ non pauci instar micantiũ syderum emicasse cernuntur, vt crederes Orbem à grauiore morbo conualuisse, atque amissas eloquentiæ artiumque vires sensim recollegisse opitulante disciplinis arte illa quã plumbeis literarum characteribus ingeniosè fusis, atque scribendi ratione apte cõpositis atramentoque madefactis conuenienter ac prælo compreßis, diuersarum linguarum libri numeroso quasi partu in quam plurima exemplaria in lucem producuntur, Typographiæ arti nomen dedêre, ac per Ioannem Faustum anno* 1440. *excogitatam in lucem produxisse certißimè constat. Mirum tanti artificij repertorem & diuinarum humanarumque disciplinarum generosum administrum à Germanicarum rerum scriptore indigno planè ornari elogio. Fuit certe vir ille immortalis memoriæ dignißimus & acutissimis ingeniis annumerandus.* Ita ille. Detinere autem nequeo quem indigitare voluerit è Germanis Historicis. Nulla apud hunc quod mirari possis Iuniani Æditui mentio, eius autem in hac re authoritati plurimum tribuo, quod & iuxta Harlemum natus, haud procul inde vixerit & decesserit, quod patriarum rerum peritissimus, ac in primis nobiliorum artium vtpote picturæ, sculpturæ, calcographiæ &c. curiosissimus indagator fuerit, ac scriptor sanè, quod super omnia æstimo, grauis, cordatus, constans, ac non patriæ minus quam veritatis amans. Huic accedat ABRAHAMVS BVCHOLCERVS & ipse antiquitatis peritissimus, quod vel ex vnico eius Chronologici indicis erudito contextu iudiciosus lector animaduertere potest. In illo autem ad annum 1440. scribit sequentia. *Ars typographica*

1. Petrus Opmarus.

2. Abrahamus Bucholcerus.

graphica nouum per typos scribendi genus inuenta & excogitata est à Ioanne Gutenbergio, de quo sic VVimphelingus c. 65. &c. Eius supra verba retulimus, nec hic repetimus. Rectius tamen hunc ad priorem classem illorum qui ante Iunij Batauiam visam ediderunt huc retulissem. Obijt enim anno 1584. Verum id parum refert, nec cardo rei in illo vertitur. 3. Hĕricus Spondanus HENRICVS SPONDANVS Apamearum Episcopus felicissimus annalium Ecclesiasticorum Epitomator, in auctuario Chronologico ad illud ipsum Baronij immortale opus adiuncto, sic hac de re scribit ad annum 1441. *Ars typographica excogitatur in vrbe Argentinensi à Ioanne Gutenbergio Aurifice, qui inde Moguntiam veniens illam fœliciter compleuit. Eandem postea auxit Ioannes Mentel ibidem Argentinæ. Sixtus Rusinger item Argentinus traduxit Neapolim in Italiam & Vdalricus* Han *Romam,* Wimphelingus & Fulgosius. *At Platina & plerique alij tale inuentum referunt ad Ioannem Faustium Moguntinum sub annum 1452. Paulus vero Iouius à Catainis Indiæ populis per Schytas & Moschos ad nos peruenisse scribit. Genebrardus addit & Themistaneos, quorum vrbem patrum memoria Castellani in nouo orbe occuparunt. Qui vero de rebus Sinensibus scribunt, asserunt vsque adeo veterem esse apud Sinenses hanc artem, nullum vt inter eos extet originis eius monumentum. Primos autem libros in nostra Europa Typis mandatos volunt fuisse eos, quos de Ciuitate Dei Augustinus scripsit, & de diuinis institutionibus Lactatius.* Volaterranus, Genebrardus. Notet lector in tot diuersis à Spondano relatis opinionibus Harlemensium non esse rationem habitam non scriptoris ignorantia, cui sine dubio Batauia Iunij satis nota erat, sed quod nihil in huius scripto & illorum iactantiâ 4. Horat. Tursellin. probabilitatis reperiret, adeoque nec dignam iudicaret, vt illa inter cæteras recensita lectoris iudicio submitteretur. HORATIVS TVRSELLINVS breuiter vt solet, ac sine loci specificatione hanc rem transmittit libr. 10. Epitomes historiarum: *Per idem tempus (anno 1440.) ratio imprimendorum librorum apud Germanos inuenta magno ingeniorum compendio bonoque.* Non dubito autem quin Moguntinos hic intellectos per Germanos velit. 5. Christop. Heluicus. CHRISTOPHORVS HELVICVS in Theatro Historico pag. 141. Anno 1440. Ars typographica excogitata à Ioanne Gutenbergio Argentinensi publicatur Moguntiæ primum, tum Argentinæ, inde deducitur Neapolim & Romam. Wimphelingus & In China tamẽ aiunt diu ante eam cognitam fuisse. 102. Conslaluus. l. 3. c. 17. 6. Hĕricus Salmuth. HENRICVS SALMVTH Polyhistor eruditissimus in aureolis suis ad *Panciroli* Memorabilia commentarijs ad tit. 12. rerum nouiter inuentarum, qui est *de Typographia*, non tantum veterem & receptam opinionem de hac arte in Germania Moguntiæ reperta retinet, sed Iunij etiam commentum nominatim reijcit: *Illud mirere magis*, inquit, *ipsum etiam Hadrianum Iunium Germanis Typographiæ inuentionem non tantum*

voluisse

voluisse ereptum ire, sed & Moguntiacum insuper Faustum illum, qui primus eius Author passim audit, plagii manifestò insimulasse, & recidiuam hanc diuinæ illius artis laudem Batauis suis, & ex his cuidam Harlemensi summa confidentia adserere non dubitasse in Batauia sua cap. 17. Hæc Salmuthus qui recitatis deinde ipsis Iunij, ista de re verbis, sic tandem concludit: *Ista sunt fermè quæ à senibus annosis, fide dignis, & qui tradita de manu in manum quasi ardentem tædam in decursu acceperant, olim se intellexisse affirmat. Quicquid sit, Germania certè nunquam sibi hanc laudem patietur extorqueri, à grata Posteritate meritissimò his Beroaldi celebranda versibus, &c.* Optarem equidem Iunianas istas venditationes aliquanto solidius fuisse ab hoc commentatore refutatas, quod quia ab illo prætermissum est, experiar in sequentibus quid contra nouum hunc Carneadem effici & obtineri possit. Idem author in operis illius ad titulum de Typographia auctuario, quod editioni anni 1629. accessit, prolixè historiam typographicæ inuentionis enarrat. Verum quia totus ille locus non tam Harlemensem litem concernit, quam ad alteram illam de Fausto & Gutenbergio quæstionem, vtri nimirum illorum hoc inuentum originaliter tribui debeat, spectare dignoscitur, hic illum adscribere abstineo, relaturus infra suo loco, vbi dubium illud prædictum resoluetur. Occasione Salmuthij iam citati placet, ipsius etiam Panciroli cui is illustrando ista commentatus fuit, verba obiter apponere, quamuis magnam partem huc propriè non pertineant. *Notatu quoque digna est Typographiæ inuentio, quæ in Germania reperta fuit anno* 1440. *Et inualuit opinio quendam per mare Germanicum & Balthicum nauigantem in regionem Chinensium, qui olim Seres dicebantur fuisse delatum, eundemque cui Lusitani cum celocibus suis se adiunxerant, animaduertisse imprimendi artem ibi exerceri. Visis itaque & probè consideratis typis ac formis illis in Germaniam reuersum similem calcographiam concinnasse, quæ maximo nobis hodie, & adiumento est & lucro, quandoquidem olim omnia necessum esset, calamo describerentur, quem in vsum multa constituta erant tabernæ, in quibus nihil agebatur aliud, quam vt scriberetur.* Id quod multi laboris erat, & sumptuum ei præsertim, qui *libros sibi comparabat. Ego paginas aliquot vidi Chinæ impressas, etsi memoria proditum non est, nunquam ibi typographiam extitisse.* Hæc ille de Typographicis in Germania primordijs nugatur nō sine manifesto Iouiani liuoris contagio, cui quantū tribui conueniat superuacuum est pluribus ostendere, quando aliquoties iteratæ Batauorum anno 1592. & sequētibus ad Chinensiū regionum per mare septentrionale nauigationū tentationes semper ob immensum frigus & glaciei vastissimos mōtes in irritum reciderūt, ac huc vsq; incertū manet an Aniani, quod vocant fretū eo loci Asiam ab America disterminet, vel potius nouus orbis illic veteri iūgatur,

Guidus Pancirolus

ac isthinc alicuius interuentus vtrumque peninsulam efficiat, inuicemque connectat. Atque adeo nauigationem istam Aquilonarem in Chinas & Indiam impossibilem reddat. Nam quod idem Pancirolus per Balthicum mare in orientem nauigatum esse scribit, ineptum nimis est, nec tam refutationem quam explosionem meretur. Per Muscouiam enim etsi Cynosura & Helice itinerantes C.4. etiam regant, curribus tamen, equis & trahis potius quam onerarijs aut rostratis illi terrestres syderum obseruatores vehuntur. Holsatica in Orientem legatio quam re feliciter & ex animi sententia gesta nuperrimè domum redijsse hebdomadariæ nouitates, vt cum Ænea Syluio loquar, hisce diebus nunciarunt, an aduersarijs & Germanicę gloriæ detrectaratoribus noua argumenta suppeditatura sit, alias sciemus.

7. Melchior Adamus.

MELCHIOR ADAMVS *Silesius in vitis* Philosophorum Germaniæ de Ioanne Fausto & Ioanne Gutenbergio ita scribit: *Hac ratione & Ioanni illi Fausti nomen fatale non absurdè dixerim, qui primus vel artem typographicam inuenit, vel saltem inuentam adiuuit & feliciter absoluit. Fuit is Faustus Germanus, ciuis Moguntinus, qui diuino haud dubie instinctu agitatus, ingenij sagacitate plus quam Dædalea aut Caduceæ nouum scribendi genus adinuenit, quam calcographiam, typographiam Græce, impressoriam autem excusoriamue latinè nominamus. Factum id Friderico III. Augusto imperante sub annum Christi millesimum quadringentesimum quinquagesimum. Verum hic sunt diuortia historiarum. Alij enim ijque non postremæ notæ historici Ioanni Gutenbergero Argentinensi Equestris ordinis viro acceptam hanc artem ferunt, idque decennio ante, anno nempe 1440 atque sic narrant Ioannem illum cum suo puero Schæffero diu multumque de tali artificio cogitasse, tandemque literis vel compositis, vel in asseres, tabulasue insculptis artis specimen quale quale exhibuisse, ei postea opibus & consilio adiutores fuisse Ioãnem Faustum, Ioannem Medinbacchium, alios. Sunt è diuerso qui asserant à Fausto & Petro Schœffero de Gernsheim genero illius, cui vnicam Filiam Christinam desponderat, hoc diuinissimum munus inter secreta addactis omnibus συνεργοῖς in iusiurandi religione ad silentij fidem aliquantisper habitum litterasque in sacculis clanculum in officinas importatas, rursumque ita exportatas, donec postea decennio exacto Fausti minister Ioannes ille Gutenberger in Germania vulgarit. Sed quicquid huius sit, illud tamen in confesso apud omnes est, Germanos artificij huius nunquam satis laudati primos esse Authores. Deinde & hoc constat, vt omnium aliarũ rerum, ita & typographicæ artis tenuia initio fuisse exordia, quæ progressu temporis magis magisque fuerunt aucta à diuersis & exculta. Nam integras paginas inciderunt, primum in lignum, deinde chartis commiserunt literas ibidem incisas, & literæ primam è ligno factæ sunt, deinde ex orichalco, tandem è stanno. Et cum, vt Philosophus ait facilius sit inuentis addere, quam inuenire, municipes illorum duûm annis sequentibus adeo id artificii genus expoliuerunt, vt quid in eo desiderari hodie poßit, ne momus quidem facile*

cilè inueniat, & Venetiis eandem occeperunt, Hamson Hamman dictus, Hertzog & Octauianus Scotus, vt etiamnum libri impressi testantur. Et deinde post pauca. In Gallia Nicolaus Ienson librariam istam artem excoluit &c. Per Germaniam autem passim exercuerunt eam Artifices in plerisque celebrioribus vrbibus vt Augustæ Ioannes Bemlæ Biblia latina excudit anno 1466. Eslingæ Typographus fuit anno 1475. Conrad Finen, Vlmæ circa eadem tempora Ioannes Zeiner & Conrad Denckmuth; Coloniæ anno 1490. Henricus Quentel, Basileæ anno eodem Nicolaus Kesler. Noribergæ Antonius Koburger. Huius artis periti erant primum summo in precio diuitiisque affluebant, & magno ære opera eorum conducebatur. Argentinæ Ioannes Mentel id artificii genus inceptans multis voluminibus castigatè & politè impressis factus est breui opulentissimus, sed vt in aliis etiam fit rebus, ita hodierna die, cum immensa sit librorum copia, ars hæc quoque vtilissima vilescit, & præter labores vix aliud Typothetis & Impressoribus relictū est, omni quæstu ad officinarum Dominos & Bibliopolas redundante. Cæterum Pomponius Lætus maiorum memoria & post eum Paulus Iouius hoc inuento Germanos fraudare mala fide conati sunt. Ludouicus etiam Guicciardinus in descriptione inferioris Germaniæ Harlemi in Hollandia Typographiam primum inuentam, Moguntiam inde exportatam inclarescere cœpisse, vulgari fama Harlemensium scribit. Hadrianus item Iunius in Batauiæ historia pag. 253. authorem eius quendam Laurentium Ioannem cognomento Æddituum seu Custodem Harlemi laudat, verbosèque archetypi formam, cui titulus Speculum salutis fuerit sibi visum describit. Qua de re candidis lectoribus iudicium relinquimus. Hactenus Adamus; cui IVLIVM CÆSAREM BVLENGERVM Theologum & Historicum Gallum comitem do, vt illius prolixitatem breuitate huius compensem. Is lib. 5 hist. sui temporis ad annum 1577. *Id temporis per sodales S. Augustini China cognita & lustrata est, vbi tormenta muralia ante octingentos annos in vsu fuisse produnt, quæ in Europa anno 1330. reperta per Bertholdum Schwartzium, Monachum Alchymistam, mox ad bella, pugna Cressiaca aduersus Gallos sub anno 1346. ab Anglis translata, tum à Danis & Venetis anno 1354. vsurpata sunt, sic nobiles illæ formæ quibus libri typis excuduntur anno 1440. in Europa per Ioannem Gutenbergem repertæ & Moguntii primum exercitæ, in China ante mille annos viguere.* FERREOLVS LOERIVS Belgici Chronici nuperus scriptor prodiit examinan. præteriri hic non debet, qui cum plerasque de ortu calcographiæ sententias recenseat, nec apertè ex omnibus aliquam amplectatur, in Moguntinorum tamen partes potissimum videtur propendere: *Ioannes Gutenbergius inquit, secundum Polydorum Virgilium & Gilbertum Genebrardum, aliis (Ioannes Faustus) equestri vir dignitate, patria Argentinensis artem Typographicam diuina plane inuentione Europæis aperit. Qua de re vide Garziam lib. 1. Aromatum apud Indos nascentium cap. 38. Ioannem Barrum suam Asiæ decad. 1. lib. 9. cap. 1. Paulum Iouium libro Historiarum 19, aliosque apud quos intelli-*

8. Iulius Cæsar Bulengerus.

9. Ferreolus Loërius.

ges Chinenses Indiæ populos primos huius artis fuisse inuentores. De nostris vero scripsere Polydorus Virgilius libr. 2. de inuentor. rer. cap. 7. Iacob VVimpheling. hist. suæ cap. 65. Philippus Bergom. lib. 15. supplem. Gilbert. Cognat. lib. 3. sylua Narrat. Hadrianus Iunius in Batauiæ descriptione, qui Laurentium Ioannem cognomento AEdituum siue Custodem ciuem & incolam Harlemensem prædicat huius artis inuentorem.

9. Nicolaus Serarius. Ex professo autem tres Neotericorum hanc tractarunt typographicæ inuentionis materiam: NICOLAVS SERARIVS Iesuita in rebus Moguntinis, GEORGIVS DRAVDIVS in discursu suo Typographico, qui anno 1625. Francofurti excusus est, & GABRIEL NAVDÆVS Parisiensis qui nuperrimè scripsit, è quibus Serarius Petrum Bertium sibi præcipuè refutandum sumpsit, aliquotque capitibus lib. 36. 37. 38. & 39. lib. 1. rerum Mogunt. satis solidè hanc rem exequitur, referens, septem diuersas de loco & authore huius diuinissimi inuenti opiniones, ac pro Moguntinis tandem concludens, reliquas vel ad rem non pertinere, & extra quæstionem esse ostendit, vel satis solidè & fortiter refutat, nec tamen citra modestiam, vti religiosi instituti hominem vel maximè decebat. Is igitur cap. 37. inter alia hæc quæ sequuntur de hac Harlemensium cum Moguntinis controuersia ponit: *Sexto an etiam in aliqua Hollandiæ sylua quidquam tentarit Hollandus aliquis, an item domi literas deformarit aliquas, nolim pugnare. Nam fortè & alibi pluribus tale quid in mentem venire aliquando potuit, quemadmodum viatores & hominum cogitationes in eadem aliquando incurrunt vestigia. Et hoc fortè tantum vult vulgaris Harlemensium fama, de qua Ludouicus Guicciardinus.* & postea: *Sed illud septimo assero, æquum esse vt bonis vel testimonijs vel indicijs doceat Bertius, suo illi Hollando fuisse Seruum, & quidem tunc temporis Moguntinum, aut illum cuiuscunque vrbis, gentisue hominem ex Hollandia profugisse Ambsterodamum, deinde Coloniam appulisse, & cur potius hæ in via vrbes, quam aliæ tam multæ nominentur: an typographicum forte ibi aliquid inceptarit: doceat denique Moguntiam illum venisse, hic fugæ finem fecisse: hic furtum suum in lucem dedisse, & quod alienum erat, quasi suum venditasse. Alioquin si satis sit dicere aliquem esse Furem, quis, vt à veterum quodam dictum est, innocens & non fur?* Et infra: *Dico igitur octauo artis huius habendam inuentricem Moguntiam, quia & domestici & externi recẽtes & vetustiores, plures & suspicione omni alieniores idipsum testentur testes.* Subiungit deinde Erasmi, Polydori, Trithemij aliquotq; prætereà aliorum supra à me relata testimonia, ac tandem caput illud ita concludit: *Quocirca illud vnum hac in re dolendum, tam acerbè Hollandos istos de Moguntia narrare, quibus tamen hæc si vel in typis vel alijs in rebus laudem aliquam habeant, neque inuidet, neque adimit: sed suam quam à Patribus accepit in cuius possessione est quã ratio nulla eripit, quam tot & tanti etiam alieni & Batauiattestantur, defendit ac tuetur.* Capite sequenti Sera-

rius refert locum è Chronico Moguntino, quem huc transcribere operæ pretium est. *Hoc autem vrbis nostræ Moguntiaci triumphale perpetuæ laudis & præconium quod hanc ingeniosam characterizandi artem non solers Italorum indago: non celebris Græcorum sapientia, non multiformis Gallorum scientia, neque callidum Barbarorum reperit ingenium: sed industriosus nobilis Vrbis Moguntiaci ciuis, scilicet Ioannes Gutenberg, qui cum omnem substantiam suam propter artis difficultatem ferè profudisset, tandem auxilio Ioannis Fusth perfecit. Post quem Gudenbergh qui morabatur* zum Jungen / *qui vsque nunc eius artis nomine nuncupatur Petrus Opilionis, id est, Schœffer eius gener artis impressoriæ dilatator extitit. Qui etiam suo tempore multa impressit opera. Ecclesiæ Dei quanta prouenerit ab hac arte vtilitas, quis sufficienter eloqui valebit? dum multi Codices obsoleti puluerulenti solim reclusi Bibliothecis nunc impressi palam modico feruntur precio venales.* Supersunt duo alij è recentioribus quos dixi, qui ex professo hanc pugnam depugnarunt, licet hactenus mihi illos inspiciendi facultas non fuerit, ac omnis diligentia mea in illorum acquisitione me frustrata sit. Illi sunt GABRIEL NAVDÆVS Parisiensis, qui Petrum Scriuerium eiusque Laurum Laurentianam (ita liber inscribitur pro Harlemo anno 1628. editus) sibi refutandum sumpsit, & GEORGIVS DRAVDIVS classicæ Bibliothecæ inter alia auctor qui ante annos non ita multos Francofurti librum euulgauit inscriptum: Discursus Typographicus, in quo cum pleraque alia, tum hanc etiam litem vt audio attigit, neutrius verba & sententiam cum necdum videre illos contigerit, referre hac vice queo. His omnibus autem qui volent præterea addere poterunt SETHVM CALVISIVM historicum Lipsensem in Chronologia. MARTINVM CRVSIVM in annalibus Sueuicis part. 3. l. b. 7. pag. 373. & 412. IOAN. HEIDFELDINVM Sphyngis Philos. authorem cap. 25. quod est de scriptura ęnigmatica. WILHELMVM DVLICHIVM in Chronico Hassiaco, & plures alios, & PETRVM MATTHÆVM Iurisconsultum Lugdunensem *in notis ad 7. Decretalium l. 5. c. 3.* AVTHOREM ANTIQVITATVM BRITANNICARVM in Thoma Burcherio 64. Archiepiscopo Cantuatiensi pag. 293. IOANNEM SERRÆVM *in inuentorio historiæ Francicæ in Carolo 7.* DIONYSIVM PETAVIVM in Rationario temporum part. 1. lib. 9. c. 9. IOANNEM DE COLLE in Theatro Imitatricium & imitabilium lib. 6. c. 3. IOAN. BVSÆVM in dedicatoria Abbatis Trithemij. IOAN. IACOBVM FRISIVM in Biblioth. Philos. ARNOLDVM RAYSIVM in Belgica Christiana pag 167. Atq; hactenus pro vtraque parte testimonia referre visum est. Nō indignabitur aūt lector nec ęgrè feret me paulo prolixius in eiusmodi trāscriptionibus versatū esse, nā & suū me negociū egisse puto fatebitur, vbi è sequētib⁹ animaduertet, cui⁹ bono tot diuersorū testationes cumulauerim & appa-

12. Georgius Draudius.
13. Gabriel Naudæus.

& apparebit me in illis quæ deinceps ex eiusmodi authorum dictis illaturus sum & probaturus, fucum nemini facere intendisse, sed copiam potius vnicuique à me datam esse, statim in rem, quod dicitur præsentem eundi, nostrasque assertiones, cum ipsis fontibus, vnde haustæ sunt, conferendi. Omnes autem optima fide citatos esse quoscunque in medium adduxi Authores, neminem dubitare velim, nec enim præterquam ipsi mihi hac in re credidi, nec vllius quicquam excerpsi, nisi proprijs inspectum oculis, ne & ipsum me & alios imprudens deciperem.

CAPVT V.

Quo vtriusque partis dicta examinantur, & Argumenta pro Moguntinis referuntur.

VT igitur secundum propositum ab initio ordinem procedam, agedum relata iam pro vtraque parte testimonia inspiciamus. Ante Iunium vt dixi, nemo de quo cõstet, publicè pro Harlemensibus tale quid vel obliquè asseuerare dignoscitur. Chronici enim Coloniensis Author, quã non faciat pro Hollandis, infra suo loco patebit. Ad annum igitur vsque 1588. quo Hadriani Iunij Batauia in hominum manus venit, vel saltem ad annum 1575. quo ille terræ valedixit, ac huic operum suorum, vt traditur vltimo immortuus est: Doctorum nullus pro Belgis Germaniæ molestus fuit, per annos ad minimum centum viginti quinque, solius itaque Harlemensium & vicinorum traditioni, de qua Guicciardinus alijque, eò vsque tantæ rei notitia ac probatio innitebatur, quod quam sit fragile veritatis fundamentum mille experimentis orbi notum est. Quid enim crebrius fœdiusque omnium ferè gentium antiquitates & historias inquinauit, quam istiusmodi ab improbis callidè, aut rudibus stolidè confictæ à reliquis temerè creditæ de Vrbium Gentiumque Originibus, de superiorum temporum gestis, institutis, inuentis impudentes & insipidæ fabulæ, quæ tamen multis in locis tam altè hominum persuasiones insederunt, vt sine discrimine alicuius inquisitionis ac capitis periculo vix in dubium reuocare liceat. Per me quidem Harlemensibus integrum est, vt Laurentium hunc

hunc cum Lemo itidem suo ad Brabonem cæterosque eiusdem generis Heroas adscribunt, dummodo mihi quoque bona cum venia permittant, de plebeculæ suæ gestis amplius quid non credere, quam quod vel idoneos authores habeat, vel probabili saltem verisimilitudine coloretur. Hoc in postulato meo cum à modestia non abeat, confido me bonos omnes & cordatos habiturum astipulatores, quorum etiam iudicio, & examini qualemcunque hunc discursum meum subijcio. Ac primo quidem intutum & plusquam temerarium mihi videtur tot, ac tantis grauissimis ac fide dignissimis, relatis à me ad longum, scriptoribus, qui magnam partem vel ipsius Typographicæ inuentionis tempore, vel breui post vixerunt, quibusque ipsimet Inuentores eorumue Discipuli oculis visi & familiariter cogniti fuerunt, assensum denegare, & Hollandicis istis Congerronibus, quibus & hæc & similia alia in Harlemensis syluæ ambulatorio otio confingere, procliue fuit de re testatissima credere.

Argumẽta pro Moguntinis, contra Harlemẽs. *1. Arg.*

Secundo tanto hoc inconsideratius foret, quod ex quam plurimis excellenti doctrina, & probitate Batauici tractus eruditis Viris quotquot illorum post Typographiam inuentam ante Iunium vixerunt, ne vnus quidem hactenus repertus sit, qui Patriæ suæ hanc alijs debitam laudem arrogare ausus fuerit, qui tamen tacituri non fuerant, si quid salua veritate ea de re prodere potuissent: maximè quod & domesticarum rerum non minorem Iunio notitiam habuerint, nec occasio etiam illorum plerisque defuerit, Batauiæ gentis decantatissimam historiarum monumentis, gloriam adeo luculenta mantipa augmentandi. Certè aliqui illorum patriam Historiam ex professo dataque, quod dicitur, opera Posteris tradebant, ac eadem illa in quæ typographica incunabula incurrunt tempora sub manibus habebant, vt sine flagitio impietatis in patriam tacere, si quid ista de re compertum habuissent non potuerint. Ex illorum numero Reinerus Snoius & Guilielmus Heda fuerũt, celebres Batauicorum Annalium Conditores, apud quos ne gri quidem hac de re reperias; sed reliqui etiam Cornelius nimirum Aurelius, Alardus Ambsterodamus, Iacobus Ceratinus, Cornelius Crocus, Martinus Dorpius. Theodoricus Langius, Petrus Nannius, Pontus Heuterus, tum etiam nobile illud par Poëtarum Cornelius Musius & Ioannes secundus Hagiensis, ac posterioris huius gemini fratres Nicolaus Grudius & Hadrianus Marius, si non omnes, certè vnus saltem alterque de multis nec Patriæ hanc laudem nec Philologis notitiam inuidissent, si qua fuisset penes illos eius rei, vtpote quæ nec obscura esse, nec latere diu poterat, conscientia. Si autem non mouet illos qui contrarium sentiunt illorum omnium quos recensui silentium, moueat illos & obmutescere fa-

2. Arg. *3. Arg*

ciat, quod tertium contra illos argumentum esse cupio Erasmi & Opmeeri, vti domesticorum, ita grauissimorum Testium auctoritas, quorum alterum supra vidimus, alterum hoc loco, per imprudentiam supra omissum referemus. Is igitur (Erasmum intelligo) in Commentarijs suis supra Tom. I. Operum Hieronymi ad Epistolam 9. quæ Gerontiæ seu Ageruchiæ scribitur, hæc habet. *Huic Vrbi* (Moguntiæ) *omnes bonarum litterarum studiosi non parum debent ob egregium illud, ac penè diuinum inuentum stanneis typis excudendi libros, quod illic natum affirmant.* Addamus Erasmo Cornelium etiam Callidium itidem Batauum ex Haudâ Vrbe, qui in calce Catalogi sui de viris Illustribus disertè agnoscit Moguntiam electoralem Vrbem huius artis Inuentricem, idemque in ipso etiam libri frontispicio testatum, & adscriptum esse voluit. Fuit autem Iunij Synchronus & anno 1581. Catalogum suum in lucem protulit. Illi igitur omnes disertis & expressis verbis pro Moguntinis faciunt, Patriam vero, licet illius amantissimi fuerint, alienis plumis comptiorem facere, nullus de tribus sustinuit.

Arg. 4. Quarto ijdem attendant velim an ex ipsis saltem Harlemensibus suis, quos illis proximeque sequentibus annis doctrina, & literis floruisse Boxhornius tradit, vel vnum nominare possint, qui Patriæ, & veritati hanc operam impenderit, & Laurentio isti Costero hanc literarũ illustratarum gloriam asseruerit: Simonem dico, Hermannum & Albertum Ioannis Carmelitas, Andream Noorthium & Nicolaum Hollandinum Prædicatores, Theodorum & Florentium Harlemios Carthusianos, Petrum à Monforte & Vincentium de Harlem, cæterosque. Nam quis credat omnes illos fuisse tacituros, aut Boxhornium si quid quod ad rem faceret, illi scripsissent, non prolaturum fuisse? Quod enim idem deinceps addit Ioannem Surenum Harlemensem inter alia Dialogum elegantissimum, scripsisse, quo artem Typographicam Harlemi primitus, & non alibi inuentam fuisse pluribus ostendat, is, in album hoc venire nequit, cum post Iunium vixerit, ac anno demum 1591. decimo sexto ab illius obitu decesserit: De antiquioribus enim & qui Iunium præcesserint loquimur, quosque ille audaci confidentia sua non seduxerit. Vnus igitur Iunius tandem repertus est qui spretis tot exteris domesticisque contra se Testibus vilipenso tantorum quibus Batauia æternùm gloriabitur authorum perpetuo silentio, neglectis tot publicorum monumentorum ponderibus vnius famæ rumusculos venari, populares nænias attendere voluerit. Id certè vel ipsius rei gestæ tempore plenum periculosæ audaciæ fuisset, nedum vt integro demum sæculo postea cum rerum fide & veritatis fiducia tentari quiuerit. Talium enim rerum

vaga-

vaga & mobilis fama, vires, vt Poëta ait, eundo acquirit, perq; manus tra ditam eiusmodi narratiunculam aliquam nouus Propagator nouitio ple rumque mendaciolo locupletare & comere auet. Factum id hac in re iudi ciosus Lector, vt confido mecum fatebitur, dummodo textum Iunianum quo collapso reliquorum simul tradita ruere necesse est, vna inspicere, & ad trutinam reuocare dignabitur. Nec enim id solū, sed & alia à vero absona absurda, repugnantia sibiq; contraria in illo animaduertet. Et quis sponde re velit, non fuisse hac in re, aut ab illo, aut à quoquam alio factitatū, quod Bodinus scriptum reliquit: *licitum nempe esse in Patria gratiam mentiri*: quod dubij istius, nec satis probatæ fidei Scriptoris temerarium effatum vti sem per improbaui ita in quoquam ferendum esse persuaderi nequeo.

CAPVT VI.

In quo Iuniani testimonij seu asseuerationis textus excutitur & refellitur.

VT igitur ad architectum huius commenti Hadrianum Iunium Medicum veniamus, eiusq; de Harlemensi Typographo satis patheticam narrationem aggrediamur, sub initium, ne quod sentio subticeam, omnia potius quam iudicium Iunij in tota ista narratione requiro, tum quod Carneadicam eloquentiam, quam veritas, vtpote simplici orationis filo contenta non requirit, ad persuadenda ista Hollandica paradoxa sua exoptat, tum quod sub finem sibi certò persuadet, suæ isti satis prolixæ, nec indisertæ narrationi fidem non iri habitū, qua in re vti cordatioribus libenter assentior & Iuniano præsagio minimè vano totus acquiesco, ita optandum esset idem ab illis etiam fieri, qui tam desperatæ causæ patrocinio se aliosq; fatigant. Nihil autem iam dicam de Æditui in primaria & Patritia Laurentij istius familia hæreditario munere, quamuis instar monstri haberi possit consularis hic Iunij æditus: Illud quæro, cur faginos sibi potius cortices quam quoduis aliud litteris efformandis lignum delegerit, eò quod tum ob fragilitatem, tum etiam curuaturam conuenientis denique crassitiei defectum istiusmodi cortices huic rei minimè apti sint. Quisquis enim pinaces tabulasque planas, vel etiam sigillarias literas siue literarum, vt nunc vocamus typos, quo video Iunium inclinare ex fagorum

libris conficere tentabit, continuò illos rumpi animaduertet, ac ipsa etiam scabrities prædictorum corticum eiusmodi pinguioris Mineruæ inuentioni impedimento est. Et quare tandem si faginæ materiæ copiam habuit, cortices potiùs quam ipsum lignum huic nouo commento suo delegit? Quòd deinde addit, ideo Laurentium animi gratia vnum atque alterum versiculum faginis istis typis chartæ impressisse, vt Nepotibus è filia suis Litterarum formandarum exemplum esset, quis non videt Iunium meras nugas agere? Nec enim res tantilla nouum istum apparatum & inuentionem desiderabat, nec vnquam vel Iunio vel cuiquam credam, tam politos & nitidos fuisse istos primordiales ludicri ambulatoris typos, vt scribendi artem inde melius quam ex Artificis alicuius accuratè manuscripto exemplo Laurentiani Nepotes capere & haurire potuerint, præsertim impressorio atramento, vt ipsemet Iunius fatetur, necdum reperto. Porrò faginos deinde typos in plumbeos, hosque mox in stanneos Harlemi mutatos esse, non tam facile alijs persuadet Iunius, quam ipse, & hoc & absurdiora alia comminisci potuit. Hæc enim dicere non sufficit, sed probare conuenit, maximè contra communem opinionem ipsamque probatissimam veritatem agenti. Ac proferre & exhibere debebat, vel nominare saltē libros librumue illis assertis typis excusos, quod hactenus non memini, vel ab hoc Iunio, vel eius sequacibus, tentatum fuisse. Nam illud primæuum huius artis Rudimentum, quod Iunius se vidisse scribit, hodieque vt Petrus Bertius in rebus Germanicis author est, apud Petrum Scriuerium extare dicitur, non per typos eiusmodi sigillatim iungi & impressioni adhiberi consuetos, qualibus etiamnum vtimur, sed mult vt illi asseuerāt totis ac solidis ligneis tabulis, quibus litteræ incisæ essent, excusum fuit, tam ipso Iunio quam Bertio id ingenuè testantibus. In illo tamen vtriusque testimonia differunt, quod Iunius vernacula, Bertius verò latina lingua Speculum, illud conscriptum esse dicunt, adeò ne in hoc quidem inter illos conuenit, quòd vnicum commenti sui fulcrum habent, si tamen habent. Illud autem perquam lepidum, quòd ex typorum istorum reliquijs œnephora conflata dicat Iunius, eaque etiam tunc suo tempore in Laurentianis ædibus adhuc visa fuisse. Benè certè dixit, quisquis is fuit ex antiquis memorem esse oportere qui talia comminiscatur. Ac vix intelligo, quas tandem reliquias dicere velit, an forte relictas à Fausto, cum is artis, vt vocat, Choragium conuasaret & aufugeret? Liberaliter sane ille cum Hero suo egit, si tantum ipsi typorum reliquit, vt integra inde Oenophora fundi potuerint. Et cur illa potius conflata quam in artis continuationem seruata fuerunt, sed de illo mox videbimus. Mihi quidem verisimile neutiquam vide-

videtur si Laurentium eiusue Hæredes & Posteros vel illo vel quocunque alio tempore inuentionis suæ & artificij piguit, quod potius illius reliquias conflare quam memoriæ, testimonij ac antiquitatis ergò conseruare voluerint. Ac merebantur sanè vinariæ istæ Amphoræ seu Canthari, modo de materia benè constaret, non minus ac ipsæmet Laurentianæ ædes, ad rei memoriam sempiternam inscriptione aliqua magnifica insigniri, illisque ipsis aduentitiam Cereuisiam, vt in superiori Germania Vinum solet, ad Harlemensem istam gloriam per omnem eo pacto Europam imò Indiam ipsam & Orbem nouum magis magisque propagandam nouis Hospitibus propinari. Quod si religioso quodam horrore facere id vetarentur, saltem illos sacris vatibus suis consecrarent, qui furorem inde Poeticum, quoties vel contra Moguntiam & Rhenanos plagiarios aliquid pangendum vel Laurentianis manibus anniuersaria laudatione parentandum esset, affatim haurirent, aut etiam instar Losdunensium peluium ad magnificentissimi templi sui parietinas illos suspenderet, & dedicaret. Sed videamus reliqua: Ait typos Laurentio fuisse furto ablatos, furem illis ipsis Moguntiæ doctrinale Alexandri & tractatus Petri Hispani anno 1442. excudisse, idque certum esse dicit. Quomodo vero certum, Iuni, cum præter te nemo id dixerit, nemo scripserit, imo nec fando quispiam audiuerit? Rectè hic Serarius illud Iuliani Imperatoris vsurpat; *Ecquis innocens erit, si accusasse sufficiat?* Igitur Harlemenses isti Spatiatores certo sciunt, quid de typis eorum in media Germania actum sit, de quibus in ipso rei actæ loco nemo quicquam vel auditione sola intellexerit? Coloniensia certè ab ipsomet Boxhornio citata Chronica, non Petrum illum & Alexandrum, sed Latina Biblia omnium prima fuisse Moguntiæ impressa memorant. Imo verò cum certissimum sit, plumbeos, stanneosue vel cuiuscunque materiæ alterius typos illo æuo nec inuentos in Hollandia fuisse, nec aliunde aduectos aut apportatos ibidem extitisse, consequens puto erit illos à Fausto aut quouis alio inde surripi & asportari non potuisse, nisi inuitis & reclamantibus Philosophorum scholis, priuationem sine habitus præsuppositione introducere, ac non enti qualitates suas assignare contendamus. At fugit infaustus ille famulus (sic enim orsam suam inepriendi telam prosequitur Iunius) media nocte Natalitia, reliquis operis & omni familia cum Hero sacris operantibus. Auget certè infamis huius plagij fœditatem ipsius temporis sanctitas quo tamen ego, si modo Hollandos rerum suarum attentissimos, & Oeconomicos, si quis populus alius, benè gnaros rectè noui, officinam potius clausam quam furum ingressibus & contactibus expositam & prostitutam fuisse crediderim, præsertim quæ tantæ artis nulli mortali-

talium, vt illi volunt, prætereà cognitæ arcana seruaret. Ac potuerit sanè numerosæ familiæ populum vnus *Faustus* fallere; potuerit è domo se cum prædâ istâ opimâ indeprehensus proripere; num vrbis etiam muros eadem operâ transuolare potuit? Cui enim persuadebunt nocte intempestâ Portas reclusas liberum præstitisse plagiario isti Harlemensi abitum; nullam ipsi factam à vigilum cohorte molestiam, cum etiam interdiu sub diuinorum tempus Portas claudere, vigilias agere, stationes disponere tralatitium sit. Et an non iure flagitamus ab illis, qui qua via fugiens iste compilator iter fecerit, quas vrbes adierit, vbi primum constiterit, quid longissime absens longo tempore rerum egerit scire profitentur, vt simul indicent quo artificio, quo stratagemate? num scalarum an ferramentorum ope vel muros superarit, vel portas effregerit & euaserit? Si se hoc nescire respondere volent, annon meritissimè illis de longinquis & dissitis fidem denegamus, qui de domesticis ac ante pedes ac oculos positis, quod affirment, nil proferre possint? hactenus certe eius generis nec tantillum protulerunt. Ac dubito sane stultioremne an feliciorem dicere debeam, scripturarium istum furem, qui non aliam potius noctem ad hoc sibi facinus delegerit, quam quâ omnis Ciuitas insomnis erat, sacrasque vigilias agebat, ac nihilo tamen minus forte ominosi nominis sui auspicio confisus *faustè* & sine impedimento elapsus sit. Iam quod eum primum *Ambsterodamum*, dein *Coloniam*, tandem *Moguntiam* delatum esse aiunt, ad id præter illa, quæ non sine maxima causa à *Serario* dudum quæsita sunt, nil aliud respondeo, quam facillimum esse talibus circumstantiarum Emblematis quod confinxeris exornare, quibus vtique præstigiarum artibus licet incautioribus fucus non tarò fieri consueuerit, sagaciores tamen haud difficulter istum subodorantur nec imponi, de facili, tali imposturâ sibi sinunt Et annon credibilius est istum properantem cum Batauicæ gloriæ onere furem quæuis potius diuerticula, quaslibet latebras quæsiuisse, quam vt viâ regiâ progrederetur, celeberrimas quasque vrbes ex itinere salutaret, in ipsa denique Germaniæ metropoli Moguntiâ, quæ illo tempore adhuc Imperialis erat, ac flore & splendore vix vlli in omni, quam late patet Imperio concedebat, sedem figeret, artis nouæ furtiua Instrumenta expediret, per multos annos exerceret, idque aperta vt ait *Iunius* officinâ? Certe is eò loci ob celebritatem & vrbis & artis propalam ita artificium suum vt Iunius nugatur, faciens, latere diu non potuisset, & monstri simile fuerit si *Hollandicus* iste *Laurentius* paucorum dierum itinere *Moguntiam* insecutus non fuerit, homi-

nem

minem nequissimum, qui vberrimi quæstus artem sibi interuertissent, præsertim cum qua abijsset, vbi consisteret, quid rerum ageret publica, vt asserunt, famâ loqueretur, ac satis ipsi constaret? quem hoc tempore idem vel simile quid tentantem in *Indias* & *Iaponiam* vsque vel publicis vrbis aut Prouinciæ impensis persequerentur. Sed demus sane *Faustum* seu quemuis alium Harlemenses typos interuertisse, num eo ipso ars quoq; ipsa similes de nouo fundendi aut efformandi *Laurentio* simul erepta fuerat? an propterea præla Hollandica perpetuum deinceps cessare debuerunt? Omnem medius fidius fidem superat, quod huiusmodi absurditates vel Germanis nobis vel quibusuis alijs persuaderi posse sperant & in vanum contendunt. Ecce enim anno 1441. ex sententia *Iunij* plagium illud contigit: ait enim anno 1442. intra vertentem annum prodijsse *Moguntiæ*, quos dixi libros: ab illo tempore vsque ad annum 1462. quo ars impressoria eo vsque in occulto exercita per diuersas mundi plagas diuulgari cœpit anni sunt viginti, quod ego spacium satis amplum arbitror ad vastatæ officinæ restaurationem, ad nouorum typorum efformationem ad præueniendum denique *Moguntinum* tenebrionem. Nam licet ego *Faustum* non dubitem principem esse omnium Typographorum, hactenus tamen quamuis satis curiose inquisiuerim, nullum mihi codicem inuenire & conspicere datum est, qui anno 1459. certo & publico confesso testimonio antiquior esset, vt infra latius euentilabitur. At aiunt quidam *Laurentium* medio operi priusquam rei inueniendæ colophon imponeretur, immortuum fuisse, illamque causam esse, quare *Faustus* Moguntiæ Harlemenses præuenerit. Dicunt sanè id *Maiolus*, *Quadus*, alij, quo teste, quo fundamento ipsi viderint, sed *Iunius* id non dicit, qui non totis tantum pinacibus sed typis etiam singularibus, plumbeis, stanneis maximo quæstu, fauentibus hominum studijs, Emptoribus vndique confluentibus, coadunatis pluribus operis, typographicum hoc artificium exercuisse Æditum suum asserit. Quid? annon vterque & *Iunius* & *Bertius* affirmant *Laurentium* suum anno 1447. atq; ita sexto à fuga & furto prætenso *Fausti* anno adhuc in viuis extitisse. Ille enim scribit anno 1575. eum ante annos 128. hic vero anno 1600. quo contractas tabulas edidit ante 153. annos *Harlemi* vixisse, cuius vtriusque computatio, in illud quod dixi tempus incidit. Igitur satis ipsi spacij fuit nouas pinacas incîdendi, nouos typos fundendi, quod tamen quia toto sexennio nuspiam reperitur factum esse, num deinceps tergiuersamur *Iunium* & consortes eum ad *Plauti* Pseudolum & Luciani Pseudomontiū ablegare? Ac vt maxime concedatur ipsum *Laurentium* seu rei indignitate, seu animi mœrore, seu quouis alio casu haud ita diu superuixisse,
num

num propterea eodem statim momento, ipse etiam *Thomas Petrus* quem homini generum, & artis Cooperatorem fuisse volunt, commortuus est? num vniuersa tanti arcani conscia familia simul ad vnum omnis interijt? Nepotes certè non superuixisse tantum, sed iustam etiam ætatem attigisse, honores in patria gessisse, ipsemet *Iunius* fatetur. Igitur nullus illorum sciuit vel exercere dignatus fuit, quod ad honorem familiæ suæ peculiariter pertineret? quòd maximè quæstuosum esset? quod ipse etiam famulus licet exterus, & vt exitus, si Dijs placet, docuit, dubiæ fidei didicisset? Miseret me profectò harum ineptiarum toties sibi non constantium, nec causam video cur *Faustus* ille, quem præter artem iungendorum characterum aliaque ad rem spectantia etiam fusilium typorum peritiam in Batauia ab hero suo edoctum percalluisse ipsemet *Iunius* enarrat, se cum capitis discrimine exponere voluerit periculo, manifesti furti euidenti, sed minimè necessario, cum solius artis cognitæ beneficio citra sarcinas superfluas & vitæ baiuli sui insidiatrices Germaniam expeditus & securus Viator repetere potuerit. Æstimet igitur Lector iudiciosus an non agendi modus, & ipsa acerbitas conuiciandi qua & *Iunius*, & aliquot alij dum hanc litem exercent abripiuntur, malæ causæ haud obscurum argumentum censeri possit, maximè cum sine omni causa contra innocentes *Moguntinos* omnia potius alia promeritos inuehantur, eosque hanc debitæ *Belgis* laudis possessionem nefariè tenere & occupare criminentur, vsque adeo vt etiam conscientiæ contagionem inde contraxisse non dubitent improperare. Nihil tamen probabilis causæ habent tam odiosæ & probrosæ impetitionis. Quæ enim horum culpa, quod delictum est, si quod omnes ante hac docti affirmarunt, quod omnis Europa credidit, quod & ipsimet *Bataui* confitentur, ipsi non contradicunt? Si acceptam à maioribus traditionem, eamque non ex vagis vanisque rumoribus enatam, sed publicis grauissimorum Authorum monumentis consignatam seruent & custodiant? Equidem ex omnibus illis quos superius sat magno numero produxi Testibus, nullus omnium est, quem Moguntinum hominem fuisse hactenus mihi constet. *Munsterus* enim propè *Moguntiam* quidem natus est, nec tamen cum *Basileæ* ætatem egerit ex eo suspectæ fidei testis censeri potest, & *Serarius* licet aliquamdiu *Moguntiæ* vixerit, ortu tamen *Lotharingus* fuit; de manuscripti Chronici authore eiusque patria necdum mihi liquet, reliqui sane omnes nihil ferè cum *Moguntia* commune habent, præterque *Germanos* ipsi *Belgæ* quoque (id repetendum est) *Gallis*, *Italis* alijsque exteris in idem testimonium consentiunt. Ac obseruet rogo Lector benignus quantum sit discriminis inter Moguntinorum hac de re affirmationem & Harlemensium

vendi-

venditationem: apud illos enim communis omnium vox & fama præter ipsa rerum testimonia, de quibus infra ex fidedignissimorum scriptorum lucubrationibus originem & principium suum habet, atque adeo tuto, stabili & durabili fundamini innititur: cum vice versa nonnisi ex solius Vrbanæ plebis rumusculis & susurris *Iunius* & alij ipsi adstipulantes tradita sua mutuati fuerint, magna & periculosissima, vt supra obiter quoque tactum est, historicæ veritatis adulteratione. Ac perperàm is auitam suæ gentis hominum socordiam, eò quod ante se nemo Batauorum hanc ad illos non pertinentis gloriæ hæreditatem inuaserit, incessere præsumpsit, cum potius laudem illi mereantur, quod ab aliena messe falces suas continuerint, nec contra gestæ rei fidem ex vicino & amico Germanorum populo violentas rapinas agere voluerint. Perperam similiter idem postliminio repetit, quod Hollandici iuris aliquando fuisse, nec ante ipsum quispiam scripsit, nec ipse sufficienter vt debuerat probauit. Quos enim is per Satyram, vt vocant, testes aduocat, & generatim produxisse satis putat, senes annosos, fidedignos, auctoritate graues, reipub. administratione claros, illi qui & quales fuerint ego alijque Lectores diuinare non possumus, nisi quod rei ipsius absurditas satis illos prodit. Vnum tamen speciatim exhibet *Cornelium* Bibliopegam, de quo & ex Præceptore suo *Nicolao Galio*, & ex Consule *Quirino Thalesio* se audiuisse refert, sed quis sit vel illius Bibliopegæ vel ipsius *Iunij* stupor & alogia quæso Lector ne graue sit mecum inspicere, vt enim ex vngue leonem, sic ex isto silicernio cæteros illos Iunij depontanos facile est æstimare. Nec dubito si plures ex indiscreto & confuso testiũ suorum numero interrogandi nobis facultatem fecissent, quin paria ac grauiora etiam in illorum, quos vt sine nomine vulgus transmittit, testimonijs deprehensuri fuerimus. *Cornelius* igitur ille qui vti iratus in Comedijs *Chremes* aliquis, omnes irritati Senecionis partes in istâ Scenâ Iunianâ egregiè peragit, tandem *Fausto* plagiario tantopere minitari introducitur, vt ob ereptam furto gloriam etiam lictoris exemplum in illum editurus fuerit, si vita illi superfuisset. Hæc postrema verba, *si vita superfuisset*, non ad ipsum Cornelium referri possunt, vtpote, qui vt *Iunius* dicit non minor octogenario fuerit, cum ita excandesceret, sed de ipso *Fausto* intelligi debebunt cui tamen similiter applicari minimè possunt. Contigit enim Harlemense commentitium illud plagium, vt supra ex *Iunio* vidimus an. 1441. *Faustus* autem ad minimum anno 1466. adhuc in viuis fuit, quo tempore *Officia Ciceronis* vti post *Petrum Ramum* in scholis Mathematicis & *Irenicum Salmuthus* & *Zvvingerus* tradunt, publico dedit, testante idipsum inscriptione, quam omnes illi referunt, & ego infra suo loco exhibiturus

 sum.

sum. Superuixit igitur non minus 25. annis *Faustus* noster post assertam illā fugam, vt nec huius nec minitabundi vltoris breuior ætas impedimento fuerit, quo minus vindicta institui potuerit. Ac debuit quidem vel *Cornelius* iste, vel qui illius personam inducit aliud quiduis, quam id quod causatur obtendere. Vt interim taceā furtiuæ rei repetionem morte furis non adimi, nec etiam conditionem eius interire, illiq; cui de eius decessu constiterit, vix locus obitus ignotus esse potuerit. Nihil certè ego in isto Iuniano mimo animaduerto, ob quod Batauus ille præclarus actor vsq; adeo tumido debuerit ore delitigare. Ex prædictis cādidè Lectori arbitrandum committitur, quantum fidei *Iunij* testimonio impertiendum sit, qui adeo sollicitè & accuratè in ingressū commentitiæ narrationis suæ & anilium fabularum simillimæ fidem sibi perstruxerat, quamq; citatum è Plutarcho dictum appositè is applicarit. Si quid hac in re indico nō tam defunctorum manibus quam patrij soli gloriæ cui cum hic, tum alibi obnoxius fuisse deprehenditur, istam operam suam insumpsit. Et est tamen, quod facile concesserim, affectus ille cum primis laude vehendus, multisq; immortalitatem conciliauit, si tamen concessos ille non egrediatur terminos: plurimos interim veritati vim facere adegit, & gloriosi alicuius mendacioli illecebrâ inescauit, qui etsi veniam forte aliquorum (certe non meo) iudicio impetrare queant, non tamen laudem simul & astipulationem merentur.

CAPVT VII.

Reliquorum qui pro Harlemensibus pugnant refutatio.

SEd dimisso aliquando Iunio venio ad reliquos è quibus Bertius Iuniani textus transcriptor per superiora refutatus est. Nā quæ is de Trifurcifero & sesquilauernione addit, responso non egent, sed vt scōmata sine causa, sine fundamento effutita per se concidunt. Idemq; Scriuerij epigrammatis & Elegiæ regestū volo, superest Hollādici theatri contructor, cui tamen si Iunianū è *Batauia* textū, tum magnificas illas ex parte rubricatas inscriptiones, ac Rabbinica denique somnia demas, reliqua quæ supersunt magis euertēdis *Harlemensibus* seruiant, quā ad Moguntinenses oppugnādos valere possint, adeò quidem quod sine causa mireris, vt ea ipsa quæ suam ad sentētiam confirmandam produxit testimonia, contra ipsummet eiusq; complices faciant. Persuadet enim sibi doctus ille vir se Mariangeli *Accursij* & Coloniensis *Chronici* testimonijs cornicum oculos, vt in prouerbio est, omnimodo cōfixisse, ac *Mogūtinos* omni quod dicitur statu deiecisse, quod

vtrum-

vtrumque tamen Moguntinis æque ac impetus & insultus reliquorum, qui hoc negocium nec quicquam contra illos tractarunt typographicæ artis inuentionem intactam & illibatam relinquit. *Mariangelus* enim nil dicit amplius quam ex Donatis Hollandiæ Ioannē Faustum qui typos æreos plumbeosque Moguntiæ inuenerit, ADMONITVM FVISSE, ipsum autem imprimendi artem primum excogitasse, multaque ad artem poliendam deinceps addidisse filium eius Petrum Scæffer. *Coloniense* etiam *Chronicon* etsi dicat primum huius artis *simulacrum* aut *præludium* seu *præfigurationem* (Vorbildung) fuisse istos *Hollandiæ Donatos*, tamen verbis claris & apertis fatetur & testatur omnium primo MOGVNTIÆ AD RHENVM TYPOGRAPHIAM INVENTAM esse, ibidemque primos prodijsse quos Orbis occiduus vidit impressos libros. Item Donatos illos Hollandicos non dicit Typographiæ initium fuisse, sed ex illis initium eius desumptum esse. Quid clarius? quid magis dilucidum? Annon hi soli testes *Boxhornio* ac *Scriuerio* refutandis sufficiunt, quorum tela in alios contorta in ipsos productores retorquentur, eorumque prætensionem iugulant. His addo *Petrum* etiam *Bertiū* supra citato loco ex *lib. 3. rer. Germanic.* eius, vbi disertis verbis fatetur tabulas illas ligneas Hollandicas ad instar librorum Chinēsium nō nisi AFFINITATEM aliquā habere cū hodierna Typographia nostra. Iā Rabbi Iosephi testimoniū insulsum prorsus & ridiculū, quod attinet, differimus illud vsq; dum de tēpore huius inuentionis agamus. Debētur autem genuitati huius viri gratiæ quod victas veritati manus dederit, fateaturq; typos æreos, plumbeos, stanneosq; *Moguntiæ* acceptū ferri oportere: Verba eius hæc sunt: *Sed nō difficile est hanc tā grauē ac tā nobilem cōtrouersiam, & qua clarißima nostri æui ingenia exercuit, cōponere: nempe si vel id quod res est concedamus, typos quidē ligneos à Laurentio Harlemensi primum fuisse inuentos, typos vero stanneos, æreos & plumbeos ad horū exemplar efformatos esse à Ioanne Fausto ciue Moguntino &c.* Cōsentit cū hoc authore, qui ipsi facem vti antiquior hoc in negotio accendisse ac prælux isse videri potest, *Petrus Bertius*, qui eadē planè ratione, vt ex relato in superioribus è *lib. 2. rer. German.* eius loco apparet, litē hanc cōponi debere autumat, cū quibus nō dubito, quin doctissimus etiā Scriuerius, cuius auctoritatem hac in parte illos ambos sequi suspicor, idē sentiat. Vtcunq; autē hoc se habeat, certè illud hinc indubitāter cōprehenditur, quę debeatur fides asseuerātissimis assertionibus noui istius *Carneadis Hornani*, & illis relationibus senum & senatorū quæ recēset, cū quæcunque illi de stanneis, plūbeis in Hollandia omniū primo repertis typis audacter affirmāt hi posteriores è diametro erronea & falsa esse pronunciēt, nec dubito ipsum Iuniū si viueret, Stesichoreâ satisfactione, nō minus ac reliquos

Locus è Theatro Boxhornij Hollādico.

quos recensui, cum *Moguntinis* in gratiam rediturum esse. Vide igitur quicunque hæc legis Cadmeam hanc concordiam Hollandicorum istorum Commilitonum: quamque dissonum inter se illorum enunciata concentum efficiant, ac annon omne illud commentitium plagium inde funditus concidat. Si enim, vt *Bertius* & *Querinus* concedunt, typi stannei aut similes in *Hollandia* priusquā *Moguntiæ* inuenirentur non fuerunt, impossibile etiam per rei naturam fuit, illos inde vel inuito vel volente Domino asportari, velle autem ad tabulas incisas ligneas plagium illud referre insulsum nimis fit, nec reperi adhuc aliquem qui id diceret. Et non potuisset illis ad aliorū librorum impressionem vti, præterquam qui in eis efformati fuissent. Ad excudendos autem *Petri Hispani* tractatus, & *Alexādri Galli* doctrinale (hos libros vt supra dicebam omnium primos Moguntiæ excusos esse Batarii perperam affirmant) tantum opinor tabularum requirebatur, vt non vnius baiuli ad illas asportandas opera necessaria, sed integri ad minimū plaustri vectura fuisset. Iam quod attinet tentatam illam à *Bertio* & *Boxhornio* conciliationem etsi non diffiteat *Iunium* ab ipsis complicibus & consectaneis suis mendacij falsique de typis stanneis & plumbeis conuictum, in cæteris quoque se eiusdem criminis suspectum fecisse, ac fidei aliquid minimè mereri, quia tamen *Coloniensem Chronographum* & *Mariangelum* non infimi nominis Philologum temerè reijcere nolim, videamque ipsummet quoque Serarium non diffiteri quin in *Hollandia* etiam circa eadem illa tempora tale quid, quale *Moguntiæ* perfectum est, in mentem alicui venire potuerit, non abs re fuerit breuius indagare & eruere, quatenus ista ab *Hollandorum* parte proposita compositio locum habere possit, & an illa *Moguntinis* obstet. Vt autem euidenter & distinctè Lectoris iudicio res omnis hæc subijciatur ad certas quæstiones quæ de illa dicenda sunt, redigam. Harum prima erit quantum prædictis auctoribus de *Donatis Hollandiæ* credi oporteat. Secunda quousque illi pro Harlemensibus faciant. Tertia an quid præterea vel à *Iunio* vel reliquis allatum sit, cui tutò fidi possit. Quarta quid sentiendum sit de *Speculo salutis* tabulis incisis à *Laurentio*, vt volunt impresso. Quinta, dato, non concesso *Hollandos* de *Donatis* suis, & *Salutis speculo* intentionem suam sufficienter probasse, an eo ipso euicerint sibi Typographicæ inuentionis laudem deberi. Ad singulas quid mihi videatur breuiter proferam, liberum tamen Lectoribus de omnibus relinquens iudicium.

Aliquot quæstiones concernentes Harlemensium prætensionem.

Primam quod attinet non constitui vel Coloniensis Chronici vel Mariangeli fidem eleuare, quam per me licet ab omnibus plene illis haberi, qua tamen stante & præsupposita non etiam sequitur quod secundo loco quærebam illorum testimonium magnopere pro *Laurentio* illo *Harlemensi* facere. Nam primo neuter illorum *Laurentij* illius *Harlemensis* mentionem,

facit, ſed generatim de *Hollandicis Donatis* loquuntur. Secundo neuter etiam vt iam tetigi in præcedentibus, iſtas *Hollandicas* tabulas appellatione Typographicæ inuentionis dignari voluit, ſed *Mogũtinis* illam verbis diſertis adiudicat & intactam permittit, quod in omni hac controuerſia probè & ſingulariter attendi meretur. Tertio vt maximè vera ſint, quæ illi de *Donatis* iſtis narrant, indigni tamen ſunt quicunque hactenus ex Batauis (quos à cordatioribus conciuibus ſuis, quibus regio illa exploſa dudum Batauæ auris dicterijs ad miraculum vſq; abundat rideri & ſubſannari certus ſum) hanc fabulam agunt qui illorum teſtimonia commentis ſuis admiſceant. Nihil enim hanc tertiam quæſtionem ſtatui ſi *Accurſium* & Colonienſium Chronici Auctorem ſemoueas, ab illis affertur, quod veriſimilitudinem aliquam, attento ac probè conſiderato tot grauium Auctorum quos retulimus in contrarium tendente teſtimonio, omniumque maiorum ſuorum conſtanti vnanimi & diuturno ſilentio, apud Lectores & Iudices affectuum vacuos impetrare dignum ſit, prout de commentitijs fuſilibus typis de putidiſſimis Harlemenſium ſenum nugis, de conſulari æditua, de libris Harlemi fuſilibus typis impreſſis (è quibus hactenus ne iota quidem, cum tamen Iunius copioſam iſtius generis mercem Lectoribus ſuis propinet produci & exhiberi potuit) de commiſſo in illis ipſis typis plagio & quæ eius generis plura ſunt, in ſuperioribus abundè oſtenſum eſſe confido. Nam ſpeculum illud ſalutis, de hoc quarto loco quærebam, quod vnicum ſupereſſe venditant, quale ſit diuinare qui non vidimus nequaquam poſſumus, ideoq; eius rei fidem penes auctores manere patimur. Conceſſo tamen illud apud *Scriuerium* non quale *Iunius* deſcripſit, qui de hoc pro reliqua ſua, id eſt, mala fide retulit, etiã nunc ſupereſſe, vnde tamen ſcire poſſunt Laurentij ſui & non alterius illud opus eſſe, quibus argumentis, indicijs, coniecturis, quæ aliquid fidei mereantur nobis probabunt & perſuadebunt, illud ipſum ſpeculum hodierna typographia prius & antiquius eſſe, certè quæ hactenus de illo prodita ſunt, tale quid, cui tuto & ſine deceptionis periculo acquieſci poſſit, nil cantant. Vt modo de reliquis taceam quæ Iudicioſorum aſſenſum de iſto ſpeculo meritiſſimè morari poſſe videantur, vtpote intuitum publicum, lucemque hactenus ſubterfugienti, nec niſi ab hominibus variantibus, vacillantibus, inuicem ſibi contradicentibus, & modo album, modò nigrum de vna eademque re aſſeuerantiſſimè nec citra conuitia, ſcommata & contumelias affirmantibus memorato & ingeſto. Si autem detur ac præſupponatur, citra veri tamen præiudicium omnia quæ de prædictis Hollandicis Donatis & ſalutis ſpeculo à prædictis affirmantur vera eſſe, minimè tamẽ quod quin to

loco quærere institueram inde sequeretur, Harlemenses exinde Typographicos inuentores audire oportere, quamuis enim non constituerim cum quoquam peruicaciter digladiari, Serarium hac in re, de quo retuli, sequutus, an ciuis aliquis Harlemensis dum in patrio nemore spaciatur temporis fallendi causa seu cortices seu ligneos asseres tabulasue in speciem literarum deformauit: Attamen dato id factum esse, non inde rectè concludi arbitror typographiam illic eo ipso cœpisse & inuentam esse, ipsimet enim ex aduerso producti testes hoc negant, id quod iterum iterumque inculcandum reor, ac insuper res ipsa contrarium clamat. Nemo enim negabit, quando Typographica hæc quæstio ventilatur, nos de ea Typographia loqui, quâ etiamnunc vtimur, quæque omnem iam Europam libris repleuit. In hunc autem censum *Harlemenses* non veniunt, nisi postquam à Moguntinis eruditi sunt, qua in re aut consensum illorum requirimus, aut impressa ab illis volumina exhiberi postulamus. Illa autem si ostendi possent, dudum ea in medium deuexissent ac ipsomet sine dubio Batauorum tacito assensu pro Moguntinis hac in re pronunciatum est, si enim per tabularum istarum quas iactitant incisionem fiducia ipsis fuisset inuentionis huius gloriam apud intelligentes & cordatos promereri, ecquid opus erat ad singularium Typorum Hollandicorum friuolam confictionem, & plagij in ijsdem commissi commentum confugere? Ac sane non sine causa, quando liti huic renunciare illis graue fuit, ac causâ cadere noluerunt, eo confugisse videntur. In typis enim singularijs matricum efformatione, atramenti glutinositate, ac materiæ typicæ conuenienti temperatura omne huius artis mysterium consistit, de quorum nullo Hollandus aliquis ante Faustum & Scæfferum generum eius vel per somnium cogitauit. Hæc igitur veritas est & manebit, Harlemenses antiqua apud se impressa vel à Laurentio, vel ab alijs opera ac volumina proferre hactenus nequiuerunt & deinceps nequeunt, quia nunquam habuerunt; quia nullus ea vnquam siue olim siue recens vidit, quia nullus eruditorum seu veterum seu neotericorum illorum vspiam meminit. Parum certe vel nihil potius rem litterariam iuuissent Donatianæ istæ apud Hollandos quas venditant & prætendunt tabulæ, nisi Germani homines cœlico aliquo benigniori influxu ac supremo prorsus lumine illustrati diuinum hoc typorum inuentum eruissent. Non igitur vt voluit Quadus in Geographicis enarrationibus suis eundemque secutus Boxhornius Harlemum mater typographiæ, Moguntia nutrix est, sed potius ars illa (præsupposito vera esse quæ de ligneis tabulis

præ-

prænominati ſcribunt , quod etiam nunc in medio relinquitur & Lecto-
ris iudicio definiendum ſubijcitur) cum in Hollandiâ abortum infelici-
ter feciſſet ad Rheni demum flumen & ſub Germanico cœlo Lucina ma-
gis propitia legitimo & vitali partu prodijt. Nullo enim idoneo teſte, nul-
la probabili rei apparentia vnquam iſti homines docebunt, conatus ſuos
vltra puerorum Donatos & paucųlas eaſque rudes ſpeculi memorati ta-
bulas proceſſiſſe, ſeque vel cogitatu ſolo aliquid maius & ſublimius in hoc
genere vlla vnquam ante Fauſtum & Gutenbergium tempore meditatos
eſſe, cum tamen ſatis ſpatij ad illud habuiſſe iſtos ne illi quidem negãt, qui
cum Germanorum criminoſa inſectatione glorioſis fabulis eoſdem extol-
lunt. Et ſpero equidem Harlemenſium ac Hollandorum hac omni de re
venditationes de typis nimirum fuſilibus, de Oenophoris Laurentianis, de
libris Harlemi omnium applauſu numeroſiſſimè impreſſis, de plagio, ac
ſimilibus cum aliqua æqui Lectoris ſatisfactione retuſas eſſe. Ex equis certè
in circo currentibus, non illi præmium promerentur, qui primi carceribus
proſiliunt, ſed qui ad metam primi perueniunt, nec qui rate vel tabula pri-
mus vectus eſt, nauis inuentor dici meretur, vti nec domum reperiſſe cre-
dendus eſt, qui cœli iniurias ſpeluncarum latebris, & arborum tegminibus
vitari poſſe primus monſtrauit. Alias enim qui Canarias ſeu Fortunatas In-
ſulas ſeu Flandricas ſiue Azores vulgariter dictas prima vice appulerunt,
noui orbis repertores dici poſſent, eo quod quadantenus maris eo ducẽtis
ſemitas emenſi eſſent. Cum igitur hactenus præmemoratis reſponſum ſit,
reliquorũ pro Harlemenſibus teſtimonia vlterioris diluitionis nequaquã
indigere arbitror. Illi enim non tantum modeſtiores ſunt, & ſine con-
uitijs agunt, ſed etiam vel ſimpliciter Iunij fidem ſequuntur, vti My-
ræus, Valerius, Andreas Swertius & auctor additamentorum ad Bel-
gium Guicciardini; vel de famâ & vulgi Harlemenſis opinione memo-
rant, vti Guicciardinus & Quadus; vel diuerſas ſolummodo opiniones
ſine præiudicij ſui interpoſitione, reſeruataque libera Lectoribus arbitra-
tione referunt, vti Lanzius, Middendorpius, Georgius Brunus & Beyer-
lingius (quamuis hic vltimus potius in Serarij & Moguntinorum ſententiã
totus pedibus eat) vel denique nude & ieiunè pro Harlemenſibus, ſine
rationibus, ſine authoritatibus pronuntiant, vt faciunt Adrianus Ro-
manus & Petrus Montanus, atque adeo collabentibus Iuniani commen-
ti vanitate, vltro etiam & ſuam & ſponte reliquorum omnium qui illi cre-
diderunt, qui adhæſerunt conatus in irritum concidunt: Fundamen-
to enim ſublato, quî poſſunt ſuperſtructiones conſiſtere? Atq; hinc velim
æſtimare qui hæc legũt, quid ſentire oporteat de Auctoris additamentorũ
ad

ad Guicciardinum iactatione, quando ait *validis & prorsus inuictis argumentis Iunium sua euicisse, Moguntinosque frustra Laureolam ex hoc mustaceo quærere.* Ecquis igitur dubitet alteram illam de Moguntia & Germania sententiam, vtpote & antiquiorem & communiorem & probabiliorē veriorem que amplecti cum quos huculque audiuimus & examinauimus pro Hollandia testes vel dubij & ambigui sint, opinionisq; suæ incerti, vel tam acriter ac contumeliosè contra plures eosq; & tempore & experientiâ reique notitiâ longè superiores contendant & inuehantur, vt ipsimet Lectoris assensum isto suo agendi impetu euertant & destruant. Est enim tralatitium vt Rhetores, quique præceptis eorum vtuntur, quoties in mala causa bonis rationibus & argumentis fidem verisimiliter facientibus destituuntur ad scommata ferè, dicteria, conuitia, & inuectiuas tanquam ad subsidiariam aliquam in insidijs latentem manum, sacramue in decumanis fluctibus anchoram confugiant. Ac cognoscat, obsecro, æquus ac intelligens Iuris Lector annon vel solâ præscriptionis exceptione repelli & ab agendo excludi debeant isti Serotini è Batauia litigatores, qui almam studiorum Matrem & excultricem Moguntiam patrimonio dignitatis suæ, quantum quidem in ipsis est, priuare non fuerint veriti, cuius iam inde à centum & amplius annis quietam & tranquillam possessionem nullo contradicente obtinuerat, cum tamen post integri sæculi lapsum nec Rōma nec Imperator audiantur. Et hæc illi priuata authoritate agunt, in causa propria cognitionem exercent, fasces & tribunal affectant, accusatores, testes & Iudices contra omnem Iudiciorum ordinem, æquitatem, naturam, rei possibilitatem, seipsos simul & iunctim constituunt. Sed & illud hic mecum, sodes, considera, quanta sit instabilitas ac incertitudo rerum humanarum, hominumque proteruiam, ingratitudinem & iniquitatem mecum execrare & condemna. Parum enim est rapacibus istis inuasoribus legitimos æternæ huius gloriæ dominos possessione sua antiquissima & immemoriali, vt ICti loquuntur, temporis, quantum in ipsis est, deturbare, rerum ad se non pertinentium spolio superbire, alienis se plumis exornare, nisi etiam summa cōfidentiâ, exemplo pessimo, furti & plagij infamiâ Moguntino Dædalo iniustissimè inurant, passimque scriptis suis proscindant & criminentur huius cœlestis inuēti deprædicatissimum repertorē. Hæccine est remuneratio quā rependitis illi, cuius beneficio facilior & cōmodior vobis aditus dudum est præbitus & patefactus ad doctrinarum adyta? quo præstante & conciliante nomen vestrum ad posteritatem transmittitis & perennatis? Indignum sanè facinus & nunquam satis adæquato dolore deplorandum,

propriâ arte domestico inuento Faustum nostrum oppugnari & perire suo ipsius gladio iugulari, typis suis potissimũ infamari, per vniuersum passim orbem contrà omnia alia promeritum excogitatas nænias impressionis ministerio diuulgari, quæque laudum ipsius præconia vehere & propagare debebant officinæ, illarum operâ tanquam sutorio, quod vocant, atramento, niueam famam, memorabilis huius viri, deq; omni doctrina toto eruditorum & studia æstimãtium ordine, ac vniuerso deniq; humano genere vnicè meriti fœdissimi criminis cõmentitiâ maculâ turpiter defœdari. Obiectum olim Miloni fuit & Clodianæ cædis inuidiã immensum auxit, quod Ciuem Romanum in monumentis maiorum eius occidisset. At quanto criminosius delinquunt, qui hunc prope alterum Reipub. Literariæ Conditorẽ proprijs monumentis & inuentis plusquam enecant? Nec enim famæ solum eius celebritatẽ ipsâ vitâ multò pretiosiorẽ opprimunt, sed eius insuper loco perpetuæ infamiæ stigmata ad sequentium seculorum incessabilem memoriam quantum in ipsis est, æternùm inurere satagunt. Sed nihil agitis & omnes hi conatus vestri & machinationes in caput vestrum recident, vos impugnatæ per contumeliosissimam iniuriam innocentiæ perpetuum arguent, & conuincent; Fausti autem & sociorum eius perpetuas laudes & gloriam sempiternam omnis Eruditorum ordo & gratæ posteritatis infinita series iugiter magnificabunt.

CAPVT VIII.

Rerum pro Moguntinis Testimonia.

SEd aliquando missos faciamus nouitios istos vitilitigatores superiorum temporum scriptores ipsosque Maiores suos nimis contemptim & confidenter prouocantes, firmiterque egregijs illis & fide dignissimis viris, quos prolixâ satis serie supra retuli, adhæreamus, assentiamur, subscribamus. Ex illis enim pauci admodum sunt qui Germaniæ generatim meminerint, plerique de Moguntiâ nominatim asseuerant. Et accedunt ad grauissimorum illorum Testium authoritates potentissima insuper rerum ipsarum testimonia, de quibus iuxta ordinem quem tenere proposui deinceps agere oportet. Extant enim Moguntiæ (certe ante calamitosum qui superioribus annis secutus est, eius vrbis statum extiterunt) illi ipsi primordiales & antiquissimi typi, quibus Inuentores huius artis illic vsi sunt. *Rerum testimonia.*

Auctor eius rei est Ioannes Arnoldus Bergallanus in præfatione Caleographici encomij sui, quando ait: *Hodie vetustißima quadā in eum (imprimendi) vsum ab Authoribus cōparata, quæ vidi Instrumenta extant Moguntiæ.* vidit eadem Nicolaus Serar. qui de illis ita scribit, lib 1. rerum Mogunt. c. 37. *Adijciantur primi deniq; artis huius modioli, quos antiqua hic (Moguntiæ ille scripsit) domus in Cerasini horti platea custodit, quosq; mihi nuper Albinus Typograph. monstrabat.* His ego typographicis antiquitatib. magis fidē, quam Harlemensium Cantharis ac Iunij Scriuerijq; speculo tribuo. Ac mirū sane habuisse Moguntinos hac in parte abstinentiores quā habuerint isti manus, maximè quod & Oenophora plura in Ciuitate ista cum primis vinaria requirerētur ac frequētioris vsus essent quā in illa altera Cereali, tum Harlemensibus etiā in ista Britanniæ vicinia longè maior cōpetere potuerit stanni copia quā his multo inde remotioribus, qui vel volā manus cum Philosopho illo bibissent, quā vt vētris causa sacrum illum diuinæ artis Thesaurum & religiose venerandas primitias sacrilegâ conflatione violassent. Sed & præter typos hos superest similiter in eadē Moguntia in Iurisperitorū domo interiori stillicidio subiectus lapis cui doctus Iuris in Moguntina vniuersitate Prof. ssor sequentem inscriptionē dudum insculpi fecit: *Ioanni Gutenbergensi Moguntino, qui primus omniū literas ære imprimendas inuenit, hac arte de toto orbe benemerenti Iuo Witigisis hoc saxum pro monumento posuit an. 1508.* Huic certè inscriptioni plus tribui debet, quā tribus illis à Theatri Hollandici structore relatis, quarū vltimā ipsemet vel cōposuit, vel certe ab alio recēs cusam hac ipsa editione primitus publicauit. Secundā Ciuis aliquis Harlemēsis ante pauculos annos statuæ à se erectæ nouiter inscripsit. Reliquam etiā quæ in Harlemensib. Laurentij ædibus frontispicij fastigium exornat nec ipsa antiqua est, sed post editā demum à Iunio Batauiam erecta fuit, adeoq; ex nullo de omnib. argumentum desumere possunt Moguntinorū oppugnatores. Tertio demum loco per ipsius rei euidentiā Moguntinis Typographici inuenti prærogatiua astruitur, per cōplures sc. quæ etiamnum superant, antiquissimas diuersorum Operum & Authorū editiones, quæ non tantū in vrbe illa primitus in publicum datæ sunt, sed etiam Elogium hoc in fine adscriptum habent, Moguntiam huius artis Inuentricē & primam Cooperatricē extitisse. Huic verissimæ assertioni quamq; Posteris in tam excellentis artis honorem notam esse publice intererat, ante Iunium, imo Boxhornium nemo, quod cōpererim contradixerat, cum tamen minime veri sit simile, ex tam multis & diuersis diuersarum Editionū istarum Exemplaribus, nullum vnquā in Batauiam ad Harlemensium manus delatum fuisse, multoq; adhuc minus credibile videatur Harlemenses cæterosq; Hollandos ad tam insignitæ laudis incensionem, si sibi illam putassent deberi tacere voluisse. Sed videamus iā

ipsas quas dixi, Inscriptiones: Initium fiet ab omnium antiquissima, quam hucvsque videtim annum habentem adscriptum editione, cuius in præcedentibus obiter iam facta mentio est, quæ Moguntiæ an. 1459. lucem vidit, eo nimirum tempore quo Faustus & Schœfferus artis huius arcana necdum in propatulum producta alijs communicauerant, sed etiam-tunc in penetralibus & secreto remotis arbitris exercebant. Illius autem inscriptio seu Colophon ita habet: *Præsens rationalis diuinorum codex officiorum venustate capitalium decoratus, rubricationibusq; distinctus artificiosa adinuentione imprimēdi & characterizandi. Quanti absq. calami exaratione sic effigiatus & ad eusebiam Dei industria est consummatus per Ioannem Fust ciuem Mogunt. & Pet. Gernsheim Clericum Diœcesis eiusdem an.* 1459. 6. *die Octob.* Hanc inscriptionē habet Salmuthus in appendice Comment. suorum super tit. 12. de Typographia ad Panciroli memorabilia, sed in illo fallitur auctor iste, quod putat sacra Biblia fuisse codicem illum cui ista in fine apposita fuerunt, quæ etiam dicit in Bibliotheca Palatina Heidelbergensi extitisse. Nec enim Sacræ script. textus isto opere continetur, sed Rationale est Diuinorum Guilielmi Duranti Mimatensis Episcopi, quem ICti Speculatorem vocant: Estque penes me eiusdem editionis elegans & immutilatum exemplar in pergameno regalis ferè folij magnitudine 20. quaternionibus, vt vocant (nec tamen vel sic vel aliter numerorū literarumue iudicio quod tunc moris necdum fuit distinctum) ab illis ipsis typographici artificij repertoribus excusum, idque quondam fuit Monasterij Ord. Franciscanorum ad Berckelā flumen haud procul à Zutphaniensi oppido bellorum iniquitate pridem diruti, quod Galilææ dum fata Deusq; sinebant nomen habuit, vt cōstat ex sequenti scriptura, quæ in principio illius codicis cōspicitur: libet enim maioris fidei & liquidioris euidentiæ ergo ipsamet verba huc adponere: *Istum librum dederunt ad librariam Conuentus Frat. Minor. in Galilæa prope Zutphaniam Venerabiles Germani fratres, Mag. Hermann. & M. Ioannes Hervvin de Zutphaniā vt pro ipsis & eorum parentibus oretur: Qui in testamēti sui pagina desiderauerunt, quod in prædicta libraria catenatus permaneat.* Et permansit illic vt apparet, ad ciuilē vsq; in Belgio dissensionē, quo non tantū literaria eius loci gaza prædæ & rapinæ militari, vt suspicari possumus, cessit, sed ipsum etiā cœnobiū funditus tandem euersum est. Sed iā ad reliqua pergamus. Sequitur secunda Inscriptio, quæ est lib. Cicero. de Offic. *Præsens Marci Tullij clariss. opus Ioan. Fust Moguntinus ciuis nō atramēto plumali, neq; ærea, sed arte quadā pulchra Petri manu pueri mei feliciter effecit. Finitū a.* 1465. Hic officiorū codex extitit in bibliotheca Pet. Rami qui inscriptionē hanc in Scholar. Mathematicarū suarū 2. lib. procemio refert, eandemq; habet in Germanica Exegesi suâ Franciscus Irenicus. Tertia inscri-

1. Inscriptio. *2 Inscriptio.* *3. Inscriptio.*

inscriptio est Decisionum Rotæ Romanæ, quæ extare dicuntur in bibliothecâ Reipub. Francofortensis: *Anno M.CCCC.LXXVII. Pridie Non. Ianuarij graui labore maximisq; impensis Romanã post impreßionem opus iterum emendatum antiquarum nouarumq; decisionum suis cum additionib Dominorũ de Rota in ciuitate Moguntiâ, artis impressoriæ inuentrice & elimatrice primâ Petrus Schœffer de Gernsheim suis consignando scutis, arte magistrâ feliciter finiuit:* Quarta inscriptio in eadẽ Francofortanâ bibliothecâ superest, estq; Institutionib. Iustinianis cũ Accursij notis adscripta, ita sonans: *an. D. M. CCCC. LXXVI. 10. Ka. Iun. Sãctiß. in Christo P. ac Dom. D. Sixto Pap. IV. inuictißimo Dom. D. Friderico Roman. Imperat. semper August. generoso Dom. Diethero de Isenburg electo & confirmato Moguntino in nobili vrbe Moguntiâ Rheni impressoriæ artis inuentrice elimatriceq; primâ, præsens institutionũ opus præclarũ. Pet. Scœffer de Gernsheim suis cõsignando scutis omnipotente fauente Deo feliciter consummauit.* Idem autẽ Institutionum opus, iã antea ibidem eodẽ authore prodierat, sub sequenti finitione: *Præsens Institutionum præclarũ opus in almâ vrbe Moguntinâ inclytæ nationis Germaniæ, quã Dei clementia tã alto ingenij lumine donoq; cæteris terrarũ nationib. præferre illustrareq; dignatus est, nõ atramento cõmuni, non plumali canna neq; ærea, sed artificiosâ quadã adinuẽtione imprimendi seu characterizandi sic effigiatũ, & ad Eusebiã Dei industriâ consummatum per Petrum Schœffer de Gernsheim An. Dom. incarnationis millesimo* CCCC. LXVIII. Sexta Inscriptio est Speculi Harphiani sequẽti tenore. *Fr. Henrici Harp. speculum aureum decem præceptorum Dei, opus præclarũ in nobili vrbe Moguntiâ, quã imprimendi arte ingeniosâ gratuitoq; dono gloriosus Deus plus cæteris terrarũ nationibus præferens illustrare dignatus est, non atramẽto plumali æreave pennâ cannâve, sed adinuentione quadã perpulchrâ per honorabilem virum Petrum Schœffer de Gernsheim feliciter est consummatum, anno Dominicæ incarnat.* M. CCCC. LXXIV. *mensis Sept. Id. quarto.* Has posteriores duas Boxhornij theatrum suppeditauit. Septimam autẽ & vltimã è Serarij Moguntinâ historiâ depromo, vnde dictus mihi Batauus eandẽ mutuatus videtur, nam & ipse eandem recenset reliquas è Salmutho huc transcripsimus. Hæc autem postrema quamuis annis præ illis quæ promissa sunt longè iunior sit, fusius tamen & luculentius inuẽtionis historiã pandit. Reperitur autẽ in fine breuiarij Trithemianarum historiarũ his verbis: *Impressum & cõpletum est præsens chronicarum opus an. Do. M. D. XV. in Vigiliâ Margarethæ Virginis, in nobili famosaq; vrbe Moguntinâ huius artis impressoriæ inuentrice primâ, per Ioannem Schœffer nepotem quondam honesti viri Ioan. Fust, ciuis Moguntini memoratæ artis primarij auctoris. Qui tandẽ imprimendi artẽ proprio ingenio excogitare speculariq; cœpit, an. Do. incarnat.* M. CCCC. L. *Indictione decima tertia, regnante illustrißimo Romano Imperatore Friderico III. præsidente Sanctæ Moguntinæ sedi Reuerendißimo in Christo Patre Domino Theodorico Pincerna de Erbach principe Electore. Anno autem* M. CCCC. LII. *perfecit.*

4. Inscriptio. *5. Inscriptio.* *6. Inscriptio.* *7. Inscriptio.*

deduxitque eam (diuina fauente gratia) in opus imprimendi (opera tamen ac multu necessarijs adinuentionibus Petri Schœffer de Gernsheim ministri suique filij adoptiui) cui etiam filiam suam Christinam Fustin pro digna laborum multarumque adinuentionum remuneratione nuptui dedit. Retinuerunt autem hi duo iam prænominati, Iohannes Fust & Petrus Schœffer hanc artem in secreto (omnibus ministris ac familiaribus eorum, ne illam quoquomodo manifestarent, iureiurando adstrictis) quæ tandem anno Domini M.CCCC.LXII. per eosdem familiares in diuersas terrarum prouincias diuulgata haud paruum sumpsit incrementum. Eadem hæc inscriptio extat ad finem Breuiarij, vt vocamus, Mindensis Ecclesiæ, anno 1516. Moguntiæ ab hoc eodem Schœffero excusi. Ex his facile animaduertent iudiciosi lectores quid hac de re sentire, & statuere oporteat, ipsimet etiam aduersarij, qua sunt verecundia & candore argumentorum, & testimoniorum vi compulsi victas tandem veritati manus dabunt. Nec enim est quod sibi blandiantur si forte suorum aliquis de hac inuenienda arte cogitauit, nisi etiam extra ieiunos terminos speculationis eundem progressum esse, & impressos libros orbi communicasse simul doceant. Stantibus certe documentis prædictis, testimonijsque supra relatis vel vnum hoc Batauorum tradita destruit & euertit, quod plus quam absurdum sit quod non tantum totis viginti secundum Iunij computationem (tot enim sunt à commentitia Fausti fuga & plagio vsque ad Typographiæ vulgationem) sed etiam iuxta Scriuerium & Boxhornium triginta aut etiam quadraginta annis (hoc enim illi spatium definiunt à prima inuentione vsque ad Moguntinam illam artis dilatationem, vt mox videbitur) nullum ediderint illi venditati artificij sui specimen, quod lucem ferre possit, & à suspicione imposturæ liberum sit. Atque hæc de inscriptionibus sufficere arbitror, quarum pondus etsi Theatri auctor eludere satagat, extricare se tamen & expedire nequit. Non herclè Harlemicæ syluæ spatijs, non Batauicis deambulationibus, non Hollandico otio tam laboriosæ artis anxium & difficilem partum debemus, sed Moguntinis potius sudoribus Rhenanæ industriæ, & difficilibus nixibus Germanicæ assiduitati, indefessæ operationi, continuæ multorum annorum instantiæ illam acceptam ferre tenemur.

(*.*.*)

CAPVT IX.

De loco Inuentionis.

SVpereſt vt ad reliqua pergamus. Euicto enim quod non in paluſtribus, & ſtagnoſis Hollandiæ, ſed Germaniæ campeſtribus hæc nouæ artis ſoboles enata ſit, nunc breuiter ſuperioris Alemaniæ loca videamus, quæ Moguntiæ ſtatus quæſtionem mouere aliquando auſa ſunt; Hæc autem longè minoris ſollicitudinis res eſt; Tres enim omnino vrbes reperio præter Moguntiam de quibus tale quid affirmetur. Illarum Argentina prima eſt, vbi Wimphelingius ſcribit impreſſoriam à Gutenbergio tentatam eſſe, quam poſtea Moguntiæ, perfecerit. Quid autem de iſta opinione mentis habeam, infra tractaturus ſum, vbi de ipſis inuentoribus penitius indagabitur. Si enim potior ſententia ſit, ad quam animus meus inclinat, non Gutenbergium, ſed Fauſtum primitus typographiæ inueniendæ intendiſſe, Wimphelingiana iſta de Argentorato ſuo tradita ſtare nequeunt, ac poſito interim VVimphelingio de ciue ſuo potius aſſentiendum eſſe, manet nihilominus inconuulſa de Moguntia opinio, illic enim artem hanc perfectam, & primitus exercitam eſſe tam VVimphelingius, quam qui ipſi adſtipulantur reliquis conſentiunt. Alter locus eſt Ruſſenburgh Alſatiæ oppidum, vbi non tantum ex quorundam opinatione omnium primo impreſſoriam exercitam fuiſſe, ſed etiam illud oppidum ex officinarum ſtrepitu id nominis traxiſſe Irenicus tradit.

De loco Inuentionis.

1

2

Ego autem quod de nomine is refert frigiduſculum cenſeo, nec in reliquo etiam ad aſſentiendum perſuadeor, cum ipſemet ex aliorum potius ſententia, quam vt iſti rei tanquam obſcuriori fidem haberet, talia prodiderit, ac præterea ſolitarium & ſingulare ſit teſtimonium eius, vnde longius ei non immorabor. Vt interim taceam nomen iſtius loci, longe antiquius videri, quam vt hæc Irenici Etymologia conſiſtere poſſit. Idem etiam de tertio, quem Gilberto Cognato tribuit, collector *acceſſoriorum ad editionem Polydori Virgilij, de rerum Inuentoribus*, quæ Stœrcanis typis anno 1604. in decimoſexto, vt vocant prodijt mihi videtur; Auctor enim hic eſt, Cognatum lib. 3. Narrat. Sylu. Auguſtæ Vindelicorum hanc inuentionis Typographicæ laudem tribuere. Sed Gilbertus id non dicit quod ex

3

ipſiuſ-

ipsiusmet verbis, quæ istum in finem adscribo, lectori constare volo: *Typographia*, inquit is, *siue ars excusoria, id est, libros excudendi, qua libraria quoque dicitur à Christo (nato) in Germania comperta fuit. Nam ante Christum Saturnus, vt ante diximus, literas Italos imprimere docuit, vt refert Cyprianus in libro de Idolis. Calcographicam quidem artem, fertur Petrus Schœffer Augustanus sua industria reperisse, aut à suis repertam cognatis saltem excoluisse.* Ecce dicit is repertorem Augustanum fuisse, non Augustæ reperisse: an autem in illo ipso quod dicit fallatur, statim videbitur. Verum omnia hæc de Argentina Ruffenburgo, Augusta leuiora sunt, quam vt opinatissimam illam de Moguntia sententiam labefactent, mentibusque antiquitatis curiosorum eximant: vtpote quæ tum vnanimi grauissimorum authorum calculo firmiter fulciatur, tum etiam tot inscriptionibus ipsisque impressorum operum exemplaribus, viuis scilicet & realibus testimonijs vt in præcedentibus ostensum est, ita stabiliatur, vt nec dubitandi locus reliquus sit.

CAPVT X.

De tempore factæ Inuentionis.

PRogrediamur igitur ad temporis indagationem, de quo decumanos
ferè video contradictionum dissensionumque fluctus, quæ tamen ad
vltimum bonam partem conciliatione commoda, iam pridem à Serario a-
lijsque adhibita, videntur in qualemcunque consonantiam & concordiam
coire posse. Primò igitur crebrior & vulgatior illorum opinio est qui an- 1.
no 1440. inuentam hanc artem volunt, hanc enim à VVimphelingio om-
nium primo traditam, reliqui communiter amplectūtur, Palmerius, Nau-
clerus, Althamerus, Bucholcerus, Kleinsorgius in Chron. Eccles. VVest-
phaliæ m. s, Caluisius, Petauius, Isacius, Pontanus, Haræus, Heluicus, alij-
que plures. Ab horū sententia decennio absunt Trithemius, Auentinus &
Ioannes Cluuerus, qui annū 1450. typographicis incunalibus asserunt insi-
gnem fuisse. Hanc diuersitatem Chronicon Coloniense & Nicolaus Sera- 2.
rius ita conciliāt vt anno 1440. cœptum sit laborari, anno vero 1450 ince-
perint libri excudi, quibus Sebastianus etiam Munsterus accedit, qui ab
anno 1440. vsque ad annum 1450. artem hanc inuentam esse ait. Eadem
senten-

ſententia ex Mariangelo Accurſio confirmari videtur, qui confeſſionalia S. Auguſtini & Donati Grammaticam, tanquam primogenitum huius artis fœtum anno 1450. impreſſa ſcribit. Aliquot annis ab vtriſque diſcrepant Theuetus, qui anno 1442. quem annum etiam Angelus Roccha deſignat, & Ioannes de Colle; Hedio in Paralipomenis ad Vrſpergenſem & Stumpfius qui ann. 1446. Apianus qui anno 1453. Paulus Langius qui ann. 1454 præferunt & deſignant, cũ quorum vltimo Cornelius Callidius in Catalogi ſcriptorũ fine conſentit. Iacobus Philippus Bergomenſis ann. 1458. repertam hanc eſſe artem ſcribit: Ramus, eiuſq; ſecutus auctoritatem Zwingerus, anno 1466. primum librum impreſſum eſſe volunt, qui fuerit Cicero de Officijs, in quo tamen illi, vt partim ſupra doctum eſt, partim aliunde claret, nimium hallucinantur. Apud Boxhornium ciuis aliquis Harlemenſis in inſcriptione Laurentianæ à ſe honoris ergo erectæ ſtatuæ inſcripta annum 1430. ponit. Scriuerius autem in ſupra citata Elegia, quam contra Naudæum pro patria ſcripſit ad annum 1428. hoc Chronographico refert:

HIC fago eXsCVLptas LaVrentI CVſpIDE formas,

ſed ab vtroque id ſine auctore factum, ſine veritatis fundamento, à quibus omnibus longiſſime omnium ipſemet Boxhornius recedit, qui ad annum 1420. refert, ſed nec teſtibus ad eius rei probationem, nec teſtimonijs vtitur alijs quam Rabinicis, quæ adſcribo. *Circa annum 1420. prima nobiliſsimæ artis typographicæ fundamenta à Laurentio Coſtero Harlemi poni cœpta ſunt. Quod in annum huius ſæculi vigeſimum non triceſimum, aut quadrageſimum vt fit vulgò artem hanc periclitatam velim, ſuadet Rabbi Ioſephus qui in Chronico ſuo exemplar omnium vetuſtiſsimum Venetijs excuſum refert anno Iudaico 5188. Chriſti anno M. CCCC.XXVIII. Ioſephum ipſum quæſitum diu videre non licuit, Chronicon haud dubiè illud eſt quod* MENSA INSTRVCTA *inſcribitur, liber eſt ex* ARBA TVRIM *excerptus, per Rabbi Ioſeph Carro & in formam theſium, & concluſionum redactus, adiectæ ſunt nouellæ gloſſæ, & obſeruationes de Iure, ritibus, & conſuetudine horum temporum per Moſem Iſerles. Tertium impreſſus Cracouiæ Anno Chriſti 1594. indicante in Bibliotheca Rabbinica rerum & ſcriptorum orientalium peritiſsimo Iohanne Buxtorffio. Locum hunc certe velim accuratius diſpiciant, qui habent.* Hæc ex, neſcio quo, Ioſepho narrata nonniſi mera mapalia, & plus quam affanias Apinas eſſe, ex illis quæ in præcedentibus contra Iunium diſputauimus, alijſque conſtare poteſt, nec dubito me omnibuſque tacentibus id cuilibet emunctæ naris, etiam aliàs per ſe patere. Quo enim colore inuitabimur vni Rabbino de re typographica, id eſt, ſibi alieniori minuſque cognita magis credere, quam cæteris auctoribus, & ſcriptoribus omnibus, doctis,

grauí-

grauibus, fide dignis, de re cognitissima affirmantibus, testibus oculatis. Si quid enim tale Iosephus iste scribit, certè falsissimè (vt solet pleraque deploratum illud hominum genus) & reclamante veritate id scripsit. Ego autem si nec scripsisse illum ista, quæ retuli dixero, quid respondebit qui nec vidisse se Chronicon istud, tantum abest vt legerit, aperte fatetur? Certe nominare tali casu auctorem suum debebat, cuius fidem incitando isto Iosepho suo sequutus esset, quem si nullum habet, cur quæ nescit affirmat? si habet cur dissimulat? Quid alij iudicare velint, quisque viderit: Mihi non diffiteor ita videri, voluisse illos qui hanc temporis anticipationem amplectuntur Batauicæ causæ colorem aliquem, sine quo omne Rhetorum artificium friget, hoc circumstantiarum penicillo illinire.

CAPVT XI.

De Inuentoribus huius artis.

SEd mittamus hæc, & ad veros diuinæ huius artis auctores, & inuentores indagandos progrediamur. Non minor autem de his quam de tempore inter scriptores discrepantia existit, licet plerique in Ioannem Gutenbergium consentiant, quorum antesignanus, & ductor VVimphelingius est, qui reliquos auctoritate sua traxit. Habet enim is astipulantes sibi Trithemium, Fulgosium, Palmerium, Bibiandrum, Munsterum, Chassinæum, Theuetum, Ioannem Arnoldum, Bergellanum, Bulingerum, Bucholtzerum, Heluicum, Bibliandrum, Sethum Caluisium, Dionysium Petauium Ioannem, Colle, & Paulum Langium, nisi quod vltimus hic Petrum Gutenbergium vocat, quem alij omnes Ioannem Opilionem, vt puto Fausti generum cum illo confundens. Alij contra non Gutenbergium, sed Ioannem Faustum calcographices repertorem constituunt, è quorum numero sunt, Apianus, Auentinus, Stumpfius, Opmeerus, Salmuthus, Frischlinus, Pantaleon. Alij vtrumque coniungunt, quod faciunt Simon Maiolus & Laurentius Beierlingius, quorum tamen prior Gutenbergium corruptè pro Iohanne Iacobum vocat. Alij diuersas illas de vtroque opiniones referunt, pro vt fit à Spondano, Funccio, Melchiore Adamo & Paralipomenis ad Vrspergensem.

gensem. Præterea Fausti ministrum facit Gutenbergium Auentinus, contra Gutenbergij adiutorem constituit Faustum Trithemius, idemque fit à Munstero, & Hedione in Chronico, nisi quod alterum ei addat prior cooperatorem Medinbachium: posterior verò Medinbachij loco Ioannem Gensfleisch (nisi fortè vnus idemque homo ille sit, & alter familiæ, alter patriæ illi cognomen dederit) fieri vidimus. De Petro etiam Schœffero Gernshemensi, quem Ramus corruptè Gernesum, Ioannes Collius Gesnerium vocant, diuersa apud diuersos reperio. Hunc enim inuentorem faciunt Gilbertus Cognatus, Polydorus Virgilius & Franciscus Irenicus, nisi quod hi duo postremi sine cognominis appositione, Petrum simpliciter vocitent, primus autem pro Gernshemio, quod infra VVormatiam ad Rhenum Hassiacæ ditionis oppidum est, Augustam ei patriam tribuit manifesto sine dubio errore, nec enim hac in parte plus extraneo testi eique singulari credi potest, quam ipsimet Schœffero. Auentinus illum Fausto adiungit inuentionis consortem & socium, quod etiam Mariangelus Accursius, & Salmuthus faciunt, fitque idem à Iohanne Arnoldo Bergellano, nisi quod is vtrique Gutenbergium tertium sociat. Typos fusiles inuenta matricum confectione huic Petro tribuit Salmuthus, quod ad typos stanneos à Fausto æreis iam repertis restringit Mariangelus Accursius, quamuis non putem hunc postremum inter fusiles aliosque fabrefactos typos (posteriores enim hos à Fausto tantum repertos verisimile est) satis accuratè distinctionem instituisse. Trithemius eundem Petrum huius artis dilatatorem vocat. Horum omnium placita meo quidem iudicio facili negotio ad aliqualem concordiam, & consonantiam reduci possunt, quod facere conabor, vbi prius reliquorum opiniones, qui in alia omnia eunt retulero. Tres autem illarum præter iam recensitas hactenus se mihi diligenter inquirenti obtulerunt. Ac primo loco refert author Chronici Vernaculi Coloniensis anno 1499. impressi quendam Omnibonum dictum (intelligit Omnibonum Leonicenum Vicentium Criticum & Philologum non incelebrem) in præfatione Quintiliano præfixa Nicolaum Genson natione Gallum (quem tamen Sabellicus licet erroneè hominem Teutonicum credidit, vereorq; ne Ioan. Isacius Pontanus, de quo infixa circa patriam huius hominis similem errorem erret) impressoriæ artis inuentorem facere, qui ibidem merito refellitur. Philippus etiam Bergomensis triplicem refert de inuenta impressoria opinionem, vtpote quæ ab alijs ad Gutenbergium, ab alijs ad Faustum, denique à quibusdam ad hunc Nicolaum deferatur. Illud tamen negari non debet, Nicolaum istum hanc inuentam ab alijs artem

Tres erroneæ opiniones de primo inuentore.

præclare excoluiſſe, ac vel Venetias vt Chronicon Colonienſe, vel in Gallias vt Angelus Roccha, & Melchior Adamus, vel etiam vtrumq; in locum quæ mea iſtas opiniones diſſidentes conciliantis ſuſpicio eſt primum intuliſſe, de quo pluribus infra deſtinato loco. Secundo Petrus Ramus lib. 2. ſchol. Mathem. & ex illo Theodorus Zvvingerus in theatro Iohannem Regiomontanum celeberrimum illum Mathematicum, & Aſtronomum hac laude mactant, cupientes forte inuento per ſe nobiliſſimo illuſtriorem gloriam conciliare ex tanti nominis maieſtate. Sed decepit illos locus malè intellectus è tabulis Purbacchij, quæ non dicunt ab ipſo Regiomontano, ſed tempore eius nouam hanc imprimendi artem fuiſſe tentatam. Tertius circa Typographices inuentorem error eſt Mariani Victorij Reatini Epiſcopi Amerini, famoſi illius Hieronymianorum operum commentatoris, qui ad Epiſtolam S. Hieronymi ad Ageruchiam ſeu (vt apud Eraſmum legitur) Gerontiam ſcribit, Theodoricum Greſemundum Calcographiam reperiſſe, eius verba ſunt, quæ ſequuntur ad vocem, MOGVNTIACVM in iſta epiſtola Sancto iſti viro poſitam: *Vrbs nunc Germaniæ inſignis, & Imperialis ad Rheni ripam poſita, ex qua ingenio Theodorici Greſmundi ars imprimendi libros primum prodijt.* Quid huic homini in mentem venerit, vix diuinare poſſum, nec enim apud quempiam alium eius rei vel veſtigium reperias, & certe tempora minime congruunt, Greſemundus enim ille, de quo illic agitur, Eraſmi æuo vixit, cui & familiaris fuit, & multis annis poſt natam Typographiam in lucem editus, cuius nec parens opinor qui è noſtratibus fuit vir doctus duplicique Themidos, & Apollinis laurea redimitus, quo tempore illa lucem primum vidit, vitali aura frui cœperat. Tandem tamen ſubodoratus mihi videor, quid homini iſti Italo licet ſagaciſſimæ alias naris impoſuerit: locus nempe Eraſmi ad eandem S. Hieronymi epiſtolam perperam lectus ac malè intellectus, vel ſaltem à memoria non ſatis bona fide ſcribenti repræſentatus: Verba Eraſmi hæc ſunt de Moguntina vrbe verba facientis: *Quippe quæ cum alios permultos omni doctrinæ genere præſtantes viros edidit, tum verò præcipuè Theodoricum Greſmundum hominem ab ipſa natura ad humanitatem, ad bonas literas, ad eloquentiam illam vere Atticam ſculptum & factum. Huic vrbi boni omnes bonarum literarum ſtudioſi non parum debent ob egregium illud ac pene diuinum inuentum ſtanneis Typis excudendi libros, &c.* Videtur enim mihi Victorius vel voculam *vrbi* inanimaduerſam tranſvidiſſe, vel certe pro *vrbi viro* legiſſe: quem tamen nolim alibi eadem attentione, Eraſmi, in cuius reprehenſione multus ſane eſt, ſcripta euoluiſſe. Horum igitur trium diuerſa ſentien-

tium hallucinationibus explosis (Harlemenses quadrigam hanc integrantes in præcedentibus absolutos hic iteratò non vellicamus) inter superiores concordia tentanda est. Licet igitur Gutenbergius, cui suffragiorum prærogatiua palmam tribuit, à consortio tam præclaræ adoreæ meo quidem iudicio excludi non debebat, VVimphelingio tamen, quique eum sectantur, in eo consentire vix possum, laudis huius principatum, & quidem cum aliorum exclusione illi deferri oportere. Mouet me ad ita sentiendum, quod alias temere facturus non eram, auctoritas publicorum actorum, quæ ab Henrico Salmuth in appendice commentariorum in Pancirolum ad tit. 12. qui est de Typographia, referuntur, vbi ita scribit: *Eodem tempore Moguntiæ commorabatur Iohannes Gutenbergius honestis parentibus natus, qui proximè Fausti ædes habitabat. Hic cum animaduertisset insignem hanc artem Typographicam, non solum omnium ore paßim celebrari, sed etiam admodum lucrosam esse, familiaritatem cum Fausto contraxit, & quia opulentus erat, pecuniam ei ad sumptus necessarios obtulit. Quod Fausto minime ingratum fuit, quandoquidem comperiebat, sumptus quos in eam artem faciebat, quotidie crescere, & tunc opus chartæ pergamenæ imprimendum sub manibus habebat. Quapropter cum Gutenbergio conuenit & pactus est, vt quicquid in illud opus impenderetur, communi vtriusque lucro vel damno cederet. Quoniam vero Faustus plus insumpserat quam Gutenbergius, neceßitatem postulasse arbitrabatur, hic dimidiam suam partem exsoluere detrectauit; qua ex re cum lis orta esset, alter alterum Moguntiæ in ius vocauit, vbi partibus auditis pronunciatum fuit: Si Iohannes Faustus interposito iuramento affirmare posset, omnem pecuniam, quam mutuam sumpsisset in commune opus erogatam, non autem in proprios ipsius vsus conuersam fuisse, Gutenbergium ad soluendum obligatum esse. Cui sententiæ Faustus paruit sicut ex Archetypo instrumenti quod etiamnum superest anno 1455. sexto Nouembris à Iohanne Vlrico Helmosptergero notario ea de re confectum fuit, liquidò demonstrari potest. Vnde euidenter apparet Gutenbergium nequaquam artis Typographicæ inuentorem & primum auctorem esse, sed aliquot annis postquam ea inuenta fuisset, à Iohanne Fausto in consortium adscitum, pecuniam ei suppeditasse.* Hæc Salmuthus. Porro huius inter Faustum & Gutenbergium obortæ litis Ioannes etiam Arnoldus Bergellanus in suis de *Calcographiæ encomio* conscriptis Elegijs meminit, licet in eo à Salmuthi narratione, cui tamen instrumenti publici robur potiorem fidem adstruit, dissentiens recedat, quod istam controuersiam etiam tunc suo tempore adhuc indecisam pependisse refert, nisi forte quod fieri potuit, Gutenbergius à Sententia contra se.

contra ſe lata prouocauit, ac in ſequenti, quam vocant, inſtantia, ob deſertionem aut ſimile quid cauſa finem non inuenit. Memorati de hoc diſſidio Arnoldi Bergellani verſus poſtquam de Fauſti & Gutenbergij ſocietate retuliſſet, hi ſequentes ſunt:

Fœdera ſed lucri rarò concordia nutrit
Indiga ſunt pacis, diſsidioque patent.
Sic poſtquam auctores quæſtus ſpes capit habendi
Ad lites vertunt pectora capta leues.
In partes abeunt ſynceraque pacta reſoluunt
Et promiſſa cadunt, irrita fitque fides.
Cuilibet vt proprijs ſeruiret pergula prælis,
Et ſibi multiiugas quiſque pararet opes.
Non tulit iniuſtas mens Gutenbergica rixas,
Teſtatur ſuperos fœdera rupta Deos.
Cauſa fori tandem pauidi defertur ad ora,
Scribitur ac illis dicta nefanda fori.
Tempore ſed longo res eſt tractata dicaci
Lite, hodie pendet iudicis.

Ita ille aliquantò, vt videtur, Gutenbergicæ parti addictior. Wimphelingio igitur, vt ſæpe contigit blande illudens & officiens veritatis penitiori inquiſitioni patriæ amor impoſuiſſe videtur, qui Gutenbergium quod typographiam Argentinam primitus detuliſſet, primum eius inuentorem credidit eique cæteri eâdem facilitate ſubſcripſerunt. De huius Moguntiâ Argentinam verſus abitu ita Salmuthus dicto loco pergit: *Cum igitur Gutenbergius ad ſumptus refundendos damnatus fuiſſet, & ex eo ſimultates inter illum & Fauſtum magis exarſiſſent, ille autem interea artem vidiſſet & didiciſſet, ſi quidem inter tot operas, quæ ad illam excudendam requiruntur, fieri non potuit vt ea diutius occultaretur, quod etiam Deus procul dubio noluit, Moguntiâ Argentinam ſe contulit, quo aliquot*

ex operis secum attraxit. Post illud dissidium alij quoque, qui aput Faustum artem illam didicerant eum deseruerunt, & Francofurtum atque in alia loca se receperunt, cum præsertim anno 1462. Moguntia capta & pristinâ suâ libertate priuata fuisset: quo factum est, vt hæc præclara ars omnibus innotesceret, & publici vsus fieret. De Petro Gernshemensi idem Salmuthus ibidem hæc refert: *Cæterum in exercendâ hac nouâ arte operis quibusdam vsus est Faustus, in quibus fuit Petrus Schœffer Gernsheimensis, qui cum heri sui institutum percepisset, magno illius artis studio incensus est, & quia ingenio valebat, animum ad illam amplificandam adiecit, ac singulari Dei instinctu rationem iniuit, quâ characteres matrici, vt vocant, inciderentur, & ex eâ funderentur Alphabeto hoc modo inciso, characteres inde fusos hero suo ostendit, quibus ille vsque adeo exhilaratus est, vt ei protinus filiam vnicam despionderet, ac paulo post in vxorem daret. Quamuis autem etiam in hoc genere characterum aliqua difficultas oborta esset, propterea quod materia mollior esset, quam vt pressuræ resistere posset, tamen mox eiusmodi mixtura inuenta fuit, quæ vim præli aliquamdiu sustinere potuit.* Hæc insigniter & singulariter præclarus ille auctor, qui inter Germanos, quantum quidem hactenus comperi nouissimus, nec sine accuratione de hac materiâ scripsit, cui quod potius quam alijs accedo, nô tantum acta illa quæ dixi publica, sed & alia me mouent. 1. Complures illæ superius relatæ diuersarum primogeniarum editionum inscriptiones, in quibus crebra Fausti & Schœfferi, nulla autem huius Gutenbergij mentio. Ac socer & gener prædicti non solum ipsimet viuente & præsente Gutenbergio id publicè professi sunt, sed etiam vtroq; iam mortuo, illorum respectiuè nepos filiusque Ioannes Schœffer anno 1515. ad calcem chronici Thritemiani à se editi vt supra vidimus clarissime id repetit, ne quis forte putet ipsum *tempus* quod *mater veritatis* audire consueuit, Fausti eiusque generi vel errorem vel fallaciam postmodum detexisse. 2. Quod nec viderim, nec ab aliquo probato citari & memorari repererim librum aliquem à Gutenbergio ante Faustum cuius complures libri supersunt impressum. In tanta enim Doctorum diuersitate & narrationum discrepantia tutissimum, me iudice fuerit ipsis rerû testimonijs fidere, præsertim si grauium & magni nominis auctorum ipsis adminiculentur suffragia, quales esse relatos superius, Apianum, Auentinum, Opmeerum, Salmuthum, alios nemo negauerit. Nec obstare puto, si quis regerere volet, ideo Gutenbergium sub nomine suo nec libros edidisse, nec artem excusoriam exercuisse, quod esset genere nobilis & equestri vir dignitate (talis enim à diuersis prædicatur) ac propterea id vitæ genus contra status sui dignitatem arbitraretur, cum satis constet ex præcitato Wimphelingio alijsque quod artem hanc Argentinæ exercuerit. Præterea quod

de

de equestri eius gradu aliqui tradunt, è quorum numero sunt Sabellicus, Palmerius, Paulus Langius, Polydorus Virgilius, Andreas Theuetus, Melchior Adamus, Ferreolus Locrius, Dionysius Petauius & auctor chronici Coloniensis, ab alijs negari, vel oblique saltem in dubium vocari video. Salmuthus enim in Commentarijs suis ad Pancirolum honestis tantum parentibus natum ait, Trithemius & Arnoldus Bergellanus ciuem Moguntinum dicunt, Spondanus & Sethus Caluisius aurifabrum fuisse referunt, cuius artificij Theatrum Beierlinganum fuisse etiam Ioannem Faustum asserit, qua in re si non Gutenbergij & Fausti (vt in omni hac typographica Historia sæpe contigit) confusio committitur, minime mirum est inter consortes eiusdem artis societatem Typographicam, cuius Salmuthus & Bergellanus meminêre, potissimum initam esse. Ego hanc diuersitatem, si in re tantilla coniectare permittor, ita componi posse reor, vt ciuicâ prosapiâ ortum, postmodum virtutis & meritorum ergo in ordinem nobilium, vel Cæsareâ gratia, vel saltem alterius, cui ista facultas esset, beneficentia lectum fuisse verisimile putem. Ob artis enim quam quis profitetur excellentiam & præclara inuenta multos nobilitatis & equestris ordinis honores consequi, tam de illis qui fuerunt legimus, & referri audimus quam in illis qui sunt etiamnum videmus & experimur, ac Italia præsentim in architectis, pictoribus, citharœdis &c. eius rei recentia nobis exempla suppeditare queat. Huic opinioni Beierlingus etiam in Theatro suo quodammodo accedit scribens: *Sed ita vt merito primas Ioannes Gutenbergius teneat, quem tamen ex equestri ordine cur aliqui statuant, non video, nisi quia ob rei tantæ peritiam industriamque ipsius & labores, eum honore illo non indignum censuerunt.* Omnium tamen honorificentissimè scribit de Gutenbergio Ioannes Colle, qui Baronem Alemannum vocat loco superius citato. Hæc de Gutenbergio mea opinio est, cui tamen non ita velim pertinaciter inhærere, vt cum quopiam desuper controuertere opus habeam, licitumque per me cuicunq; erit Wimphelingij reliquisq; ipsi consentientibus sententiam amplecti, dum tamẽ Faustum & Schœfferum quorum vtrumq; sicco quod dicitur pede illi prætereunt, eoque ipso se minus sinceræ narrationis suspectos faciunt, ab honore collegij non arceant. Ista tamen inter Wimphelingium, aliosque de auctore Inuentoris discrepantia Harlemensibus cauillandi occasionem aliquam subministrare nequit, quasi tanto minus illis fidendum sit, quod inter se minime conueniant. Quoad locum enim communiter in Moguntiam consentiunt, qua sententia contra Batauos euicta, Faustus an Gutenbergius, an quis tertius, vnus an plures

huius

huius artis inuentores fuerint, ad istos non pertinet, nec cuiusquam interest, cum de loco agitur, cui tandem hanc laudem tribuere velimus, maxime si collegialiter potius omnes tres admittamus, quam illorum quemquam excludamus. Nec enim dubitari deinceps oportet quin tam nobile inuentum attentis illis quæ superius tradita sunt, non ad hominem vnum, sed ad nominatos illos illustratæ literariæ rei triumuiros & gloriosi laboris consortes coniunctim referri debeat id quod etiam monumento illis ad finem operis erecto omnibus indicatum & testatum esse cupio, ne minoris homines nostros tam præclare de republ. & omni doctrinarum genere promeritos æstimare videamur, quam Batavi Laurentium suum tot elogijs inscriptionibusque domi ac foris prædicatum faciunt. Vtra pars iustiores eius rei causas habuerit ex illis quæ à Iunio, Boxhornio, alijs scripta relata, asserta, quæque à nobis hac commentariuncula deducta, probata, euicta sunt æquis & benignis lectoribus dijudicandum relinquitur. Gutenbergium in consortium admitto, vel quia Wimphelingio de primæuâ adinuentione credere oportet, vel quia sumptibus saltem & impensis hærentem in luto Faustum & impendiorum grauitate ferè submersum liberalitate suâ & operâ sociatâ subleuarit, eoque ipso de operis perfectione singulariter promeruerit, quod Salmuthus ipsemet largitur & concedit. Atramenti quidem impressorij inuentionem eidem Gutenbergio Theuetus adscribit, verum id Polydorus Petro Schœffero tribuit, nisi fortè, quod non incredibile, vterque notabilem in illo operam præstitit. Faustus certe primariam de hoc certamine palmam auferre dignus est, vtpote qui non tantum typos singularios præcipuum tanti artificij instrumentum ex ære primus efformauit, sed etiam princeps omnium typis descriptos libros orbi obtulerit & communicarit. Hi primitus è ligno facti fuerunt, deinde ex orichalco vt ait Melchior Adamus, seu etiam ex ære vt Mariangelo Accursio placet, qui disertè æreorum, vt modo retuli inuentionem Fausto adscribit. Idem Accursius stanneos ad Petrum Schœfferum defert, dummodo quæ ab illo hac de re scripta alij referunt, probè distincta sint, & non vtriusque inuentio ad vnum Faustum pertineat. Certè matrices quæ fundendis typis seruiunt Schœfferus excogitauit, quod cōmentum vti præcipuum totius artis mysterium continet, & in tuto demum post multos & varios exantlatos labores & expensas factas illam collocauit, ita ab exultante Fausto (è Salmutho id retuli in antecedentibus) herilis filiæ matrimonio remuneratum est. Addidit idem plures alias ad artis exercitium necessarias inuentiones, quænam tamen istæ fuerint, præter illa quæ de atramento glutinosiori præmisimus, speciatim non additur. Videri igitur potest vnus hic multorum anno-

rum anxijs, & ærumnosis sudoribus ingenij sui felicitate, & indefessæ industriæ constantia colophonem tandem imposuisse. Actum demum mysteriosum illud secretum lucem aspicere ausum est, quodque eo vsque vnius vrbis, imo conclauis angustijs coarctabatur, postmodum è latebris prosiliens per vniuersam Europam, totumque ferè orbem dilatatum est. Qua de re postquam de inuentione satis superque dictum est, deinceps paucis & selectioribus, (quis enim omnia velit aut possit?) dicere restat.

CAPVT XII.

De propagatione artis Typographicæ.

INuenta igitur Fausti, Gutenbergij, Schœfferi coniunctis viribus & mutuæ operæ adunata industriâ, opumq; consociatione imprimendi ars, haud paruo tempore secretis & exclusis externis arbitris arcanum religiosè coluit, donec ex causis in præcedentium serie indigitatis, vicinas primum ad vrbes, deinde remotas etiam in prouincias proferretur, tandemq; passim & vbiq; diuulgaretur. De anno videtur inter Salmuthum & Iohannem Schœfferum in citata aliquoties Trithemiani chronici clausula seu inscriptione dissensio esse, quam tamen dextra explicatio facile remoueat. Ait enim Salmuthus occasione dissidij cum Fausto exorti (finitum illud fuit Iudiciali sententia anno 1455.) Gutenbergium Moguntia Argentinam concessisse, quo etiam operas aliquot ex Fausti officina secum attraxit, nec ipsemet artis ignarus. Prædictus autem Schœfferus tradit anno demum 1462. per Fausti familiares in diuersas prouincias diuulgatas esse. Vtrumque à vero haud absonum arbitror, nam ante istum 1462. annum sola Argentina, quò Gutenbergius abierat, secreti illius particeps facta est, quæ postmodum isto à Ioan. Schœffero expresso anno reliquis etiam ciuitatibus & regionibus communis facta est. Atque ita cum Schœffero ipse etiam Salmuthus consentit, qui diuulgationem typographiæ in eundem annum 1462. quo Moguntia capta, direpta & incensa fuit, collocat. Mirabili ergo diuinæ bonitatis prouidentia pessimæ omnium erynnes, priuata dissensio & publicum bellum in bonum cesserunt, & ars vtilissima, multis aliàs annis adhuc lucem subterfugitura, ista occasione maturius orbi innotuit, latiusq; prodesse cœpit.

L Ali-

Aliquot igitur ad minimum annis Gutenbergius Argentinæ hanc artem exercuit, priusquam extra Moguntiam alibi nota esset, quam ego præcipuam & solam fere causam extitisse mihi persuadeo, ob quam VVimphelingius alijq; hunc repertorem typographici artificij crediderint, alijsque persuaserint. Vtpote qui Gutenbergio apud illos artem hanc exercente, de Fausto alijsve longo tempore nihil cognoscere potuerint. Atque ex eodem fonte promanauit, quod tot tamque variæ, vt supra relatum est, de auctore, tempore & loco inuentionis apud diuersos hinc inde reperiantur traditiones, vnusquisque enim dum alicubi ab aliquo hanc noui generis artem exerceri cognouit, statim illum, eo quod de alijs necdum constaret, primum inuentorem eius credidit, ac præter loci assignationem ex temtempore scientiæ suæ, etiam tempus primæuæ inuentionis determinauit. Illud sanè optarem vt VVimphelingius de Gutenbergij sui actionibus, deque libris ab illo excusis aliquanto plenius tractare voluisset, quamquam hoc non ipsius negligentiæ, sed materiæ deficienti adscribam, eo quod Gutenbergius libris à se impressis nomen suum, vti etiam à plerisque alijs illud sub initium Exercitæ Typographiæ omittebatur, non apposuerit, vnde necessario sequi debuit, vt quamuis postea illi hinc inde extarent, tamen cuius auctoris essent, sciri liquidò non potuerit. Igitur primus locus, quem Typographia extra Moguntiam peregrinari ausa, domicilio suo dignata est, Argentina fuit: secundus fuerit Colonia, quæ licet à Chronico vernaculo eius vrbis ante Argentinam ponatur, in illo tamen eius auctorem falli necesse est, ob ista quæ iam diximus. Vlricus autem Zellius Hanouiensis is fuit qui literaria hæc miræ fœcunditatis prœla Agrippinensibus ante alios omnes, qui illum postea secuti fuerunt, conspicienda dedit, cuius rei eadem illa Chronica testes sunt. Tertio loco idem Chronicon ponit Venetias, ad quam vrbem quisnam primus eam detulerit operæ pretium est cognoscere. Nicolaus enim Genson, siue vt Sabellicus vocat Ienson Venetijs quidem teste eodem Coloniensi chronico typos exercuit, sed ab alijs iam præuentus. Illi fuerunt Hanson Hamman condictus Hertzog, & Octauianus Scotus, quos Melchior Adamus omnium primos istam artem illic occepisse affirmat, quod etiamnunc libri ab illis impressi testentur: nisi quis forte malit hunc Adami Hansonem cum aliorum Iensone siue Gensone eundem credere, qua de re antiquorum formula: NON LIQVET, pronuncio. Huic vrbi post Moguntiam præ omnibus alijs ars excusoria, & bonæ literæ plurimum debent ob typos elegantiores, quibus hodie ferè vtimur illic primitus repertos. Horum ego reper-

Colonia.

Venetiæ.

repertorem prædictum illum Nicolaum Ienſonium hominem Gallum (ita omnes qui eius meminerunt, præter Sabellicum, qui Teutonicum facit & Iſacium Pontanum, qui Daniæ ſuæ illum aſſerit) eſſe crediderim, qui non tantum Venetijs hanc artem exercitauit, ſed etiam *eleganti typorum forma* (verba ſunt Sabellici) *multum cæteros antecelluit.* Id elogium is auctor huic & Iohanni Colonienſi communiter tribuit, quos nō alibi quam Venetijs nouellum id & mundius typorum genus reperiſſe inducor exinde credere, quod antiquitus ad differentiam antiquiorum & rudiorum è Germania aduectorum, nouitij iſti characteres VENETI dicerentur. Ita enim vocari illos lego in operibus Iohannis Antonij Campani Episcopi Interamnatis ſiue Aprutini anno 1495. Romæ curante editionem Michaele Ferno, ſiue, vt aliquibus vocatur, Ferino, Mediolanenſi impreſſis, quæ hoc typorum genere prodierunt. In illorum autem fine ita legitur. *Characteribus Venetis impreſſum Romæ per Eucharium Silber, alias Franck, vnius ipſius Michaelis Ferni Mediolanenſis cura, correctione & impenſa anno Chriſtianæ ſalutis M. CCCC. XCV. prid. Kalend. Nouembr.* Iſtum Eucharium reperio Iulij 2. Papæ typographum fuiſſe, talem enim ſe ſcribit in calce diſputationum Pauli Corteſij in libros Sententiarum Anno 1504. Romæ excuſarum. Hoc autem mundius & elegantius typorum genus ſatis maturè videtur excogitatum eſſe, Anno enim 1477. duplex Venetijs editio prodijt Aluarotti lecturarum in conſuetudines Feudorum, quæ vtraque iſtis Venetis, vt vocantur characteribus excuſa reperitur, licet iſto cognomine in ipſa impreſſione non appellentur: E quibus tamen videor animaduertere recens adhuc eo tempore id inuentum fuiſſe, ita in contrarium fere nimia laxitate peccant iſtæ litterarum formulæ, dum antiquam illam intricatiorem denſationem effugere laborant.

Fateor tamen reperiſſe me poſtquam hæc ſcripſiſſem deciſiones Capellæ Tholoſanæ Lugduni anno 1503. per Iacobum Sauon impreſſas quæ in fine typis Venetis excuſæ ſcribuntur, cum tamen illi ex antiquis illis & impolitioribus fuerint. Potuerunt autem duplices eſſe Veneti dicti typi, alteri alteris politiores, cum fere non niſi per gradus in quaqua re ad perfectionem perueniri ſoleat. Si tamen hæc mea conciliatio doctis non ſatisfaciat, per me cuiq; liberum eſt manetque, quid de hac re ſentire velit, aueoque rectius ſentientium opinionem cognoſcere, ſed & in ipſam vrbem vrbium Romam feſtinato paſſu hæc ars noſtra peruenit, quo præter Vlricum Han ſiue Gallum, Campani verſibus celebratum, Romæ.

Conradus Svvenheim & Arnoldus Pannartz illam intulerunt, prout eius rei testis est Simon Maiolus *in diebus Canicul.* qui omnes illos tres huius artis egregiè callentes vocat. Doleo autem, imo indignor fere, neque in Pij II. neque in Cardinalis Papiensis commentarijs vllam huius artis eiusque in Italiam, ac præcipue Quiritium vrbem factæ introductionis memoriam reperiri, cum tamen vterque literarum & ad illas spectantium rerum amantissimus fuerit, & cum sui temporis, in quæ initia calcographiæ incidunt res gestas posteris enarrarent, occasionem honorificæ memorationis sat commodam & luculentam habuerint. Maximè tamen illa ad Papiensem pertinent, nam forte Pius iam obierat (incidit mors eius in annum 1464.) priusquam Romæ hoc artificium vulgaretur. Fuit in eadem Romuli vrbe circa an. 1480. *Ioannes Philippus de Lignamine eques Siculus* Typographus, cuius meminit Simlerus in Bibliotheca. Neapolim typorum artificium primus detulit Sixtus Rusinger Argentinas anno 1471. tanta illic à Ferdinando rege & nobilitate exceptus gratulatione, vt non tantum vtrisque acceptissimus fuerit, sed etiam ab ipso rege amplissimæ dignitates atque adeo episcopatus ei sæpius oblati fuerint, nisi omnibus illis patriæ amorem prætulisset. Hic adhuc Wimphelingij æuo supererat, dignitate Sacerdos, ætate grandæuus. Ante omnes tamen reliquas Italicas vrbes, Taurinum Pedemontij, vt hodie vocamus Metropolis & Regia, Studio Academico inclytum Typographicam Officinam exercuit, vt scribit in Athlante suo Iodocus Hondius. Id si verum est, Galliæ potius quam Germaniæ Italiam debere primitiuam typorum propaginem vix ambigere poterimus. De cæteris Italiæ vrbibus necdum quid reperi, nisi quod an. 1485. Florentiæ excudit Leonis Baptistæ Alberti opus Architectonicum decem libris absolutum Nicolaus Laurentius Alemanus. Illud autem consideratione non indignum est, incidisse huius artis primordia in illud ipsum tempus, quo Nicolaus 5. Pontifex & Alphonsus rex Neapolis &c. rerum potiebantur, ambo Musarum & literatorum hominum doctissimi & liberalissimi patroni, ac Musagetæ, quorum tamen neutri eousque superuiuere datum fuit, vt aliquot eius artis experimentum conspiceret, atque adeo errat Thomas Garzonius, cum Nicolaum inter præcipuos Typographorum Mecœnates recenset. In Galliam impressoria ars à sæpememorato Nicolao Genson, vt dixi, felici propagine primitus transplantata fuit, testantibus id Angelo Roccha Sacrista Papali & Melchiore Adamo. De Belgicæ prototypographo necdum quid mihi constat, certus tamen sum quicunq; illi sunt qui Gandaui, Brugis, Antuerpiæ reliquisq; celebrioribus illius tractus vrbibus (Louaniensem mox referam) hac arte primitus inclaruerunt

Neapolis.

Florentia.

Gallia.

Belgium.

eos ex Harlemo non prodijsse, sed Moguntia, Parisijs, aut Colonia, illuc missos esse. Per Germaniam autem statim ab initio ars hæc mirè propagata passim fuit. Nam Iohannes Mentel post Gutenbergium celebrem Argentinæ officinam habuit, remque familiarem breui multum auxit, vti testantur VVimphelingus, Theuetus, Melchior Adamus & Spondanus. Huic Adolphus Ruschius, siue vt in poëmatis Rodolphi Langij vocatur, Rischius, in eadem ciuitate Argentinensi successit, qui inter cætera, quæ ex eius officina prodierunt, Biblia cum glossa ordinaria triplici charactere, quod elegantiæ specimen isto tempore adhuc nouum & memorabile quid videbatur, in publicum dedit. Extat enim inter poëmata memorati Langij nostri anno 1486. Monasterij in VVestphalia impressa carmen Alcaicum, quo Adolpho isti de eiusmodi publicatione gratulatur. Post hunc VVimphelingius Martinum Flaccum & Matthiam Schurerium affines recenset, qui & ipsi Argentinam artis suæ palæstram nacti sunt, fuitque posterior hic Iurium Doctor, & ab emendatis editionibus magnopere commendabatur. Extat ad illum Erasmi Epistola, quæ libri vltimi postrema est, duplici laude hominem ornans, quod & *pro non vulgari eruditione sua ea ad imprimendum deligat, quæ ad veram eruditionem conferant, & quod ingenuo quodam erga bonas literas amore, eruditorum potius studiis, quam suis scrinijs consulere gaudeat, vnum hoc agens vt libros quam optimos quam emendatißimè excusos in lucem emittat.* Fuit denique VVimphelingij Synchronus Ioannes Prûs, quem ait infinita volumina legenda dedisse. Is inter reliqua an. 1488. Fasciculum temporum VVerneri Rolvincij nostri excudit. Fuit deinde Thomas VVolfius VVimphelingio, Pantaleoni & Theueto, vt vidimus, memoratus, cuius filio Homonymo ICto & præposito Argentinensi ad S. Thomam, idem VVimphelingius Germaniam suam dedicauit, extatque ad eundem Ioannis Francisci Pici, cui familiaris fuit, epistola. Verè igitur dici potest artem hanc ad Rhenum ortam, ad eundem fluuium insigniter deinceps vsque in præsens floruisse. Nam & in vicina Argentinæ Basilea quæ anno 1490. Nicolaum Kesler typographum habuit, Ioannes Amerbachius, qui S. Augustini opera primus excudit, & post eum Ioannes Frobenius successor eius celebris officinas instituerunt, quorum posterior Patrum Ecclesiæ voluminibus imprimendis magnum sibi toto orbe nomen fecit, tum Erasmi etiam contubernio & scriptis æternitati se consecrauit. Frobenius is Hieronymum filium, vt fortunarum, ita & artis hæredem reliquit, cui itidem pari celebritate duo filij Ambrosius & Aurelius successerunt, omnes multis præclaris operibus & auctoribus emissis percelebres. Nec minori dignatione Nicolaus Episcopus Sebusianus prædicti Frobe-

Typographi aliquot Argentinenses.

Basilea.

nij Hamelburgensis gener, Adamus & Henricus Petri, Petrus Perna, Heruagius, Antonius VVinter, Ioan. Oporinus alijq; typographicum forum ibidem calfecerunt, quorum omnium tot extant typis descripta opera, vt vel sola illorum enumeratio in librum iustæ magnitudinis excrescere possit. Superest etiam nunc Theologica Summa S. Antonij Florentiæ Archiepiscopi, quam Basileæ tres Ioannes Amerbachius, Petrus & Frobenius excuderunt an. 1501. ex quo antiquitatem Societatum typographicarum cognoscere licet, quanquam hac ipsa longe antiquior fuerit illa in superioribus relata inter Faustum & Gutenbergium. Supra Basileam Tigurum est ad Limagum fluuium primaria in Heluetijs vrbs, quam Froschouerus hac arte, vti & seipsum simul, inclarescere fecit, Conrado Gesnero viro vndecunq; doctissimo alijsq; vberem prœlis materiam veteris pariter ac nouæ monetæ, licet non vniusmodi omnem probitatis subministrantibus. In vicino etiam Moguntiæ Francofurto occasione celeberrimarum toto orbe nundinarum Typographia non tantum maturè exerceri cœpit, sed etiam vsq; adeò is locus librariæ rei mercatu inclaruit, vt nullibi simile quid vel hoc nostro æuo, vel in omni antiquitate reperiatur. Quicquid enim vbiq; fere terrarum excuditur, præcipue autem in Gallia, Italia, Germania, Belgio, vndiq; huc conuehitur, perq; omnem Europam, imò ipsas etiam Indias rursus diuenditur. Memini equidem narrare mihi Clementem Sleichium Typographum Francofurtensem vnis suo tempore nundinis aliquem Soc. Iesu Sacerdotem pro aliquot Imperialium millibus in Indiam auehendos Francofurti coëmisse libros. Videri igitur possit hæc res omnem fere miraculorum superare fidem, in media Germania quæ olim florentibus quam maximè in Italia & Græcia disciplinis & eruditione, non nisi fœdissima barbaries fuit (de literis pro materia subiecta loquor: absit enim vt mores maiorum nostrorum etiam hostibus laudatos & admiratos huius nominis damnem) à multo iam tempore bonas literas & disciplinas earum, demum officinas immigrasse, vt in ipsarum Musarum sedem & domicilium commutata videri possit, quæq; olim per militum suorum in omnes ferè Imperij Romani prouincias effusa agmina id vnum bellica immanitate egerit, vt omnes vbique librorum thecas & armaria euerteret, ac si potuisset, nullum alicubi eruditionis vestigium superesse passura fuerit; nunc mutatis in contrarium studijs omni sedulitate & quotidianis laboribus eo contendat, vt orbem vniuersum librorum copiosissima multitudine tantum non obruat. Huc enim vndique concurritur, hinc quod quisque in hoc mercis genere desiderat petitur, nec habet reliquus orbis quod

Tigurum.

Francofurtum.

quod huic vniuersali literariæ reipubl. panegyri comparari possit. Nimirum totius Europæ, vnde adeundi & conuehendi commoditas comprehenditur, vmbilicus ac centrum Francofurti constitutum videtur, ita vt à Gadibus & à Tanai æquo fere spatio absit ac Æbudas Insulæ & extrema Sicilia ac Melita pari ferè temporis interuallo hinc adiri possint. Quis primus hic typographiæ lares fixerit adhuc quæro, à multis tamen retro annis illa egregiè hic floruit, ac multitudine prœlorum nulli vrbium cedere putatur, adeo quidem vt illa non videantur omnia vnius vrbis angustia capi potuisse, sed vicina etiam in circuitu loca Offenbachium, Vrsellos, Licham, Hanouiam, &c. pridem occupare cœperint. Notæ orbi sunt Feirabendij, Kopffij, Palthenij, Emmelij, Schonvvetteri, Bassæi, Rosæ Fischeri, noti & alij aliorumq; officinæ, præ quibus omnibus tamen Wecheliana longè celeberrima est, quæ ab Andrea Wechelo Christiani typographi Parisiensis filio, bellorum ciuilium procellis in Germaniam, vnde patri origo fuerat, eiecto, nomen habens generorum eius Ioannis Aubrij & Claudij Marnij fideli & solerti opera & adiutorio in tantum voluminum multitudine & præstantia caput extulit, vt de illa scribere non dubitauerit Andreas Schottus Soc. Iesu presbyter nominatissimus polyhistor & Theologus doctrina & integritate summus in præfatione tomi tertij rerum Hispanicarum, *VVechelianos suo seculo sic typis suis historiarum seriem adornasse, pecuniaq; locupletasse, vt vt dicere posit regiam posse bibliothecam, summi etiam pretij ab vnis illis commodè instrui.* Hanc Officinam superioribus annis nutantem multo tempore, quãtum per bella licuit, sedulò fulsit, & sustinuit modo memoratus Sleichius Aubrij gener, anno præterito morte sublatus, qui Prædecessorum industriam non infelici æmulatione exprimens & æquãs plurimis præclaris voluminibus, quæ publico dedit, rem literariam ditauit. Pergo ad reliquas Germaniæ Vrbes, è quibus Norinberga celebre & felix omnium, quotquot vnquam humano ingenio effictæ sunt, artium domicilium, sub initium statim nascentis Typographiæ, hac etiam noua laude eminere studuit. Inter reliquos enim qui inibi id artificij exercuerunt Antonius Koburger facile primas tenuit, qui æuo suo non illius modò vrbis, sed totius Germaniæ Typographorum & Bibliopolarum quantum reperio, præcipuus fuit, quod plurima & insignia ab ipso impressa & distracta volumina abundè testantur, cuius generis sunt Latina Biblia, magnum Chronicon Hartmanni Schedelij, Summa Historialis S. Antonini tomis tribus, Specula omnia Vincentij Belouacensis ingentibus Voluminibus excusa, aliaque ferè innumera. Pleraque tamen, quæ mihi videre contigit, Antonius

Noriberga.

hic

hic antiquo illo rudiori typo excudit, non nisi serò admodum admissis politioribus illis, quos à loco inuentionis Venetos illos olim dictos esse characteres, supra memini. Huic Iodocus Badius inscripsit Politiani aliasque Illustrium virorum Epistolas, editas anno 1499. qui illum vocat ciuem virumque integerrimum, omniumque literariam rem exercentium
Lubeca. laudatissimum. Sed & Lubecæ, in ipso Germanici Imperij boreali margine, eiusdem Koburgeri contemporaneus, typorum officinam aperuit Stephanus Arnoldi: qui anno 1484. ibidem excudit Biblia Germanica in Saxonicam dialectum versa, quæ eadem idiomatis nostri vernaculi Biblia, Halberstadij etiam prodierunt, anno 1522. ex eadem quidem versione, sed multis locorum millibus variè interpretata, ex quo (liceat id obiter mihi indicare) cognoscere poterit Lector pius & curiosus, multum illos falli, quibus persuasum est, Lutherum fuisse primum, qui sacram Scripturam Germanicè loqui docuerit: nam ipsomet Bucholcero teste *in indice Chronologico*, Nouum testamentum, (ab illo enim initium suarum translationum fecit) à Luthero versum an. 1522. excusum fuit, integra vero Germanica Biblia eius, anno demum 1534. prodierunt, quod docere scribit is, quem dixi auctor, priuilegium vetus, ab Electore Saxoniæ Bibliopolis cōcessum, quod fuerit datum Torgæ 6. Augusti eodem anno. Auctor etiam est Martinus Zeilerus *in Itinerario suo Germaniæ*, in Bibliotheca Augustana extare Biblia Germanica manuscripta, quæ ad ann. Christi 1449. vel circiter tra-
Augusta. ducta fuerint. In hac ipsa autem Vindelicorum Augusta, Ioannes Bemler primus videtur librorum Impressor fuisse, qui ibi anno 1466. excudit Latina Biblia, vti Martinus Crusius, & Melchior Adamus testantur. Ijdem
Eslinga. Auctores sunt, Eslingæ Typographum fuisse anno 1475. Conradum Finer,
Vlma. Vlmæ vero circa eadem tempora Ioannem Zainer & Conradum Denckmuth: an tamen hi aliquid memorabile in hac re impressoria præstiterint, & quidnam id fuerit, ab illis non additur, Ibidem (Vlmam intelligo) ann. 1482. Leonardus Holl excudit Ptolomæi Geographiam versionis Latinæ, vnà cum Tabulis illuminatis, sed, vti erant ea tempora, rudioris Mineruæ, curante editionem illam Conrado Donis (ita enim Trithemius, Pantaleon & Simlerus cognominant, sed erroneè, vt videtur, ex hac ipsa Ptolomaica editione comprehendi) Monacho Germano Benedictinæ familiæ
Spira. Opus illud inscriptum fuit Sixto 4. Pontifici Max. Spiræ anno 1480. excu-
Monasteriū VVestphaliæ. dit Petri Aquilani Minoritæ quem Scotellum vocant quæstiones in 4. libros Sententiarum Petrus Drach. Monasterij etiam in VVestphalia matu-
Dauētria. rè satis excusoriæ officinę exerceri cœperūt, vti etiam Dauentriæ ad Isalam, cui

cui rei celebres Scholæ, quæ eo tempore vtrobiq; floruerunt, causam procul dubio præstiterunt. Habuit autem Dauentria Richardum Pafradiũ, qui anno 1481. ibi impressit libros Exemplorum, & circa annum secularem opuscula omnia Alexandri Hegij ibidem cusa sunt. Monasterij Ioannes Limburgus ann. 1486. impressit Rudolphi Langij nobilis VVestphali & Monasteriensis Canonici primi inter Germanos post expulsam barbariem poëtæ Carmina; isto enim elogio à Chytræo alijsq; insignitur: Louanij vt Svvertius *in Athenis Belgicis* suis testatur, primus Typographus fuit Theodoricus Martinus Alostanus, vir doctus & scriptis eruditis literariæ famæ suo tempore candidatus, Erasmi amicus, qui etiam an. 1533. mortuo Carmen Sepulchrale fecit. Hunc tamen priusquam Louanium concederet Alosti in patria hoc artificium fecisse reperio, vbi an. 1490. excudit Summam Angelicam ab auctore Angelo de Clauasio ita dictam. In eadem Louaniensi vrbe breui post, præter Rutgerum Rescium, de quo statim, Seruatius Sassenus arte sua & Doctorum familiaritate viguit. In Hispaniam, Angliam, Poloniam, reliquasq; regiones, quinam primi typos illorumque vsum, & hæc mustæa litterarum torcularia detulerint, necdum apud quenquam reperi.

Illud autem certum est, nec hodie illarum regionum præla cum Italicis, Gallicis & Germanicis conferri posse. Hæ enim tres Prouinciæ vti ab initio artẽ hanc partim repererunt, partim insigniter excoluerunt, ita etiamnunc principatum eius tenent, vt quidquid ferè vbiq; reperiatur, insigniorum operũ & Auctorũ, typis publicatorũ, ex illis maximã partẽ eò inuectũ fuerit. Memorabilis nihilominus est Bibliorum Complutensium editio, in Hispania sub Leonis X. Pontificatu perfecta, ab Arnoldo Guilielmo Brocario, eius loci Typographo, de qua apud Aluarum Gomesium insignis locus extat *lib. 2. de vita Francisci Ximenij Cardinalis Toletani* (illius enim iussũ, auspicijs, impensâ egregium illud opus adornabatur) quem in calce opellæ huius, inter cætera additamenta, præbiturus sum. Inter Gallica autem, passim ferè per omne regnum instituta typographeia, Lutetiana & Lugdunensia semper excelluerunt, quibus ex vrbibus infinita probatissimorum Codicum multitudo prodijt, quamuis Burdegala, Rothomagus, Tholosa, Auenio & Vrbes aliæ etiam hac in parte laudem suam habeant. Parisijs autem Ioannem Paruum, & Iodocum Badium Ascensium primos fere reperio, qui ad aliquod in hac arte nomen peruenerint, licet antiquitate illos præcurrerit Georgius Mittelhus, homo, vt cognomen indicat, Germanus, qui anno 1484. tractatum de Corpore Christi illic publicauit. Nec

Compluti. *Parisii.*

puto Gensonium, de quo supra, cum typos in Galliam primus deferret, alibi, quam in hac regni Metropoli sedem elegisse. Fuit ibidem Henricus etiam Stephanus Senior Roberti parens, cuius infra obiter memoratio fiet. Is autem anno 1509. excudit Quintuplex Psalterium Latinum Iacobi Fabri Stapulensis. *Lugdunum.* Lugdunum præter plurimos alios Franciscus Fradinus, & Hugo à Porta excusione innumerorum, & ingentium in vtriusq; Iuris arte voluminum illustrarunt, nec minoris famæ sunt omnis generis librorum impressione Griphinus Tornæsius Cardon, alijq;, quos vel huius vrbis, vel aliarum omnes referre velle longum & infinitum ferè sit, ac propterea ad reliqua transgredior.

CAPVT XIII.

De primis libris impressis.

BReuiter iam de præcipuis Typographis, maximeq; illis qui eruditionis præsidium ad tam grauem, laboriosam, honoratam, & necessariam artem præ plerisq; alijs attulisse celebrantur, quædam subnectam: vbi tamen prius præmisero, quænam fuerint primordialia huius artificij rudimenta, primi nimirum libri, qui impressi fuisse traduntur. Nam non minus in his, quam plerisq; alijs impressoriam concernentibus artem, auctores variant, vti in superioribus hinc inde per occasionem iam prælibaui. Bataui præterquam quod Harlemi libellum, cui Salutis Speculum inscriptio fuerit, omnium primo excusum venditant, Moguntiæ etiam furtiuis suis ex Hollandia, vt persuasum habent, surreptis typis, initio traduntimpressum esse, Alexandri doctrinale, & Tractatus Dialecticos Petri Hispani. Verum hæc erronea opinio in superioribus explosa & reiecta est. Mariangelus Accursius Donati Grammaticam & Confessionalia, primogenituræ honore donat, quem Coloniensis Chronici auctor, Bibliorum Sacrorum Codici impartit, cuius opinionem reliquis facile prætulerim, præsertim quod Mariangelum arbitror loqui de Hollandicis Rudimentis, quæ in consortium huius inuentionis admittere non dignor. Ramus quidem, eumq; secutus Zvvingerus, *in Theatro vitæ humanæ*, officia Ciceronis ante omnes alios libros primordialiter impressos fuisse opinantur, verùm ipse annus (nam ad 1466. referunt) satis superque illos refellit. Raphael autem Volaterranus, qui S. Augustini libros *de Ciuitate Dei*, & Lactantium primitus typis descriptos prodit, inter præcedentium dissensiones partem non facit, loquitur enim de excusoria primæua Romæ facta, quamuis Spondanus *in Chronographia*

phia perperam eum intellexerit de primis in Europa libris excusis. Si in hac auctorum diuersimoda narratione & contradicentia electionem instituere integrum est, Chronici Coloniensis narrata reliquis facere prætulerim; tum quod illud de Moguntinis prælis loquatur, quæ primosq; orbi libros exhibuisse, & sufficienter probatum confido, & euidentia facti ipsa, ac rerum testimonijs satis euictum noscitur, tum quod admodum verisimile sit, tam salutaris artis primordia, boni ominis causa à sacris potissimum auspicata fuisse.

CAPVT XIV.

Typographorum aliquot doctrina excellentium Nomenclatura.

INter Typographos rarioris eruditionis laude præstantes, ætate primas fere aufert Aldus Manutius Romanus, qui Venetijs ante annum 1500. celeberrimam instituit Officinam, è qua plurimi egregij auctores prodierunt, isq; primus, ni fallor, est qui Græcos libros excudit. Nam qui ante illum eius generis typis vsi sunt, qui rari admodum fuerunt, ferè ad explendas lacunas, sicubi in Latinis Codicibus vna atque altera Græci sermonis vocula intercurreret, eos adhibebant: Antiquissimi enim Typographi vacua illic spatia relinquere solebant, ob Græcorum characterum defectum, Testatur autem in Epistola quadam Erasmus ante annum 1520. vix quicquam, nisi profani generis, ex Aldina Officina typis Græcanicis exijsse. Hunc eundem puto primum esse qui typos Hebraicos in hac arte adhibuerit, certè vsus illis fuit, vt ipsemet Aldus testatur in Epistola ad Conradum Cellam, & Vincentium Longium, quæ extat inter *Epistolas Philologicas Goldasti*. obijt Aldus hic anno 1516. vt Iacobus Tirinus *in Indice Authorum* testatur. De hoc Aldo ita scribit *in Vatic. Biblioth.* Angelus Roccha pag. 412. *Quos inter Aldus Pius Manutius Senior primum hac in re locum occupauit, atq; ita vt omnibus in rebus, quicquid exacti, quicquid pulchri, quicquid deniq; boni appareat, idipsum Typographiæ Aldinæ nomine ex prouerbio nuncupari soleat. Fuit enim doctissimus, ac non minus re quam cognomine Pius, omniq; laude dignus, vt in Typographia Aldina fusius dictum est. Audiui enim ab iis, qui cum eo diu versati sunt, vt alias posthabeam diligentias in Typographia præstitas, duo ad summũ folia, singula quoq; hebdomada imprimi solere, cum hodie totidem fere, &c. Idẽ pag. 402. Aldus enim Senior publicæ consuluit vtilitati, dum impressoriã artẽ miro exercuit studio, vt Latinã linguã & Græcã quas optimè callebat, in pristinũ splendorẽ typis perpulchris restitueret, Nã ea tẽ-*

Aldus Manutius

pestate Græca & Latina lingua maximam patiebatur iacturam. Ita ille. Memorabile est quod ibidem addit, Aldum hunc à familiâ Piâ, cui Carporũ principatus quondam subiectus fuit, in nomen suum adoptatum fuisse. Aldo iungi meretur Paulus filius, eruditione plurimis testatam publicis ingenij monumentis, patre etiam superior, qui Venetijs primum postmodum Romæ vixit, artem suam iucundissime Musarum alternatione ornauit & excoluit. Videri de hoc potest in sequentibus, vbi de Vaticana Typographia. Illic simul Aldus Iunior memorabitur, Paulo progenitus. Rara enim & memoranda Manutiorum felicitas est, quod nec olim tres continua serie Roma vidit è Curionum familia Oratores, ita simili ratione hæc gens totidem produxerit, non typographos solùm excellentes, sed etiam viros doctissimos & eloquentes ad vnum omnes. Post Aldum maximè celebris fuit Robertus Stephanus Parisiensis Typographus, eruditione Aldo vel par vel superior, nec enim tantum omnis generis egregios Codices elegantissimè excudit, verum etiam ipsemet multa haud indoctè conscripsit, quæ inter facile excellit linguæ latinæ Thesaurus duobus prægrandibus Tomis anno 1545. Parisijs emissus. Gratius huius viri nomen esset, nisi impostura in Franciscum Vatablum commissa, ob quem solum vertere, vltionem præuertens, coactus fuit, existimationem suam læsisset. Huius autem in præstiti Thesauri à se collecti publicatione opera æmulatione laudabili incitatus filius eius & in arte successor Henricus Stephanus, præter alia multa & diuersa, grandia postmodum tria de lingua Græcanica eiusdem tituli Volumina, infinito labore congesta, & magno doctorum plausu excepta in lucem dedit, nisi quod ministri seu adiuræ sui Scapulæ fraude & deceptione minus ex illa editione sua lucri quam gloriæ collegit, adeoque sumptibus immensis ob tardiorem exemplarium distractionem non satis celeriter receptis fortunarum iacturam aliquam fecit. Scripsit & præterea varia ac multa, ex quibus de ingenio & doctrina hominis iudicium fieri potest, potissimum tamen circa Græcos auctores occupatus fuit, nec temerè habuit aliquem ex coætaneis sibi in illius linguæ exacta cognitione præferendum: certè suo se calculo omnibus anteposuit, è qua re, & quod ingenio esset paulò rixosiori, multæ ipsi cum diuersis & molestæ progenitæ fuere controuersiæ, interq; cæteros cum Ioanne Leunclauio nostro, æui sui & patriæ nostræ Westphalicæ insigni ornamento, Græcis Versionibus, præcipuè Xenophontis & Dionis, Turcicæq; historiæ editione omnibus noto semperq; victuro, de Xenophonticâ rei equestris versione contentionem habuit publicis scriptis testatam. Vixit varia fortuna prædictus Stephanus quam partim tempori, partim moribus acceptam tulit, cumque Parisijs & Ge-

Robertus Stephanus.

Henricus Stephanus.

Geneuæ aliquamdiu Larem tenuisset, tandem per Germaniam diu vagatus est, donec Lugdunum reuersus, cum patriæ obliuisci nesciret, fatis ibidem concederet an. 1598 Homo hic Germanicæ nationi parum æquus fuit, cuius hypocausticas versiones & nescio quæ alia mordacibus dicterijs incessere volupe habuit. Fuit eodem tempore Hieronymus Commelinus Santandræanus, itidem Gallus, eruditissimus Typographus, vt verissimè vocatur à Bucholtzero, è cuius Officina tot egregij exiere auctores, vt nemo fere sit cui hac in parte cedere debeat. Maximè autem S. Athanasij, & Ioannis Chrysostomi Operibus edendis, tum plerisque etiam alijs veteribus è Græcia Auctoribus, à se primum euulgatis inclaruit, obijt anno proximo ante Stephanum Heidelbergæ, quo ad vltimum se contulerat. Antiquiores prædictis fuere Iudocus Badius Ascensius Belga, de quo iam dixi, Rutgerus Rescius & Ioannes Oporinus, quorum primus non tantum recens natam typographiam multum auxit (ita de illo testatur Miræus in elogijs Belgicis) sed etiam plurima ipsemet scripsit, ac tantæ eruditionis fuit, vt Erasmus *in Ciceroniano* ipsi Budæo, quoad Tullianæ dictionis elegantiam, prætulerit, nec tamen sine fremitu Gallorum, vt ex Germani Brixij expostulatoria ad Erasmum Epistola constat. Rescius autem è Dryopoli siue Maseica Leodiensis agri ad Mosam Oppido ortus, primus fuit in trilingui Gymnasio, Louanij à Buschidio Erasmi hortatu instituto, Græcæ linguæ professor, ac postmodum celebre illic typographeum aperuit, eodemque fato Ioan. Oporinus cum aliquamdiu Basileæ linguam sanctam publicè docuisset Calcographico instituto ibidem nomen dedit, de quo Boissardus *in Iconibus*, Pantaleon & Melchior Adamus videri possunt. De Ioanne Amorbachio è Franconico Fuldensis ditionis oppido Hamelburgo oriundo Basileensi suo tempore, id est, sub ipsa initia Impressoriæ inclarescentis, typographo celebratissimo, scribit *in proœm. lib. 1. de verb. mirific.* Ioann. Reuchlinus *fuisse illum ingenio præstantem, & miro characterum artificio nobilem, varijsq; disciplinis excultum, ac in hominum clarißimorum literaria republica clarißimum.* habuit & Lugdunum Francisco rege Stephanum Doletum, qui cùm Tomis Commentariorum linguæ Latinæ, alijsque scriptis iam inclaruisset, interq; cætera Ciceronianum Erasmi alio Dialogo refutasset, quo iudicio & felicitate non est huius loci expendere, tandem vitæ suæ reliquum excudendis potius quam componendis libris, Gesnero teste, Lugduni impendere maluit. Apud Colonienses patrum Auorumq; memoriâ Godfridi Hittorpij & Gervvini Calenij Lippiensis doctissimorum ex ordine Senatorio virorum (prior etiam Consulatu aliquot annis functus est) celebre in re typographica nomen fuit, quorum ille, inter infinita alia, *de*

Hieronymus Commelinus.

Iudocus Badius.

Ioan. Oporinus.

Ioan. Amorbachius.

Stephanus Doletus.

Godefrid. Hittorpius

Geruinus Calenius.

Petrus Quentel. *Ecclesiasticis Officiis* variorum ex sacra antiquitate autorum tractatus excusus dedit; alter inter cætera celeberrimum Surij *de Vitis Sanctorum* opus septem Tomis euulgauit. Vtrumque ætate præuerterat Petrus Quen- **circa annum 1530* telius, cuius olim * officinam Dionysij Rickelij Carthusiani immensa tot voluminum scaturigo, & mira varietas egregie nobilitauit; quorum subinde per partes editio postmodum ab eiusdem officinæ hæredibus & successoribus repetita est. Maiorum celebre nomen, & officinæ laudem posteri, velut Geruinus Calenius, Arnoldus Quentelius, Ioan. Krepsius præclarè hucusq; conseruarunt. Mitto Eucharium Ceruicornum, aliosque, nec enim vniuersalem Nomenclaturam peragere institutum habeo. Sed *Morellii Parisiẽses.* & Parisijs Græcis præcipuè auctoribus in lucem proferendis magna vixere existimatione Morellij, illius linguæ peritissimi; quorum princeps, ni fallor, fuit Guilielmus, prope Caletum in Neustria natus, qui post Hadriani Turneti doctissimi viri in professorum Ordinem cooptatus abdicationem Regiæ Græcorum voluminum Bibliothecæ curam Parisijs suscepit, *Christophorus Plantinus.* vt Thuanus scribit lib. Hist. 55. Antuerpiam autem Christophorus Plantinus Turonensis præ reliquis hoc artificio mirè illustrauit, qui vti fortè prædictorum aliquibus de eruditionis palma concedit, ita celebritate nemini inferior est, ac primus extitit, qui Architypographi (in calce Regiorum Bibliorum prototypographum se scribit) titulo insignitus fuit, quo honore à Philippo II. Hispaniarum Rege donatus est, cuius etiam auspicijs nitidissimis typis suis excudit immortale illud opus Regiorum Bibliorum, Ariâ Montano doctissimo Theologo, & linguarum plurimarum cognitione nemini sui temporis secundo, legatione regiâ editionem curante, cuius impressionis historiam in calce huius opellæ, inter alia parerga, exhibeo. *Franciscus Raphelingius.* Plantini gener fuit Franciscus Raphelengius Flander, qui Græcæ Hebraicæque linguarum exactam Lutetiæ scientiam, Ioanne Mercero instituente, consecutus, cum Cantabrigiæ in Anglia Græcas literas professus fuisset, ad Plantinum in Belgicam delatus correcturæ, quam vocant, prouinciam apud eum subijt, cui etiam diligentia sua & morum ingenuitate ita se probauit, vt natu maximæ filiarum nuptias mereretur: cumque ingentes apud Socerum labores in adiuuanda Bibliorum, quæ dixi, impressione sustinuisset, Lugdunum Batauorum tandem secessit, Hebraicamque ibi linguam publicè docuit. Linguarum Orientalium vel ipso Scaligero teste valdè peritus fuit, ac Arabicæ etiam linguæ ibidem professionem suscepit, de qua Lexicon eius posthumum ab ipso dum viueret, summa cura confectum ibidem prodijt. Hæc de hoc homine Thuanus fere refert lib. 119. potestque de

eodem

eodem videri Meursius *in Athenis Batauicis*, vti etiam Svvertius *in Belgicis*. Habuit idem Plantinus alterum generum Ioannem Moretum, virum haud vulgaris literaturæ & Officinæ dotalis in Vrbe Antverpiensi ex asse hæredem & successorem, quem præter librorum ingentem numerum nitidissimis typis descriptorum amicitia, & familiaritas incomparabilis herois, & verè in Romanæ antiquitatis scientia, publicoque cultu ac illustratione Phœnicis Iusti Lipsij plurimum nobilitauit, cuius etiam scripta inter præcipua, quæ ex illa officina prodierunt, numerari iure optimo merentur. Eandem Antuerpiam Belleri etiam ac Nutius hoc literario artificio non parum illustrarunt. Moreti filius Balthazar vir eruditione & pietate commendandus, auitæ & paternæ laudis pius æmulator antiquam Plantinianæ officinæ dignitatem præclarè etiamnum sustinet, numerosa quotidie præla quadraginta & octo ad minimum operarum ministerio exercens, nisi fortè bellicorum tumultuum passim furens, & papyrias officinas, vt pleraq; alia destruẽs Erynnis, ad tẽpus numerũ hunc contraxerit. Præter elegantiam autem & varietatem lectissimorum typorum, quibus omnibus vniuersi orbis Calcographeis hoc Moreto-Plantinianum antistat, hæc insuper singularis eiusdem Officinæ gloria est, quod pietati ferè se totam addixisse videatur, quando non vllis iam inde ab antiquo operibus libentius insudat, quam his quæ diuino cultui & cœlitum honori deseruiunt: cuius generis Voluminibus, Catholicas Europæ Prouincias, atque adeo ipsas Italiam Hispaniasq; dudum repleuit. Eadem laus præter diuersorum locorum (Parisien. Venet. Lugd. *&c.*) alias, ac ante omnes Pontificiam almæ vrbis in Vaticano, Coloniensibus etiam Typographis plurimum debet Orbis Christianus, vti aliquando docebit Catalogus librorum Coloniæ editorum, quem nonneminem meditari libens intelligo: de Antonio Hierato infra peculiaris erit agendi locus. Interim cum honore & elogio nominandi veniunt, prout occurrunt memoriæ, Hermannus Mylius, Maternus Cholinus, Ioannes Gymnicus, eorumque hæredes, vti & Ioannes Kinchius, Gymnici & Hierati dotalitio iure successor, Bernardus Gualteri, Petrus Henningius, omnes Senatorij Ordinis viri, rem librariam in eadem Ciuitate cum laude & reipublicæ bono professi. Adde Crithium, Greuenbruch ac ceteros recentiores, quorum iam industria incipit efflorescere, & si tempora faueant, maiorum vestigia haud dubiè non segni pede sequentur. Habuit Auorum tempore Lutetia Michaëlem Vascosanum, cuius supersunt plurima in hoc industrię genere monumẽta, meminitq; eius honorificè

Ioannes Moretus.

Balthasar Moretus.

Belleri & Nutius.

Mylius, Cholinus, Gymnicus, Kinchius, &c.

Michael Vascosanus.

Iulius

Iulius Cæsar Scaliger in Epistola ad Ferronum (inter impressas 85. est) cum ait: *Non dubitaui committere eas fidei excellentissimi Calcographi M. Vascosani viri & diligentia insigni, & doctrina singulari, & fide incomparabili.* Habuit eadem prædicti æqualem & supparem Simonem Colinæum, ad quem extat Sepuluedæ Epistola Typographum doctum, & multis Voluminibus excusis celebrem, qui in calce *Elucidatorii Ecclesiastici* Clichtovæani, Henrici Stephani (Pater is fuit Roberti in superioribus mihi iam dictus) se vocat Successorem: ac Burdigala, ante annos haud multos, alium Simonem extulit, cui Milangij cognomen fuit, meminitq; eius Ioan: Darnalius *in continuatione Chronici Burdigalensis*; Is enim cum multis annis Collegij Guiennensis siue Aquitanici rectorem magna laude egisset, postquam compulsus esset illam spartam suam Patribus Soc. Iesu, quorum Collegio vnitum deinceps fuit, concedere, suasu suorum Typographico negotio animum applicuit, & Officinam quæ inter Galliæ deinceps præcipuas censeri meruit, instaurauit, correctioni librorum, quos vberrima fœtatione ex illa procreauit, iugiter intendens: quæ laus etiam Oporino, de quo dixi, tribuitur, quem nihil excudisse legimus, quod non ipsemet prius diligentissimè à se reuisum correxisset. Atque hanc correcturæ artem præter recensitos hactenus doctissimos viros plerique etiam alij factitarunt, quorum vel facultates non ferebant, vel voluntas & inclinatio non erat, propria instituere Typographeia, ideoq; alijs potius, quos cura & opera sua dignos existimarent, diligentiam & eruditionem suam impendere maluerunt. Inter illos autem celeberrimi fere præ alijs fuisse videntur Fridericus Sylburgius, Cornelius Kilianus, & Sigismundus Gelenius quorũ hic apud Frobenios, primus apud VVechelianos, medius apud Plantinianos reuisioni edendorum præfuerunt, omnes proprijs etiam scriptis, vtriusque linguæ haud triuiali cognitione, & morum integritate clari. Quod idem de Theodoro Pulmanno, Antonio Gesdalio, Victore Giselino & Francisco Harduino, quos Kilianus apud Plantinum Collegas habuit, dicendum est, testante de illis Miræo *in Elogiis*. Nicolaum etiam Gerbelium, noti inter eruditos nominis, apud Schurerium Argentinensem correctionibus operam impendisse inuenio, vbi anno 1515. opusculis quibusdam Erasmi edendis & emendandis adfuit. Michaelis quoq; Ferni Mediolanensis nomen illustrant Antonij Campani Aprutini Episcopi Opera anno 1495. Romæ, vt in præcedentibus iam prælibaui cura eius edita. Fecit etiam hoc correctorium artificium *Ioannes Antonius Bergellanus*, cuius extat de Encomio Calcographiæ Carmen Elegiacum, quod cum alibi, tum ad calcem supplementi Bibliothecæ Gesnerianæ Antonij Verderij legitur, sed & ipse *Erasmus* apud Lo-

Simon Colinæus. *Simon Milangius.* *De Correctoribus typographicis.* *Frid. Sylburgius. Corn. Kilianus. Sigis. Gelenius. Pulmannus, Gesdalius, Giselinus, Hardeuinus.* *Io. Ant. Bergellanus.*

uanienſem Typographum Theodoricum Martinũ, vt Opmeerus teſtatur, Correctoris officio aliquamdiu functus eſt, idemq; artis apud Aldum Seniorem Venetijs feciſſe Iulius Scaliger *in refutatione Ciceroniani Oratione priori* ei obijcit. Eraſmus tamẽ hoc poſterius negat, nec niſi proprijs ſcriptis ſuis id operæ illic impendiſſe aſſerit, cui ſine dubio maior de rebus proprijs notitia fuit, quã ſit æmulo & obtrectatori fides. Ante omnes aũt alios memorabile & ſuſpiciendũ in hoc vitæ & profeſſionis genere eſſet *Petri Trecij* nomen, de quo Sabellicus refert, gloriari ſolitum *triginta Voluminum millia à ſe reuiſa & recognita è prœlis prodijſſe*, niſi is ita intelligendus ſit, vt non ſingulorũ librorũ archetypi, ſed cuiuſq; operis vniuerſa excuſa exemplaria in computationem illam veniant; alterum enim illorum verborum intellectum vnius hominis ætas non admittit. Sed de his hactenus, ſciens enim vt ad Typographos reuertar, *Iuntas*, *Cratandros*, *Birckmannos*, reliquosque prætereo, quos optarem pleno aliquo de omni Typographica hiſtoria Commentario ab idoneo quopiam narratore recenſeri. Infinitus enim fere illorum numerus eſt, qui in hac arte egregia excelluerunt, quorum vti Thomas Garzonius *in Emporio ſuo*, ſiue *Piazza vniuerſale* præter iam relatos (Badium, Frobenium & Iuntas) recenſet *Paulum Manutium*, *Valgriſium*, *Giolites*, *Salamandram*, *Cieram*, *Miſſarinum*, *Pratum*, *Muſchium & Imbertes*, Italos omnes. Ita longè plures illis addere poterit, qui hoc argumentum ex profeſſo tractare voluerit, *Landrium*, *Rouillium*, *Proſtium*, Lugdunenſes; *Niuellium*, *Sonnios*; *Cramoſy*. Pariſienſes; *Feyrabendium*, *Paltenium*, *Rulandium*, *Egenolphum*, *Baſſæum*, Francofurtenſes: *Ludouicum König* Baſileenſem; *Zetznerum*, *Ribelium* Argentoratenſes; *Vignon*, *Creſpin*, *Chouet*, *Stoer* Geneuenſes; *VVilleros*, *Angermarium*, *Nicolaum Henrici*, *Lyſerium* Auguſtæ Vindel. & Monachij; *Groſios*, *Schureros*, *Selfiſch*, *Bergeros* Lipſiæ & VVitebergæ; *Ioann. Blaevv*, *Hondium*, *Ianſonium* Amſterdami; *Georg. Lud. Frobenium* Hamburgi, & reliquos; adeo vt vel ſola illorum nomenclatura iuſti Voluminis modum conſtituere poſſe videatur. Cæterum in tantum hæc imprimendi ars inualuit & dilatata eſt, vt priuati etiam homines proprios habuerint conductos ſubindè Typographos, ac peculiaria ac priuata adornarint ſibi prœla. Nam & Henricum Stephanum conſtat ſe in quibuſdam Voluminibus excuſis *Hulrici Fuggeri* Typographum profiteri (fecit id in editione veterum Medicorum, quos excudit anno 1567. & nobiliſſimus Eques & Poëta Francus *Huldricus Huttenus* in gentilitia arce ſua Steckelbergenſi peculiarem exerceri fecit Officinam, ex qua exierunt criminoſiſſimæ illius viri in

Priuatorũ typographi.

ri in VVittenbergicum Ducem Orationes anno 1520. Huc etiam referri fortaſſis debeat *Corteſianum prælum*, quo anno 1510. impreſſi ſunt Pauli Corteſij libri tres de Cardinalatu per Simeonem Nicolaum Nardum Senenſem in Caſtro Corteſio: Inter reliquas autem huius ſeculi Typographicas Officinas valde memorabilis eſt Vaticani Palatij Romana, de qua Roccham audire operæ pretium eſt in appendice Bibliothecæ Vatic. pag. 413. *Quare Sixtus Quintus*, inquit ille, *ad præclara omnia & ſane pia contendens, Typographiam Apoſtolicam Vaticanam magnificentiſſimè instituit, viris doctis vndiq; conquiſitis, ad Concilia generalia imprimenda, Sanctorum Patrum monumenta reſtituenda, Eccleſiaſticosq; libros promulgandos, necnon ad Catholicam diſciplinam toto terrarum Orbe propagandam: Quantum enim iacturæ paſſa ſit vniuerſa Theologorum Catholicorum Schola, quantoue diſcrimini expoſita ſit, optimè ipſe nouit. Hinc nobiliſſimam Typographiam, rem quidem Pontifice, quin ſeipſo dignam, in Vaticano inſtituit Dominico Basá Veneto Typographo, homine quidem nauo & induſtrio ac ſagaci, ad Typographiam erigendam & regendam electo, qui pro huiuſmodi re præſtanda circiter quadraginta aureorum millia inſumpſit, nullo parcens incommodo, nullique impenſæ. Hæc præterea Typographia Apoſtolica Vaticana & elegantia ac varietate, ingentiq; characterum copia, Latinis ſcilicet literis, Græcis, Hebraicis, Arabicis & Seruianis, necnon Chartarum pulchritudine ac bonitate, aliisq; rebus imprimendi arti neceſſariis, cæteras Typographias longè antecellit, Viris eruditiſſimis ad exemplaria (quod caput eſt) recognoſcenda & illuſtranda ſelectis. Id quod Typographiam ipſam reddit nobiliorem, in qua Scripturæ Sacræ, Concilia, Sanctorum Patrum ſcripta, aliorumq; Doctorum libri, tum Scholaſtici, tum Scripturales, omnesq; deniq; Codices ad Theologiam Catholicamq; diſciplinam, hiſtoriasq; Eccleſiaſticas pertinentes accurate indies imprimuntur.* Et poſt pauca: *Quare ego, cum hæc mecum conſidero, in hanc deuenio ſententiam, nihil Typographiæ Vaticanæ erectione præclarius & opportunius ad Catholicam fidem defendendam excogitari potuiſſe.* Hactenus Roccha. Non fraudandus tamen eſt Pius 4. laude ſua, qui ante Sixtum prædictæ officinæ fundamenta iecit, quod Onuphrij Panuinij *in Vita* illius verbis teſtatum facio: *Officinam libris Sanctorum Patrum accurate & integre imprimendis inſtituit, accito Paulo Manutio Aldi filio, viro tum in ea facultate, tum vario literarum genere claro, qui ei muneri præeſſet.* Eidem Palatinæ in Vaticano Typographiæ Clemens 8. Aldum Manutium Iuniorem Pauli memorati filium præfecit, poſtquam annis multis Bononiæ, Piſis, Romæ profeſſorem Eloquentiæ publicum egiſſet. Obijt is Romæ an. 1597. legamus Piſanæ Academiæ inſtructiſſimum ſuorum octoginta millium librorum Bibliothecam.

Typographica Officina Vaticana.

CAPVT XVI.

De Operibus præcipuis impreſſis.

SEd poſtquam de arte & artificibus typicæ librorum ſcriptionis ſatis eſſe dictum arbitror, paucula de præcipuis impreſſis operibus adnectendum duxi, inter quæ principem, me iudice locum facile occupant, Complutenſia & Regia Antuerpienſia Biblia, de quibus in ſuperioribus iam actum eſt, ac tanti putamus, vt infra hiſtoriam vtriuſque excuſionis referre conſtituerimus. Iſtis ſacri textus primarijs & multilinguis excuſionibus Auguſtini Iuſtiniani è patritia apud Genuenſes familia, Nebienſis Epiſcopi, Ordinis S. Dominici Bibliorum editio parùm cederet, imò linguarum numero ſuperior eſſet, ſi præclara eius cœpta, dũ lentior diſtractio impenſis non ſatis facit, non in principio ſtatim in irritum concidiſſet. Nec enim vltra Pſalterij volumen is conatus proceſſit, quod Hebraicè, Chaldaicè, Græcè & Arabicè tum triplici translatione Latina & notis marginalibus, quæ octauam columnam faciunt Genuæ in ædibus Nicolai Iuſtiniani anno 1516. impreſſit Petrus Paulus Porrus Mediolano ortus, ſed Taurinenſis Ciuis. Puto enim falli Iouium, vt in pleriſq; alijs, dum in Elogijs prætacta huius operis Volumina impreſſa eſſe ſcribit. Certè Sixtus Senenſis non niſi duos Tomos ſe vidiſſe ſcribit *in Bibliotheca ſua*, eorumq; alterum manuſcriptum, quo Teſtamentum nouum contineretur. Pſalterij opus illud Leoni X. Pontifici Maximo inſcriptum eſt. Vti autem Ximenius Cardinalis Toletanus, & Rex Hiſpaniarum Philippus 2. maximo merito ſuo de præfatis ſumptuoſis editionibus ingens, & æternum ſibi nomen conciliarunt, ita nec exigua Gregorij 13. laus eſt, quod eius auſpicijs & iuſſu ingentia illa Tractatuum Iuris Volumina prodierint, quę excudit Venetijs 25. prægrandibus Tomis anno 1584. *Franciſcus Ziletus*, dirigentibus & diſponentibus pleraque, ad hanc editionem ſpectantia, duobus ſummis illius æui Iuris-Conſultis, Iacobo Menochio, & Guido Pancirolo, Profeſſoribus Patauinis. His haud iniuria quis accenſeat libros Repetitionum Iuris Ciuilis nouem Voluminibus incluſo Indice anno 1553. ibidẽ excuſos; ac Tomos repetitionũ Iuris Canonici. Nec illis multum minora ſunt in re Theologica, Toſtati, Dion. Carthuſiani, Salmeronis, aliorumq; veterũ ac recentiorũ enormia opera. Sed quis hæc & reliqua numero ferè infinita enarrare omnia & ſingula valeat? Illud interim nõ prætierim Baſileã præter reliquã in hac

Franciſcus Ziletus.

arte promeritam laudem hac etiam prærogatiua inclytam esse, quod Sanctorum Patrum monumenta (his post Biblia Sacra quis principem denegare locum sustineat) illic primum typorum beneficio lucem aspexerint (auctores tamen sunt Serarius & Beierlingus, Petrum etiam Schöffer Sancti Hieronymi Opera Moguntiæ impressisse, cuius exemplar extat in Cœnobio Ringauiæ Ebersbacensi) Ioannes enim Amorbachius S. Augustini Opera, quibus excudendis alijsq; similis monetæ Cymelijs publico exhibendis Augustinus Dodo Frisius præfuit, ante omnes in hac vrbe impressit, quem deinde Ioann. Frobenius in efformandis S. Hieronymi operibus adiutus ab Erasmo & Amorbachijs fratribus post Ioannem Reuchlinum, de quo id ipsemet Erasmus testatur, feliciter æmulatus est. Eadem Frobeniana Officina, præter Patres Latinos, etiam Græcis maximè celebris est. In illa enim omnium primò in tota Germania illorum scripta Græcis typis excudi cæperunt, ab Hieronymo Ioannis filio eiusq; sororio & socio, Nicolao Episcopio, facto à S. Basilij Operibus initio, vti Erasmus auctor est in Dedicatoria ad Iacobum Sadoletum Episcopum Carpentoratensem, postea Cardinalem. Nostro autem seculo in recudendis SS. Patrum scriptis magnam præ reliquis coætaneis suis gloriam adeptus est Antonius Hieratus Coloniensis Typographus, qui tot ac tanta huius generis, vt reliqua prætercam, publico dedit, vt vix mirari quis satis queat, vni homini ad tam multa & magna præstandum tempus, impendia, laborem suffecisse. Quæ res effecit, vt miraculi huius (ita verè me nominare posse confido) ostendendi causa in calce legendam exhibeam maiori ex parte operum ab illo impressorum seriem, quam hæredes eius imprimi fecerunt, *in principio magni Theatri Beierlingiani*: nam & hic legi digna est, & clarè euincit, quotquot sunt aut fuerunt Calcographi, longissimè ab hoc homine Codicum operumq; numero, vastitate, delectu superatos esse, idq; facilè mihi credent, si qui prædictum impressorum librorum syllabum, cum aliorum catalogis per otium conferre volent. Perutilis enim hoc seculo inualuit consuetudo, vt pleriq; Officinarum suarum Catalogos typis euulgent, quibus & sibi & Emptoribus inseruiunt, vt tum ipsi Excusores merces suas eò citius protrudant, tum & hi instruantur, vbi locorum quæq; sint vestiganda. Hac ratione præter Plantini & VVecheli Successores etiam pleriq; alij Bibliopolæ Veneti, Lugdunenses, Francofurtenses, Colonienses, Basileenses, Antuerpienses, Lipsenses, Hollandi, &c. officinarum suarum indicem proscripserunt. Hactenus tamen in Gallia nonnulli quod miror, rem adeo necessariam neglexerunt, adeo vt nec moniti, pristinam hac in re desidiam & incuriam suam vt deserant, animum inducere possint: cuius consilij non

Antonius Hieratus.

video

video quid possint probabilis causæ in medium afferre. Certe cum nullibi terrarum, rariorum & exquisitorum ex antiquitate Codicum, quam illic copia prodeat, non alibi etiam maiori eruditorum dispendio ista taciturnitatis contumacia peccare potest.

CAPVT XVI.

Comparatio primitiuæ & hodiernæ Typographiæ.

SEd vt exitum tandem habeat hic calcographicus discursus noster, duo mihi dicenda restant, quibus vtcũq; expeditis, vela colligam & nauim subducam. Illorum prius erit cõparatio hodiernæ typographię cum primis etiã incunabilis; alterum responsionem continebit ad criminationes huius cœlestis inuenti. Differentia igitur illa in diuersis consistit, ac primò in typorum difformitate, qui primitus vt ex illis, qui sub id tempus excusi fuere codicibus, apparet, rudiores fuere, quiq; manuscriptas literas imitarentur, nec minus ac illæ crebris & continuis compendijs & abbreuiaturis impeditæ essent. Verũ n vtraq; illa deformitas dudum intermissa est, & valere iussis contractionibus istis, tanta cum tempore enata est characterum elegantia, vt dubitare nemo debeat ad summum vsque fastigium hanc artem euasisse. Hæc autem præ reliquis omnibus dudum Aldi Romani, nuper Plantini laus fuit, quorum posterior etiam argenteis fusilibus literis vsus fuisse traditur. Sed non hæc sola eius viri, nec maxima gloria fuit. Pluris enim æstimatur correctionis accuratio, quæ à nullis vbiuis gentium Excusoribus scrupulosior adhibita aliquando reperitur, aut deinceps institui poterit, adeo vt laudabili, nec cuiquam bonorum reprehendenda fiducia, ad lectorẽ excusi Indicis librorum, qui ex illa officina prodierunt, alloquium fiat, & causa reddatur, cur illos etiam Catalogo suo inseruerint libros, quos dudum distractos venales amplius penes se non habeant. *Tuo*, ait Indicis Editor, *inprimis bono, Lector: cuius referre arbitramur omnes & singulos typographiæ huius Codices nouisse. Nam licet multorum copia penes nos haud supersit, forte in alienis bibliopolijs, aut saltem publicis priuatisq; bibliothecis reperire eos licebit: vt si quando typographi alicuius incuria eos ipsos recudendo deprauauerit, ad Plantinianæ editionis exempla (absit inuidia vti abest iactantia) velut optimæ notæ Archetypa in ordinem redigas atq; emendes.* Memorabile sane est quod de Plantino referunt, quod ne doctissimis quidem, quibus semper instructus fuit, Correctoribus, aut etiam ipsimet sibi, licet huius rei oculissimo & assiduo, satis fisus, publice exponere solitus fuerit, reuisa priuatim exemplaria, prius quã illa

1. Differentia.

illa præli preſſura multiplicarentur, & tranſeuntium de illis iudicia experiri, Appellis ferè exemplo, voluerit: propoſito etiam præmio, vt pro numero errorum, quos quiſque obſeruaſſet, muneratus diſcederet. ſed miſſa hac digreſſione ad propoſitum reuertamur. Secunda igitur differentia primæuæ & hodiernæ Calcographiæ in politura & emblematis conſiſtit: fuiſſe enim antiquitus ſimpliciorem & minus venuſtam Typographiæ faciem, ex ijs qui ſuperſunt Codicibus videre eſt. Etſi enim in principio, quæ ſcriptis libris mangonizandis adhiberi conſueta erat miniatura, etiam ad impreſſos translata fuerit; tamen celeriter illa vtpote operoſior & plurimū temporis abſumens, deſijt, poſtquam venditores animaduertiſſent, merces ſuas etiam iſto lenocinio deſtitutas, facile emptorem inuenire. Hinc euenit vt plurimi adhuc ſuperſint Codices primæuo illo tempore excuſi, quibus Capitales quæ vocantur literæ penitus abſunt, eò quod impreſſoribus propoſitum fuiſſet, abſoluta excuſione illas è minio adijcere, quod poſtmodum, feſtinata in auidos emptores diſtractione, integrum non fuit: prout etiam non paucos illorum temporum reperias, quibus miniatæ illiuſmodi initiales literæ non typorum, ſed pennæ miniſterio ac pictæ conſpiciuntur: Vt autem ab ipſis titulis & inſcriptionibus incipiam, nihil hoc tēpore, vt publicè ſcimus, librorum frontiſpicijs pulchrius eſt, quando vix alicuius nominis & pretij liber exit, qui non calcographicarum imaginum Emblemata præferat (hoc nouitium admodum inſtitutum eſt, & noſtra demum memoria vſurpari cœptum) ac præterea librorum contenta copioſiſſima ferè rubrica proſcribat, licet fatendum ſit, vt eſt omnium rerum abuſus & ambitus, quod iactantior & ventoſior titulatura, credulos emptores ſubinde miſerè decipiat. Contra ſi primæuos Codicos inſpiciamus, vel nullas vel ieiunas prænotationes illorum inuenimus, quod exemplis probare velle ſuperuacuæ curæ fuerit. Non autem ſola Librorum, vt ita dicam atria picturatæ iſtæ & venuſtulæ vermiculationes hoc tempore inſident, ſed ipſa etiam impreſſorum Codicum penetralia, ſi eius generis ſint, vt ab hac arte illuſtrationem deſiderent, dudum inuaſerunt & obtinent, vt hodie ſtirpium, hiſtoriarum, Geographiæ, Aſtronomiæ, Architecturæ, Antiquitatum, Nauigationum, Numiſmatum ac Anatomiæ ſimiliumque materiarum libris tabularum & Iconum effigiatione accuratiſſimis nil formoſius & abſolutius cogitari poſſit: His enim vetera collata monſtra mera & portenta videantur. In hac autem arte, Calcographicas tabulas cum ipſis typis artificioſè & venuſtè ſociandi, inter reliquos *Satleri* apud Bauarum principem, Ambſterodami, *Hondius* & *Ianſonius*, Herbi-

2. differentia.

Satler, Hondius, Ianſonius, Hulſius, Bryæus, Merian.

poli *Lauinus Hulsius*, & Francofurti hodie post Fratres Bryæos successor illorum *Matthæus Merianus*, præter complures alios partim floruisse, partim etiam nunc excellere videntur, extantq; tot ac tam egregia hodie eius generis elegantissima opera, vt vel singula si antiquitus extitissent, miraculi loco haberi, ac plus quam Phidiæ aut Mironis Statuæ Apellisue & Protogenis tabulæ quemq; locum insignire potuerint, nisi ipse sibi numerus & multiplicatio obstaret; nec enim nisi raritas & insolentia in admiratione esse consueuit. Huius generis sunt *Ortelij* orbis terræ, & *Hogenbergij*, *Brunique* Vrbium Theatra, *Mercatoris* Atlas, *Spigelij* libri Anatomici, *Goltzij* & *Iacobi Biæi* antiquitates & numismata, Eistetensis hortus & diuersorum herbaria, Dactylotheca *Gordoni*, *Raderi* Bauaria sancta & pia, *Hieron.* Natalis Meditat. in Euangel. Imagines illustrium *Gallæi*, ac numerosæ diuersorum Iconographiæ, *Bertij*, Ptolomæus, *Meriani* Romanæ antiquitates, Archontologia, aliaq; diuersorum eiusdem generis propè innumerabilia. Inter hęc vel inprimis eminent cœlestes ac terrestres illi globi, quos Belgarum ingenia & manus orbi communicant, quibus hactenus sol absolutius & elegantius nihil vidit, quorumque ope & manuductione, non tantum vniuersi terrarum orbis vastissimum ambitum, sed ipsa etiam infinita cœli stellati spacia, in Musæo tuo residens & quiescens, emetiri & peruagari, ac in rem quod dicitur præsentem ire possis. Hos enim si Mercurij alicuius ductu ab inferis reduces conspicerent, quibus olim pictos ediscere mundos volupe fuit, plane in alium, quod dicitur, orbem se delatos arbitraturi essent. Globorum istorum Cœli terræque imagines repræsentantium Gerhardus Mercator Rupelmondanus, ni fallor, Inuentor, vel certè singularis excultor & perpolitor primarius habetur. Artem autem æris incisoriam Typographices æmulam & exornatricem, quod mihi, cum ante hac *de literis* scriberem, necdum innotuerat, primus reperisse traditur Franciscus à Bocholt, Montensis Ducatus Opilio, cui successerit Israel à Meckenich ex Eifflia ortus, & Martinus Stockius, præceptor Alberti Dureri, vti *ex Chronico* Sebastiani Francken, & Matthiæ Quadi Germania, scribit in *Itinerario Teutonico* suo Martinus Seilerus Carinthius. Incidendi arti successit ars alia cognata recentior, æreas tabulas & laminas arrosiuis liquoribus ad eosdem excusionis siue impressionis vsus inscribendi, & sculpturæ vice excauandi, quod Commentum defertur eodem referente Quado ad inuentores IOANNEM & LVCAM fratres germanos cognomento à Dotecum natali oppido, quod Gelrici Iuris est in veterum licet Saxonum finibus, quibus vniuersus Zutphaniensis Comitatus, cuius illud pars est, continetur ad Isalā

Ortelius, Hogenberg Brunius. Atlas Mercatoris.

Francisc. à Bocholt ari incidēdi inuentor.

vsque

vsque fluuium antiquitus extensis. Sed in viam redeundum est. Ad hanc igitur veteris & hodiernæ calcographiæ differentiam etiam retulero, quod primordiales illæ antiquorum impressiones, ferè nomen Typographi locum ac tempus, quibus publicum aspexerant, adscripta non habebant: atque cum paulatim illa vsurpari deinceps inceperunt, in calcem libri reijciebantur, tumq; simul inualuit, vt signum suum, seu, vt vocant, scutum, quisq; appingi rudi satis Minerua faceret, vt in quamplurimis libris, quos huius artis infantia progenuit videre est, vnde in plerisque eius temporis impressorum Codicum clausulis illud passim occurrit: *Suis consignando scutis.* Hæc magna ex parte hodie intermittuntur, in quorum locum certa Emblemata & Imagines apud aliquos successerunt, cuius generis sunt *Circinus* Plantinianorum, Frobenij *Caduceus*, Gymnici *Monoceros*, VVechelianorum *Pegasus*, *Grus* Episcopij, Iuntarum *Lilium*, Birckmannorum & Mylij *pinguis Gallina*, Parisiensis Societatis *Nauis velifera*, Hierati *Gryphus* &c. Pari ratione cum paulatim antiquiores Typographi Epistolas & præfationes adijcere instituerent, in capitibus operum illis locum adsignare diu renuentes, ad extrema illas reiecerunt, qui ordine deinceps felicius immutato, plurimum legentium commoditati his & similibus succursum est. Rarus enim hoc tempore seu veteris, seu nouitiæ monetæ liber exit, cui non præter eiusmodi præliminares ad Lectorem aliosque, quorum id honori datur, allocutiones etiam summaria vt vocant seu Synopses, Auctorum allegatorum Catalogi, rerum & materiarum Indices, marginales notationes, capitum Lemmata seu inscriptiones, aliaq; similia accedant, quorum omnium vsum & necessitatem non attinet pluribus cōmendare. Sed & in numero & multitudine exemplarium nostri temporis Typographicos labores, à veterum instituto haud parum distare opinor, cum hodie in mille & amplius Exemplaria plerumque se extendat impressio, quæ olim intra multò minorem numerum consistebat, necdum facto experimento vendibilitatis: idque vel hinc satis arguitur, quod vetustissimarum impressionum adeo rara supersint exempla, etiam illarum, quæ membranis illitæ fuerant, & temporis dispendia minus metuere poterant. Hanc autem in excudendis exemplaribus raritatem, Benedictus Arias Montanus, in ipsis etiam Complutensibus Biblijs animaduertit. Huc etiam referri possunt Cæsarea illa regum ac principum & rerumpublicarum Priuilegia & prohibitiones, de non præcipitanda intra certos annos ab alijs impressorum reuisione, quæ res, vti plerumq; salutaris & necessaria est, ita nonnunquam nulli vsui seruit, sed ad solum ambitum & ostentationem obtinetur. Extat certè hac de re, seu potius abusu eius, paulò quidem obscœ-

3. differ.

4. differ.

5. differ.

B. Arias Montanus.

ſcœnior, non inappoſitus tamen aut illepidus apud Zincgrauium in Germanicis Apophthegmatis Georgij Michaelis Lingelsheimij Cõſiliarij Palatini iocus. Sed & multiplex typorum diuerſitas & varietas, hodie Typographiam mirificè exornat, præ rudibus illis & ſimplicioribus huius artis principijs, cum vna ſæpè pagina eius generis decem, duodecim aut amplius conſpiciendas exhibeat diuerſas ſpecies. Illarum vſus, præter elegantiam & ſpecioſitatem, non exiguus eſt, præſertim in diſtinguendis à textu allegationibus, quo commodo & legentium tœdio ſuccurritur, & non paruum tẽporis fit compendium, dum quoties libitum eſt his prætermiſſis illi ſoli intendi poteſt. Quis autem Typographorum Literas Italicas quas vocant omnium primus vſurparit, non facilè dixerim, niſi quod ad Aldum illas referre non nimis abſurdum fortè fuerit: Dudum enim eſt, quod vſus eiuſmodi Typorum introductus fuit. Denique quod ipſa etiam Bibliopolia attinet, & librariæ mercis diſtractiones, omnia dudum præ vetuſtis illis & primitiuis temporibus in maius excreuerunt, quandoquidem præter ſuperius memoratã Francofurtenſem librariæ negotiationis panegyrin, vti toto orbe celeberrimam, ita cunctis retro ſeculis inauditam, reliquæ etiam paulò florentiores Europæ Vrbes hiſce Chartaceis negotiationibus multũ celebrantur & diteſcunt, vti documento ſunt Colonia, Baſilea, Antverpia, placet enim de pluribus nominare paucas, nec extra Germaniam, Pariſios, Lugdunum, Romam, Venetias, &c. huius negotij ergo in rem quod dicitur præſentem peregrinari. Huiuſmodi autem Bibliopolia antiquitus, ac nominatim quantum reperio ante annum ſecularem 1500. nec Francofurti nedum alibi fuerunt, ita enim ad Aldi ſenioris Epiſtolam inter philologicas à ſe editas emiſſam notat Melchior Heiminsfeldius Goldaſtus, Germanicæ antiquitatis ſcientiſſimus polyhiſtor. Non parum autem Librarium hoc commercium iuuant & promouent Catalogi illi librorum, qui ſingulis nũdinis excudi, & per omnem Europam volitare & diſpergi conſueuerunt: Cuius moris originem Simlerus *in Bibliothecæ ſuæ præfatione* adſcribit Georgio Willero Bibliopolæ Francofurtenſi, quem ante aliquot annos, id eſt ſuo tempore, tale compendium fuiſſe commentum anno 1574. ſcribit, vt omnino circa annum 1570. aut aliquanto citius cœpiſſe videatur: Ne tamẽ nimium nobis noſtra placeant, fatendum eſt in aliquibus hoc æuo artẽ hãc à primæuo ſplendore ſuo & dignitate nonnihil viciſſim defeciſſe, qua de re videri poterit Henrici Stephani querela, cuius ſupra memini, quam tamen mihi necdum videre datum eſt. Adſcribam autem Angeli Rocchæ de eadẽ re verba, quæ extant in Append. Bibl. Vaticanæ pag. 412. *Vtcumque autem ſit,* inquit, *Typographia non ſolum à nobilibus & eruditis viris ac doctiſſimis quidem fuit*

6. Differ.

7. Differ.

8. Differ.

Georg. VViller.

 inuenta,

inuenta, sed etiam ab huius generis hominibus diu exculta. Hac autem tempestate, in qua per totum ferè terrarum Orbem vilißimus quisq;, perpaucis exceptis, egenus præterea nulliusq; eruditionis homunculus eam illotis tractat manibus, spe tantum lucri & Mercaturæ exercendæ gratiâ ductus. Hinc factum est, vt soli ferè Mercatores, quorum multi nullum norunt literarum elementum, pauperrimis hanc artem hominibus exercendam committant, quæstum inde omnem desumentes, & non nisi labores Literarũ concinnatoribus, qui & Cõpositores dicuntur, nec non ijs qui prælo præsunt & Torculares vocantur relinquentes. Correctores insuper vel satis mediocriter eruditi, ob tenuißimam mercedem ad corrigendi artem eliguntur, vel si eruditi sint accurati esse non possunt ob ingentem sarcinam humeris imparem, quam tamen sponte susceperunt, vt die nocteq; adlaborantes victum quotidianum sibi comparare queant. Id quod etiam Compositoribus, Torcularibus ac Proto cœterisq; huiusce artis operarijs euenire solet. Dira igitur lucri cupido, pace bonorum dixerim, hanc nobilißimam artem & omni laude dignam deturpauit, vilißimamq; reddidit. Quamuis autem hæc ars à pristino splendore illo degenerauit, Characteribus exceptis qui nunc pulchriores sunt, & in maiori extant varietate, addito item multarum rerum ornatu, non defuerunt tamen nostrâ ætate viri eruditißimi publicam vtilitatem adamantes, & honorem magis quam quæstũ sectantes, qui ipsam diligenter excoluerunt, & in maximâ conseruarunt existimatione. Ita Roccha, qui licet à vero non vsquequaq; aberrarit, dubitari tamen nequit fuisse & olim minorum gentium impressores, qui æque ac hodie, plerique lucrum potiùs quam potiora spectarint, nec satis ex decoro hoc artificium exercuerint.

CAPVT XVIII.

Defensio Typographiæ contra obtrectatores.

Restat vt Typographiæ Calumniatores breuiter retundamus, quorum aliqui eo vsque progrediuntur, vt dubitare videantur satiusne fuerit hanc artem perpetuùm latuisse, quam inuentam esse; ac plusne incommodi quam boni ex illa ortum fuerit. Verum isti homines nimis contemptim & imperitè de re longè vtilissima & necessaria iudicant, ac indigni planè sunt, qui diuini huius inuenti, cuius reprehensores existunt, beneficio, ad aliquem eruditionis & famæ gradum emerserint, ideoque nec nominatione illos hoc loco dignabimur. Esse huius artis, vt omnium bonarum rerum, vna & sola virtute eximia atque excepta, abusum nemo sanus negauerit, ac satis id maturè animaduertit Catholica Ecclesia, & eius

eius summus in terris Præses Romanus Pontifex, eaque de causa in Lateranensi sub Leone decimo Romæ habito Concilio generali, quod post inuẽtam illam proximum primumque fuit, fraudibus & imposturis malitiosorũ hominum, ob quorum scelera innocens & salutare artificium malè audire cęperat, maturo consilio obuiam itum est. Idem deinceps in Tridentinâ Sacrosanctâ Synodo sub Paulo 3. Summo Pontifice actum & repetitum fuit, cuius iussis si vbiuis probè obtemperaretur, non esset vt quis è Typorum ministerio mali & incommodi aliquid formidaret. Hactenus igitur Criminatores Typographicos toleramus, vt liberum esse oportere censeamus, hominum hoc artificio malè & peruersè vtentium mores reprobos & perniciosam vafritiem Hypponacteo præconio deprædicare, pœnarumque obicibus coercere, & in ordinem cogere, dummodo Turcici Tyranni exẽplo rem ipsam per se honestam & multum frugiferam, non statim eadem opera damnent, interdicant & execrentur. Extant quidem diuersorum de abusu huius artis querelæ & inuectiuæ, quos non imus hoc apologetico Epilogo condemnatum, sed iustas potiùs illis causas fuisse fatemur, eiusmodi querimonias instituendi, quorum vel princeps videri possit Henricus Stephanus, qui peculiari opere anno 1569. publicato in malos ac indoctos Typographos & Correctores inuectus est. Sed antiquior Stephano Sipontinus Pontifex Nicolaus Perottus doctissimus vir sub ipsum enatæ Typographiæ tempus in principio libelli sui ad Franciscum Guarnerium in Plinij præfationem historiæ naturalis scripti in abusum huius artis satis acriter inuehitur, quanquam is non tam ipsos Typographos, quam librorum veterum sub Correctorum nomine Corruptores ac malos criticos perstringat. Culpa tamen illa in ipsos etiam Typographos, quod talium operâ vtãtur, errata publicent ac diuulgent, non minima ex parte redundat. Totum locum in Lectoris gratiam appono, sunt enim rariores huius auctoris Codices, neque passim & vbiuis obuersantur, vt discamus statim cum arte vt solet fieri, enatam esse malè illa vtendi tralatitium, sed pessimum morẽ, *Solebam*, inquit ille, *nuper ætati nostræ gratulari, mi Francisce, quasi magnum quoddam ac verè diuinum beneficium hac tẽpestate adepti essemus ob nouũ scribendi genus è Germania nuper ad nos delatum. Videbam enim tantum vno mense ab vno homine hoc tempore imprimi literarum posse, quantum vix toto anno scribi alias à pluribus potuisset, quod vno versu Campanus noster Aprutinus Pontifex elegantissimè scripsit:* Imprimit ille die quantum non scribitur anno. *Ex qua re tantam breui tempore librorum copiam sperabam, vt nullum superfuturum esset opus, quod vel ab inope atq; egeno homine posset amplius desiderari. Hinc fore existimabam vt vigerent indies magis ingenia hominum, & florerent studia literarum, omnesque ad capescendas præclaras*

artes tanta librorum commoditate allicerentur. Iam verò (ô vanas hominum cogitationes) longe aliter quam sperabam video rem succedere. Nam cum liceat vnicuique pro libidine animi sui quæcunque velit imprimere, fit vt omissis sæpenumero, quæ optima sunt, ea scribant placendi gratia, quæ obliterari potius ac deleri ex omnibus libris deberent; & si quid scribunt boni, ita peruertant atque corrumpant, vt melius sit his libris carere, quam in Exemplaria mille transscriptas per Orbis omnes Prouincias mittere, vt scilicet studiosis occasio detur tot mendacia legendi. Quippe satius est vera ignorare quã falsa perdiscere: quemadmodum tacere verum minus peccatum est, quam mentiri. Huius autem rei causa est non tam inscitia eorum qui imprimunt, quam negligentia, nequid grauius dicam, quorundam, qui se Correctores & Magistros Veterum Librorum constituunt. Hi enim dum falsa existimant quæ parum animaduertunt rectè scripta, & de summorum virorum operibus sentẽtiam temere ferre non dubitant. O rem indignam in qua non modò graues viri & prudentes, sed etiam qualescunque studiosi meritò perturbantur. Non est facilè ab his recedendum, quæ passim scripta reperiuntur, nec cum primum difficultatis aliquid occurrit, errori adscribendum est. Non rectum iter relinquendum, vt deuios sequamur anfractus, nec plana deserenda sunt, vt per præcipitia labamur: alioquin quæ stultitia est tantum studium, tantam curam, & (vt ita dicam) tantam sollicitudinem adhibere, vt doctissimorum virorum libros deprau es. Neque me ita ad te velim existimes scribere, quod eorum labores damnandum putem, qui hanc corrigendorum librorum Prouinciam sumpsêre, quin potiùs laudo doctrinam eorum, laudo studium, laudo laborem: sed quatenus modum non excedunt, hoc est, quatenus nihil addunt de suo: sed vel alijs Exemplaribus, vel sententia ipsius Auctoris alibi clarius expressa, vel eius scriptoris à quo id sumptum est auctoritate vel explicata alicuius imitatione, vel alterius linguæ veritate aliquem locum emendant: quod nos nuper in Mario & Papinio fecimus. Remedium deinde huic malo suggerit valde salutare: quod vtinam vbiuis in actum & obseruantiam deducatur, estque tale: *Prouisio autem,* inquit, *facillima est, vt auctoritate Pontificis Maximi, vnus aut alter huic muneri præficiatur, qui & imprimendorum librorum legem Impressoribus præscribat, & adhibeat aliquem mediocriter peritum, qui singulas quasque tabellas ante impressionem examinet atque emendet. Summo præterea studio curet ne primi illi Correctores augurari aliquid temere ausint, sed modum quem ante diximus seruent. In his acre sit ingenium, singularis eruditio, incredibile studium, summa vigilãtia. Hoc si fiet, & multos habebimus libros & integros, in nulla re pulchrius, in nulla re dignius vti potest, beneuolentia Principis tui.* Ita Sipontinus tempore Sixti 4. Max. Pont. ad Nepotis illius Marci Barbi Cardinalis Vicentini familiarem scribit: cum cuius suggesto remedio ferè conueniunt Lipsianæ in venustissima de Criticis Satyra publicatæ leges, collimantque ad eundum scopum diuersi aliorum è Doctoribus discursus, monita, & querelæ. Plura autem huius generis vlteriori

riori congeſtione non accumulo, ſed ad propoſitum reuerſus male vtentium vitio bonæ rei dignitati nihil decedere ſtatuo. Ac poſſumus certè iure optimo gratulari nobis quotquot librorum ſtudio, doctrinarum deſiderio, & eruditæ famæ amore ducimur, hiſce potiſſimum nos in lucem datos eſſe temporibus, quibus maiori commoditate, quam vnquam ante hac, res literaria & quarumcunque facultatum ac diſciplinarum ſtudia coli ac tractari poſſunt, adeo vt qui hodie in eruditionis & ſcientiæ profectu ſibi alijſque non ſatisfaciunt, nil aliud quam ſtuporem aut ignauiam ſuam incuſare poſſint, ac putidum ſit velle huc diuerſorum præclaras rei laudatiſſimæ prædicationes adſcribere, quas paſſim videre & reperire eſt. Vnicum tamen adferam Eraſmi Encomium in præfatione Tuſculanarum ad Vlatenum qui ait. *Quamobrem mihi ſæpe videri ſolet inter omnia quæ in vſum vitæ mortalium induſtria repperit, nihil eſſe vtilius, quam vſum litterarum, neq; vllam artem præſtantiorem opificio typographorum. Quid enim felicius, quam cum eloquētiſſimis ſimul & ſanctiſſimis viris, quoties lubitum eſt, confabulari, neque minus habere perſpectum illorum, qui ante tot annos vixerunt, ingenium, mores, cogitationes, ſtudia, facta, quam ſi multis annis egiſſes cum illis conſuetudinem.* Ita Eraſmus. Quod ſi Richardi de Burij Dunelmenſis in Angliā Epiſcopi, & eiuſdem Regni Cancellarij tempore (fuit autem Petrarchæ Synchronus, vt ex illius Epiſtolis patet) cuius extat *de amore librorum* aureolus libellus, vel etiam magni illius Theologi Ioannis Gerſonis, Cancellarij & Doctoris Academiæ Pariſienſis, qui de *laude ſcriptorum* (Librarij ab eruditioribus vocantur) tractatū edidit, typographicum hoc libros ſcribendi genus induſtriā inuentorum prodijſſet, an non putamus vtrumque præ gaudio extra ſe raptum fuiſſe? Vterque certè pro infinito ſuo erga ſtudia & literas affectu in diuinæ artis Encomium ingenij habenas laxaſſet, cuius beneficio immenſum ſuum rariorum & melioris notæ Codicum deſiderium adeò largiter explere illis datum eſſet. Nam quę Gerſon in prædicto Opuſculo ſuo, in librorum deſcriptores laudes congerit, illæ pleræque Typographorum ſedulitati competunt, quorum peculiaria deinde ſunt & alia verè admiranda merita, & laudum trophæa, quæ profectò vir ille, vt erant ea tempora longè doctiſſimus, nequaquam fuiſſet prætermiſſurus. Scribit alter ille quem dixi Epiſcopus Anglus, *Quoties Pariſios delatus eſſet* quos mundi Paradiſum appellat, *maximum fluminis impetum voluptatis cor ſuum lætificaſſe, ſemperq; ſibi dies paucos præ amoris magnitudine viſos eſſe.* Cauſam deinde exultationis & gaudij ſui addit, non Vrbis magnitudinem, populoſitatem, pulchritudinem; non Aulæ Regalis magnificentiam, luxum, ſplendorem; non omnis generis lautitiarum infinitam copiam; *ſed quod Bibliotheca iucundæ ſupra cellas aromatum ibi redolerent, quod virens viridarium vni-*

uersorum voluminum inæstimabilem ibi spiraret fragrantiã. Ideoq; se Thesauris apertis & sacculorũ corrigijs resolutis pecuniam læto corde dispersisse, lutoq; & arenâ libros redemisse, ait impretiabiles. Quid hic homo non scripsisset? quid lætabunde exultans non exclamasset, si vel Francofurtum illud Orbis terrarum commune maximè quoad Librariam supellectilem, emporium, vel etiam quamcunque aliam ad vrbem hac doctrinarum merce paulo instructiorem deuenisset? imò si in Angliâ suâ residens & quiescens, quoscunque libitum & placitum fuisset libros, sibi ex omni Europâ coëmi & aduehi curasset? Certus equidem sum, quod præcipuam & potissimam operis sui partem in huius artis incomparabilis commendatione consumpsisset, & bonorum omnium Datori DEO OPT. MAX. immensas egisset gratias pro hoc cœlesti suo in homines literatos, vel potius vniuersũ mortaliũ genus collato beneficio. Quod igitur ille verisimiliter facturus fuisset, idem & nos censeo faciamus: nec simus, vt solet ferè hominum, siue incuria, seu malitia, pro diuinis muneribus ingrati, sed ad honorem superni Numinis, publicamq; vtilitatẽ, & ad felicitatẽ temporis & æternitatis, rectè illis vtamur, & beatè fruamur.

HISTORIA IMPRESSIONIS BIBLIORVM COMPLVTENsium ex Aluari Gomezij lib. 1. de vita Francisci Ximenij Cardinalis & Archi-Episcopi Toletani.

ERgo intentionem ad ea conuertit (Ximenij Cardinalis) quæ iam diu animo meditabatur, intelligebat sanè vir prudens sacrorum voluminum lectionem, quæ Biblia Græco nomine passim appellantur, cunctis qui Sacris initiati sunt, sed præsertim Theologis maximè esse necessariam, nullibique magis eosdem illos rerum Theologicarum studiosos dormitare, quam in ea versanda tractãdaq;, idq; potissimum è trium linguarum ignoratione prouenire Hebraicæ, Græcæ, & Latinæ, quibus non solum quicquid scitu dignum est, in omnibus disciplinis profanis est proditũ, sed sacra omnia continentur. Diuinabat homo prudentissimus in tanta hominum nostrorum inertiâ diuinas literas negligentium, impios homines quam primum exorituros, qui earum lectione armati, & ad suos affectus detorquentes Christi Ecclesiã, ausu quidẽ nefario & immani, à nostra tamẽ imperitia profecto impugnare & euertere tẽtarent. Quin antiquissima quæq; Christianæ religionis tempora secum reputans, diuina prouidentia ita factũ esse videbat, vt quemadmodum à prudentibus Imperatoribus ex hostium, cum quibus dimicant, pugnandi natura, ratio & consilia sumuntur: ita quoq; aduersus dæmonũ artes, qui ingenijs humanis percallidè abutuntur, remedia quoq; ex eodẽ fonte petenda esse, Christus enim Opt. Max. vnde omnis sapientia ad homines emanat, sanctos Ecclesiæ Christianæ Patres, per quas-

dā doctrinarū vicissitudines, aduersus emergentes hostes cōuenientibus armis prudentia sua instruxit. Ximenius qui ex publica morū corruptela, ipsorumq; adeò religionis principū immoderātia vulpeculas aliquas in occulto nutriri cōiectabat, quæ vineā mysticā cum minus exspectaretur, demoliri tentarēt, neq; ad id aliundè comparato præsidio; quā ex sacrorū voluminū perperam intellectorū promptuario, non abs re timere cœpit, nc nostri imparati & in vtriusq; testamēti libri ternis columnis per singulas paginas sunt distincti. Prima Hebraicam lectionē tenet, media vulgarē qua nūc vtimur, tertia versionē Græcā LXX. Interpretū, translatione etiā latina illustratam. In margine verò interiori, ne quid desideretur, Chaldaica quā vocant paraphrasis subiecta est, latina versione è regione apposita. At nouū testamentū, Græcā lectionē quā emendatissimā & vulgarē translationē habet. Additū est postremū volumen Hebraicū dictionū eruditū & copiosū Onomasticū ab eius linguæ peritis valdè laudatum. Id in aliquot Bibl. huiusmodi libris, quorundā incuria, qui eos asseruādos susceperant, nō sine graui iactura desideratur. Res fuit cūprimis operosa & magnifica, & quæ nō modo tā ingētem principē, sed etiā ingentis animi virū, ad difficultates inanes euincēdas rem tam arduam comitantes requireret. Accersiuit cōtinuò ad se homines vtriusq; literaturæ peritissimos, Demetriū Cretensem natione Græcū, Antonium Nebrissensem, Lopidem Astunigam, & Ferdianū Pintianum Græcarum literarum & latinarum professores, quorū scripta & studiosa monumenta passim nūc in manibus habentur. Alphonsū Medicū Complutensē, Paulum Coronellū, & Alphonsum Zamorā Hebræarū rerū consultissimos: qui cū olim inter suos publicas scholas fuissent moderati, tū Christianæ fidei sacris ex animo susceptis Ecclesię Orthodoxę domestici & alumni essēt, meritò ad tantum negotiū à Ximenio sunt vocati: quod illorū virtuti, eruditioni & constantiæ meritò est cōmissum. Cum his viris de suo consilio sermones cōfert, liberalissimè impensas promittit, & singulos præmijs propositis priuatim inuitat. Ante omnia festinandū admonet, ne, vt sunt res mortales caducæ & fluxæ, aut illi patrono ad eam rem prōptissimo, aut ipse tam accommodis adiutoribus priuaretur, quorum præsentiam & operam pluris, quam vllas pretiosas possessiones aut diuitias æstimaret. Accenduntur cūcti, Ximenij verbis eruditissimis cessatū: cōquisiti sunt vndiq; vtriusq; testamenti vetustissimi codices, ad quorum fidem castigatio excudendorum fieret, & vitiata loca sanarētur, & quæ dubia & obscura essent, illustrata collucerēt. Sed potissimū adiumento fuerunt Bibliothecæ Vaticanæ venerādæ antiquitatis apographi, quorū copia per Leon. X. P. M. benignissimè Ximenio facta est, cuius iā tū magnificētiā demiratus, cœpit hominē in magno

pretio habere & eius consilium, quamuis in vltimis terris positi, quoties reip. Christianæ negotia postulabant, in rebus arduis requirere. LXX. tamen translationis explicatio partim ab aliquot Academiæ Complutensis eruditis hominibus, qui iam tūc sub Demetrio & Pinciano præceptoribus in Græcis literis non vulgariter profecerant, partim à Demetrio, Pinciano, & Astuniga, adeò feliciter confecta fuit, vt nihil à LXX. interpretibus iuxta Græcam eruditionem sit dictum, qualia permulta apud eos habētur, quod à nostris in tanta breuitate fuerit prætermissum. Fuit inter hos ad hoc munus vocatus Ioannes Vergera, cui libri, quos vulgo Sapientiales vocant (vt ab eo sæpius audiui) explicandi sunt commissi: in quibus multa, quæ in vulgata translatione difficilia esse videbantur, in antiquam lectionem restituit: nihilque magis seni, cum otio fruebatur, sibi dicebat in votis esse, quam librum Ecclesiastici (quem Panareten vocant) Scolijs aliquot illustrare: Sed tardauit præclarum institutum incommodissima valetudo. Durauit ab hoc anno qui M.D.II. Christi nati fuit, annos continuos plus minus quindecim de Sacris Biblijs edendis cura: vt penè cum Ximenij vita, finem quoque editio susceperit. Vbi si per partes narrandum esset, quantum laboris exhaustum sit, quantum tædij & fastidij deuoratum à viris illis operi præfectis, in exemplaribus excutiendis, quamque multiplici & ardua negotiorum mole Ximenius interim alio euocaretur, nimium profectò in eis dicendis immoraremur. At illud vnum quod ad impensas à Ximenio in ea re absoluenda factas pertinet, reticendum nequaquam est. Septem Hebræa exemplaria, quæ nunc Compluti habentur quatuor millibus aureorum ex diuersis regionibus sibi comparasse Alphonsus Zamora Hebræarum literarū professor sæpenumero referebat: vt interim de Græcis & Latinis taceam, quorum illa ab vrbe Roma, hæc tum ex peregrinis locis, tum ex varijs in Hispania Bibliothecis, ab octingentis fermè annis characteribus Gothicis scripta magnis sumptibus Cōplutum sunt delata. Iam verò Chalcographorum & scribarum salaria, doctorum hominum non vulgaria præmia mercedes internuntijs propositas, quibus ad Codices vetustos adipiscendos vtebatur, assiduam denique subministrantium cateruam, quam ad res quæ inspirato emergebant expediendas sustentabat, & mille alia, quæ longum esset referre, si bene quis ratione subducta numeret, quinquaginta millia aureorū & amplius summam conficiet, quod & maiores natu frequenter dicere audiui. Hac tandem diligentia & auctoritate & liberalitate opus illud absolutissimum prodijt Leoni X. Pontifici Max. dicatum, cum in testimonium grati animi, tum quod vniuersa, quæ ad sacrarum literarum illustrationem pertinent, nemini magis quam Romano Pontifici, penes quem tota Christianæ

ſtianæ Eccleſiæ auctoritas eſt, conſecrari & efferri debeant. Opus me herclè miraculo par, & cuius tanta apud omnes qui vbicunque terrarum in ſacris literis verſantur veneratio eſt, vt ad Complutenſium Bibliorum exemplum quicquid alicubi excuditur certatim reuocetur: & in ſapiētiſſimorum virorum ſcriptis, quoties de lectione ſacra controuertitur, teſtimonia ab eiſdem petita proferantur. Hoc ergò, quod diuini beneficij loco ego quidem reponendum arbitror, ſigno dato, mentis noſtrorum hominum atq; adeò mortalium cæterorum, ad ſacras literas tractandas ſeſe conuerterint, ac velut è longo veterno ad ſacra myſteria perſcrutanda euigilarunt. quæ, vt in proœmijs huic operi per viros illos eminentiſſimos propoſitis ſapienter & copiosè dicitur multam lucem, ne vniuerſam pene dixerim, ex linguarum cognitione quibus vtrumque teſtamentum ſcriptum eſt, ſuſcipiunt. Audiui Ioannem Brocarium Complutenſem excuſorem, Arnoldi Guilielmi Brocarij filium, ſæpenumero ad æquales dixiſſe, eo ipſo die quo vltimo manus à patre, operis excuſioni impoſita fuit, ſe puerum eleganter veſtitum cum vltimo Bibliorum volumine ad Ximenium veniſſe: qui impendio lætatus ita cœlum ſuſpiciens exclamauit: Grates tibi ago ſumme Chriſte, quod rem magnopere à me curatam ad optatum finem perduxeris. Et ad familiares continuo conuerſus: equidem, inquit, cum multa ardua & difficilia reipub. cauſa hactenus geſſerim, nihil eſt, amici, de quo mihi magis gratulari debeatis, quam de hac Bibliorum editione: quæ vna ſacros religionis noſtræ fontes tempore perquam neceſſario aperit: vnde multò purior Theologica diſciplina haurietur, quam à riuis poſtea deductis. Non ſatis animi ſui magnitudini Ximenius ingens hoc Bibliorum edendorum opus eſſe arbitrabatur: adhuc alia ſecum voluebat, quæ morte præuentus abſoluere non potuit. Nam vt Ioannem Vergaram alioſq; complures, qui eo tempore apud eum vixerunt dicentes audiui, Ariſtotelicorum voluminum editionem parabat: vt ſingulæ paginarum facies ternis columnis diſtinguerentur: quarū prima Græca Ariſtotelis verba emendatiſſimè contineret: media vulgatam translationem: extrema vero nouam quandam & liberiorem verſionem: vt eius veluti commentarijs ſcriptoris alioqui difficilis ſenſus abditi illuſtrarentur. Nam ad earum diſciplinarum cognitionem, quas in ſchola ſua tractandas propoſuerat, eum quoque auctorem perneceſſarium eſſe intelligebat. Atque ad nouam illam verſionem faciendam viros aliquot in Græcis & Philoſophicis literis doctiſſimos accerſendos vndecumq; curaſſe. Huic rei inter alios qui adhuc conquirebantur, Ioannes Vergara deſignatus eſt, qui diligenter Latinos fecit octo de Phyſico auditu libros, tres de Anima: Metaphiſicos verò 14. qui Toleti in templi maximi Bibliotheca ſer-

uantur. At cum Bibliorum editioni Aristotelica esset successura, atque illa nondum absoluta, Ximenius è viuis sublatus sit mortis praeoccupantis iniuria, quae semper viris magnaminis periniqua & immatura accidit, praeclari operis ingenti spe studiosos homines frustrauit.

De Typographeio Plantiniano ex Ludouici Guicciardini Belgio, de Antverpia agentis.

SEd non minus quam omnia hactenus dicta spectatu & contemplatu iucundum simul & admirandum est amplum illud & celeberrimum Typographeion, quod separatim ab ipsa taberna libraria proprijs commodisq; admodum cellis extruendum curauit doctus ille & ingeniosus Christophorus Plantinus Architypographus Regius, opus reuera dignum quod memoretur, quia fortasse non constat visam hucusque fuisse vel hodieq; in tota quam latè patet Europa, vsquam videri vllam rem huic operi parem, vbi nempè tot praela, tot torcularia, tot & tam varij generis characteres, tot formulae, totque alij apparatus & instrumenta vel iustum Thesaurũ pretio suo aequantia: tot denique viri praestantes, & hisce talibus obeũdis perquam idonei lautis vndecunque stipendijs conducti, & occupati in corrigendis omnibus prorsus (nullam enim excipio) tam literatis, quam vulgaribus linguis, quae inter Christianos quidem in vsu sunt. Ita vt omnibus computatis expẽdantur in hanc officinam eiusque appendices duceni & plures floreni, id est, suprà centenos aureos nostros in singulos dies, Rem profectò praeclaram ac non ipsi duntaxat laudatissimo suo auctori, verum & toti vrbi vtilem iuxta ac perquam honestam! distribuuntur siquidem haec tam pulchra tãq; emendata volumina innumerabili penè numero per vniuersum orbem terrarum. *Hactenus Guicciard.* Meminit huius etiam officinae Iacob. August. Thuanus lib. I. de vita sua, vbi se, cum Antverpiae ageret ad Plãtinum diuertisse scribit, in cuius tunc aedibus, licet rebus accisis, septemdecim adhuc praelis operae ferbuerint (ad. an. 1576.) Exijt autem, vt supra dictum est, ex hac officina Regiorum Bibliorum opus, cuius editionis historiam, non minus ac Complutensem, quam retuli, memorabilem adiungo.

(:)

Histo-

Historia impreßionis Bibliorum Regiorum, facta Antverpiæ per Plantinum.

CHristophorus Plantinus Turonensis, Typographus Antverpianus omnium suæ artis, qui hactenus vbicunque terrarum vixerunt celeberrimus, præter infinita alia, quæ nitidissimè & correctissimè edidit Regiorum Bibliorum impressione cum alios dudum superasset, seipsum deniq; vicisse videri potest. Ad illorum autem excusionem cum motu vt apparet, proprio animum adiecisset, nec tamen priuatos patrimonij sui sumptus tãtæ rei sufficere arbitraretur, per idoneos homines apud Philippum II. Hispaniarum regem obtinuit, vt is impensas sumptuosi operis in se reciperet, & idoneum aliquem, qui impressioni præesset, ex Hispania mitteret. Is fuit Benedictus Arias Montanus Theologus doctissimus & & polyglottus, de quo postea dicendum est. Verba autem ipsius regis hac de re sunt ex Epistola ad ducem Albanum Belgij eo tempore præfectum. Quãobrem cum à Christophoro Plantino ciue Antverpiensi de arte Typographica, vt accepimus bene merito, opus Complutensi illi simile, aut illo etiam maius & elegantius parari intellexerimus, eiusq; rei magnitudini hominis tum industriã, tum etiam diligentiam sufficere posse cognouerimus: ad regiæ dignitatis, cælestis Maiestatis beneficio obtinemus, pręcipuas curas maximè pertinere existimauimus, hac quoque in parte Christianæ reipub. non deesse. Re igitur cum supremi nostri & S. Inquisitionis consilij præside, atque alijs compluribus viris, quorum erga Deum pietatem, & erga nos fidem & sacrarum literarum insignem peritiam iam diu cognitam perspectamque habemus communicata, & nostro hoc consilio non solum omniũ suffragijs valdè cõprobato, verũ etiam summè collaudato, Deo nos opus gratissimum, Christianæ vero reip. vtilissimum facturos existimauimus, si vt præstãtissima illa Biblia linguarũ diuersitate, characterũ elegãtia, ac omni deniq; ornatu & splẽdore illustrata in publicũ prodirẽt efficeremus, ac pijs eius viri conatibus nostro auxilio & auctoritate adessemus. Vt igitur cõsiliũ hoc nostrũ ad eũ quẽ optamus finẽ perducatur, ex eorũ sentẽtia, qui à nobis ad hãc deliberationẽ adhibiti sunt, Benedicto Ariæ Mõtano Doctori Theologo ex aulicis & sacerdotibus nostris, cuius linguarũ ferè omniũ oportunã cognitionem & bonarũ omniũ

artium ac disciplinarum non vulgarem peritiam, atq; adeò insignem morũ probitatem nobis abundanti exemplo atque tibi omnibus his nominibus noto perspectam habemus, eius negotij executionem commisimus, &c. literæ istæ regiæ anno 1568. 8. Kal. Aprilis. Madriti fuere datæ, quo eodem die etiam ipsi Plantino scripsit; die verò 18. Kal. Sept. Louaniensi Academiæ Montanum & Biblicæ Impressionis negotium scriptis clementissime literis commendauit. Atque adeò eodem illo anno feliciter inchoatum est memorabile illud opus, fuitque primus eius tomus absolutus Kal. Martijs anni sequentis 1569. vti docet ipsius Ariæ subscriptio & approbatio. Quintus autem & vltimus tomus anno 1571. Kal. Febr. finẽ suum & perfectionẽ nactus est, ita vt triennij tẽpus totius operis integrationi impẽsum sit. Porrò prædictus Arias in operis præfatione, in qua de Diuinæ scripturæ dignitate linguarum vsu & Catholici Regis (in excudendis hisce Biblijs) consilio agit: sequentia inter alia refert. Igitur & à doctissimis & peritissimis viris, quales in Hispania quam plurimi & publicis Academijs & ex sacræ religionis Magistratibus censores & iudices, atq; adeò ex omni Ecclesiastico ordine ministri conspiciuntur, ad tantam rem deliberandam adhibitis, communi omnium sententia confirmatum est huiusmodi regis consilium non tanquã vtile tantum, sed etiam veluti planè necessarium ac diuinum comprobari & omnium suffragijs postulari, omniumque piorum studio vt expleretur orari oportere. Sed quod rex ipse libentissimè susceptum maturè exequi atq; perficere instituit: præsertim verò cum eorum omnium, quæ ad eam temparandam & opportuna ac etiam necessaria erant magnam copiam apud se esse intelligeret: seque ijs viris qui tanto huic operi & exordiendo, expediendo & omnibus suis numeris & partibus absoluendo præesse possent, qualis ipse rei literariæ amantissimus quam plures continuo fouet, omnino non carere conspiceret. Tantum igitur Catholici regis consilio, studio, auctoritate atq; benignitate præstitum est, vt operis huius admiranda moles maximis rerum difficultatibus superatis extincta, & ad publicum Catholicæ Ecclesiæ vsum æternumque Christianæ veritatis monumentum stabilita & exposita denique fuerit: cuius inspectionem nulli Christianæ pietatis studioso non gratissimam vtilissimamq; fore arbitramur; cum propter eximiam omnis generis characterum elegantiam, & propter egregiam optimi & celeberrimi typographi operam, tum verò maximè propter summam integræ & incorruptæ lectionis perfectionem, quam propter assiduam doctissimorum & linguarum omnium peritissimorum hominum diligentiã, variorum quoque & correctissimorum exemplarium, Romanorum videlicet, Venetorum, Constantinopolitanorum & Germanorum collatio

nobis

nobis præstitit. Complutensibus verò potissimum hac in parte vsi sumus, quæ quidem à celebratissimo ac pientissimo viro Francisco Ximenio Toletano Archiepiscopo Hispaniarum, præside summo S.R.E. Cardinal. magno studio, incredibili sumptu, insigni diligentia, vtilissimoque euentu edita quondam fuerant, & apud doctos homines magno in pretio habita. Quæ tamen quia propter miram eorum paucitatem & raritatem desiderabatur, hoc in opere nō modo instaurata, sed multis etiam in partibus aucta, integrata, locupletata, magno etiam appositissimoque rerum & verborum apparatu exornata sunt. Nam præter excellentem formarum chartæ & characterum præstantiam integras etiam Chaldaicas in veteri testamento paraphrases & Syriacæ in nouos lectionis libros, eosdemque diligenti studio & censura examinatos & commoda latinarum interpretationum copia instructos opus hoc Complutensibus Biblijs addit; & quod ad lectionis & sententiarum distinctionem explicationemque plurimum confert, acutos omnes Hebraicosque apices (quos nunquam perire Christus patietur) diligentissimè obseruatos adiungit. Insignem præterea rerum & verborum supellectilem aliàs varijs Codicibus dispersam hoc vnum opus continet, quæ magis vsu percipi, quam oratione indicari possunt. His accedunt variarum in omnibus linguis, lectionum proposita exempla, quæ quidem quot & quantos lectoribus fructus allaturi sint, nemo facile æstimare potest. Sunt præterea integra Hebraica Biblia nouumque Testamentum Græcum cum Latinis ad verbum interpretationibus, maiori quàm vnquam antea diligentia & sedulitate elaboratis, quæ præterquam quod ad sententiarū cognoscenda mysteria plurimum adiumenti afferunt, Latinum hominem Hebraicam & Græcam: Græcum verò & Hebraicum latinam linguam sine præceptore ac nullo penè negotio docere possunt. Addita præterea sunt opportunis locis difficiliorum verborum Hebraicorum, Græcorum & Syriacorū themata, quas radices Hebræi dicunt. Postremum verò & vtilissimum illud volumen adiungitur, quod, quia multarum & ad familiares diuini verbi explicationes commodissimarum rerum copiosam ac multiplicem suppeditat materiam, sacrorum librorum apparatum inscripsimus, quo in opere dictionariæ, obseruationes, arcanorum sermonum interpretationes, multaq; alia cognitu dignissima continentur. Atque hæc quidem omnia magnæ sacrarum literarum studiosis vtilitati, magnoque vsui Catholicæ Ecclesiæ futura, à Philippo Catholico rege curata, eiusque tum auctoritate & dignitate, tum liberalitate regia expedita, & insigni rerum omnium diuersitate ac elegantia insignita, ad optimum & felicissimum exitum diuinæ prouidentiæ summo beneficio tandem perducta sunt. Etenim tantum opus quod

maximos sumptus, insignem artificum diligentiam, exemplarium opportunam copiam, operarum frequentiam assiduam multorũq; iudiciorũ sententias ex varijs Europæ partibus collectis exigebat, sine præsenti Dei numine & auxilio effici & absolui non potuit: adeò vt ipsam tot rerum & personarũ vnaminem, perpetuam & indefessam facultatem, non tam hominum opera & studio comparatam, quam diuinitus oblatam & concessam fuisse palam sit fatendum; opusq; ipsum argumento & re planè diuinum est, ita etiam vt hoc modo atq; hoc tempore huius regis tanto studio ederetur, ex diuino consilio profectum fuisse dubitandum minime sit: quod quidem vel ex eo cõstat, quod Pius V. P. M. qui hodierno die Catholicæ Ecclesię pro Christo sanctissimè præest, vbi hoc præclarissimum & vtilissimum opus regis studio & sumptu Antverpiæ institutum inchoatumq; intellexisset, misso à se ad Albanum Ducẽ Belgij præfectum gratulationis & honoris causa in tantæ victoriæ ab eo reportatæ gratiam, legato præter alia in mandatis dederit, vt opus ipsum operisq; promotores omnes fausto & grato Sanctitatis suæ nomine, nutu, assensu atque auspicijs, benedictione etiam adiuncta prosequeretur: qua quidem re nulla alia sub cœlo vel regi ipsi gratior, vel regijs hominibus in eo opere continuis laboribus augendo & expoliendo incendendis aut aptior, aut magis accommodata esse potuit, &c. Idem deinde Arias Montanus totius editionis superintẽdens, summusq; nomine regio præfectus, in altera præfatione, in qua de totius operis vsu, dignitate & apparatu ex ordine disserit, lectorem non tantum ad multilinguos sacri eloquij codices hosce inuitat, sed etiã omnes illos, qui vel præsentes, vel absentes hãc editionem iuuerint & procurarint edisserit, quæ omnia hic etiam legi digna iudico: Hæc ferè sunt lector, inquit, quorum te admonitum volumus, vt apparatissimo atque amplissimo hoc opere, quod in totius Christianæ reip. gratiam prodit, commodissime vtaris. Neque enim de eius vtilitate nobis hoc loco pluribus propositum est dicere: quippè quod eius præstantiam ne eloquentissimus quidem Orator, vt par est copiosissima oratione consequi possit. Sed quid in hac parte præstitum sit, si ei operam dabis, ex te ipse vere cognosces. Id enim bona omnium venia liberè ausim affirmare, nullum vnquam ex typographica arte tantum, adeoque insigne beneficium in Christianam rempubl. fuisse collatum. Si enim operis ipsius magnitudinem, splendorem & dignitatem attente considerabis, lector, quid prius, aut etiam quid magis admirari debeas haud facilè scies. Te enim tot idiomatum diuersitas, fideles vbique interpretationes, characterum præstantia, tabularum elegantia, ac denique totus hic præstantissimus apparatus ita oculos atque animum tenebit tuum, vt verè dicas tanti huius muneris

neris Deo Optim. Maxim. cuius ope & auxilio inchoatum, ac denique non sine manifesto, ac summo eius fauore & singulari beneficio ad optatissimum finem tandem aliquando perductum est, mox etiam doctissimis ac vigilantissimis viris, quorum opera & industria tibi quale est exhibetur, ingentes, & nunquam intermorituras gratias esse habendas.

Vos itaque architecti ponderum ac mensurarum periti arithmetici, Hebraicæ, Chaldææ, Græcæ Syriacæ & Latinæ linguæ studiosi, vos denique eruditissimi Theologi, quidquid in aureo ac planè diuino hoc munere vobis exhibetur, id totum Philippi regis potentissimi, ac de re literaria optimè meriti, cuius mandato nos pro eius erga literatos homines studio ac amore huic tanto operi præfuimus, insigni pietati flagranti sacrarum literarum desiderio magnificentissimis sumptibus amplissimæ munificentiæ, verèque principe homine dignæ liberalitati acceptum referte. Denique ne solum litteratorum turba, quæ hodierna die extat, verum etiam posteri tantorum laborum ac vigiliarum ingenio præstantibus & eruditione perfecta hominibus, qui, quantum laboris & operæ in sacratissimo hoc opere impenderint, & res ipsa docet, & Christiana respubl. abunde cognoscit, debitum honorem ac optimo iure debitas tanti beneficij gratias agant (nihil enim maiori dignum & commendatione & memoria & sempiterna gloria in infinita posteritate ab illis expectari poterat) eorum nomine & cognomine perpetuum laboris, operæ, studij, diligentiæ, eruditionis, doctrinæ animiq; ad Christianam rempublicam pro viribus iuuandam, admodum propensi clarum & illustre testimonium hoc loco adscribi curauimus.

Itaque ne quam plurimos, Hispanos, Italos, & Gallos, qui nos sua ope & auxilio plurimum iuuerunt hoc loco referamus: eos tantum recensebimus, qui ab ipso operis initio ad finem vsque, tum in eo parando, describendo, vertendo, adornando, immutando, aut corrigendo multum laboris, operæ ac diligentiæ adhibuerunt. Ex quorum numero Christophori Plantini, viri de Typographica arte, qua cæteræ omnes illustrantur & viuunt, optime meriti summam ingenij dexteritatem, admirabilem prudentiam, sedulam operam, infinitos labores, ac denique omnibus in rebus insignem diligentiam nemo satis admirari, ac dignis laudibus extollere potest: nec est, lector, quod pluribus hac de re tecum agam, res enim per se ipsa loquitur. Non enim solum infinita tum veterum, tum etiam recentiorum in omni artium & scientiarum genere volumina, quæ ab eius prælo in totius Christianæ reipubl. gratiam continuo prodeunt, quam mirificè is

rem

rem literariam augeat, amplificet & exornet, literatis omnibus fidem faciunt: verum etiam præstantissimus hic sacrosanctæ Theologiæ & antiquissimarum linguarum Thesaurus, quonam ille sua industria & labore in adiuuanda republ. fit animo, & huius & futuri sæculi hominibus luculentissimum erit testimonium.

Maximam verò partem eorum, quæ hic diligenter correcta, exornata, perpolita & elaborata sunt, Francisci Raphelingi, quem sibi generum Plātinus adsciuit, summæ industriæ, incredibili diligentiæ, continuæ sedulitati, perspicaci ingenio & præstanti iudicio acceptam referre debes, te enim lector, iudicem appello, vt ex operis ipsius magnitudine, præstantia, ac dignitate tute æstimes, quot & quales fuerint huius viri labores, & quam insignis antiquarum linguarum peritia, qua meo quidem iudicio nemini suo iure cedit. Amplissimus enim hic scientiarum & linguarum Thesaurus se huius viri ope & industria ita vt vides correctissimum in lucem prodijsse sua raritate & excellentia apertè testatur.

Guidonem Fabricium, cuius supra meminimus, tum genere, tum ob præclaras animi dotes verè nobilem, atque inter præclarissimos Galliæ Poëtas non immeritò commemorandum, Catholicæ Ecclesiæ ac religionis Christianæ studiosissimū, Hebraici idiomatis peritissimū, atq; adeò Syriacæ linguæ insigni cognitione ornatum (quod quidem vel ex ipsa testamenti noui Syriaci latina interpretatione apertè cognosci potest) non est quod meis verbis hoc loco commendem: eius quippe insignis eruditio & opera, quâ nos in hoc opere mirificè iuuit, ipsa per se satis prædicant, à studiosis omnibus huic viro plurimum deberi.

Nicolaum Fabricium Guidonis fratrem in antiquis, ac potissimū in Hebraica lingua non infeliciter versatum, qui sua diligētia & continuis laboribus in hoc opere transscribendo, interpretando & corrigendo inter cæteros nobis etiam adiumento fuit, huic catalogo meritò inserendum duximus.

In primis autem sacrarum literarum studiosi Augustino Hunnæo, & Cornelio Goudano duobus Louaniensis gymnasij luminibus sacræ Theologiæ Doctoribus & publicis professoribus, ac toti rei literariæ addictissimis ingentes habeant gratias: His enim propter insignem eruditionem & sacrarum linguarum non vulgarem cognitionem optimi regis mandato hoc opus euoluendum ac diligenter examinandum à Louaniensi Academia commissum est. Qui quidem quo sunt felici ingenio & maturo, & ad grauissimas quasque res apto iudicio (adhibita ad eam rem Ioanne Harlemio sacræ Theologiæ Licentiato, in omni linguarum genere exerci-

exercitatiſſimo ſacræ Scripturæ & Hebraicæ linguæ apud Louanienſes in Societate Ieſu profeſſore : ſuo munere, vt à tantis viris exſpectari poterat, cum ſumma laude perfuncti ſunt : atque hac quidem in parte ipſorum decretum, pro ea quam obtinet auctoritate interpoſitum eſt.

De me autem, ac de meo labore & induſtria (quantulacunque ea eſt) nihil profiteor. Hoc tamen vnum non reticebo : me ſcilicet continuò immortales Deo gratias agere, quod decem idiomatum cognitionem pro ſua clementia atque benignitate mihi impertitus ſit. Quorum idiomatum gratia (cùm ſapientiſſimo & potentiſſimo Regi noſtro, eiuſque à conſilio ampliſſimis viris ingratus non ſim) dum plerique grauiſſimi ac doctiſſimi viri in Hiſpania publicis muneribus, pro ſua quiſque doctrina & ſapientia funguntur : mihi in hac mea peregrinatione, tantum munus demandatum eſt. In quo quidem qua ratione ſim verſatus, aliorum eſto iudicium.

At ne erga eos qui in tranſmittendis ad nos correctiſſimis exemplaribus, aut etiam nobis ſuo conſilio, ope & induſtria in hoc opere adfuerunt, ingrati animi vitio laborare videamur: atque vt tuo, lector, deſiderio hâc etiã in parte abundè ſatisfaciamus , nomina præſtantiſſimorum quorundam virorum, qui egregiam operam nobiſcum conſumpſerunt, & quibus non parum debent ſacrarum literarum ſtudioſi, hoc loco cæteris adiecimus. Inter quos Cardinali Spinoſæ regij in Hiſpanijs ſummi cõſilij & ſanctæ Inquiſitionis præſidi ampliſſimo non paruæ ſunt habendæ gratiæ: eius enim conſilio & fauore, conuocatis etiam ad eam rem præſtantiſſimis viris Regique à conſilijs Rex noſter optimus & ſapientiſſimus præſtantiſſima hæc Biblia inchoari, & ad finem perduci voluit.

Complutenſi Academiæ multum debent literati homines : Illa enim duobus & quadraginta Theologiæ Doctoribus vndique collectis ſuo ſuffragio regis inſtitutum, velut ſanctiſſimum comprobauit.

Nec verò Granvellanus Cardinalis ampliſſimus hoc loco nobis defuit: pro eo enim quo erga rem literariam, ac potiſsimum Sacroſanctæ Theologiæ ſtudia eſt propenſo animo, Bibliorum Græcorum exemplaria ſuis impenſis ad Vaticanorum fidem deſcripta , ac diligentiſsimè collata ad nos opportunè tranſmiſit.

Nec poſſum, lector, Sirleti etiam Cardinalis operam, induſtriam ac doctrinam propè ſingularem tibi non vehementer commẽdare. Is enim præter grauiſsimas occupationes, quibus ampliſsimus & ſacratiſsimus Cardinalium ordo diſtineri ſolet, animum ad ſacrarum literarum ſtudia ita conuertit, vt iam Theologorum labor in perquirendis ſacrorum voluminum varijs lectionibus magna ex parte ſit ſubleuatus: tanta enim induſtria & iu-

dicio eas collegit, & quas sequi, & quas reijcere oporteat, ita doctè admonuit, vt merito tanti beneficij immortales gratias amplissimo huic viro habere debeas.

Ioannes Regla felicissimæ memoriæ Caroli Quinti Cæsaris inuictissimi Confessor (quem vocant) instituti Hieronymiani apud Hispanos suam hac etiam in parte præstitit operam.

Petrus Serranus Cordubensis in Complutensi Academia Theologiæ Doctor F. Ludouicus Strada Theologus Abulensis, Ambrosius Morus Cordubensis omni disciplinarum genere ornatus, & Gabriel Zayas regionum (quas vocant) Statuum à Secretis suis votis & diligenti procuratione, vt hoc opus quale est, in lucem prodiret pro viribus effecerunt.

Ab Andrea Masio viro à consilijs & secretis Ducis Cliuiæ plerisque valdè doctis annotationibus, & Chaldaica paraphrasi in priores Prophetas, Psalmos, Ecclesiasten & Ruth ope Hispani exemplaris à se Romæ inuenti, &, quod maximum est, dictionario Syriaco cum eiusdem idiomatis doctissima Grammatica aucti sumus, summam certè commendationem, præstantissimus & antiquarum linguarum peritissimus, hic vir apud omnes studiosos meretur.

Est etiam nobis à Clemente Anylo Philosophiæ & Medicinæ Doctore, qui in hisce regionibus propter Christianam religionem exulat exhibitum Pentateuchi, Græci ex Thomæ Mori Bibliotheca elegantissimum exemplar.

His autem omnibus addo Guilielmum Canterum virum præter generis nobilitatem, & rei familiaris amplitudinem, in Græcis & Latinis literis feliciter versatum, reique publicæ studiosissimum atque adeò de hoc opere omni ex parte bene meritum.

Detulimus & nos ex Complutensi Bibliotheca posteriorum Prophetarum paraphrasin Latinam ex Chaldaica factam. Atq; adeò ex nostra antiquissimum exemplar posteriorum Prophetarum Hebraicè & Chaldaicè scriptum.

Christophorus Plantinus habuit penes se Complutensia Bibliorum exemplaria excusa. Præterea Veneta, Hebraica, Chaldaica & Græca & Germanica Hebræa & alia suis typis aliàs impressa; deinde Græca omnia, quæ quidem in Gallijs & Germania extant celeberrima.

Daniel Bombergus pius & doctus vir, & partim tum nominis, tum ingenij heres noui Testamenti antiquissimum exemplar Syriacum Coloniâ Agrippinâ ad nos attulit, quod quidem magno nobis fuit vsui & commodo. Id enim contulimus cum ijs nostris, quæ Ferdinandi optimi ac pijssimi

Im-

Imperatoris beneficio paucos antè annos cum Latina Ecclesia communicata fuerant.

Itaque iam ex teipso, Lector, facilè potes conijcere, quale & quantum munus tibi offeratur, cum ad id parandum tot & tam insignium virorum industria & singularis qua prædicti sunt doctrina accesserint &c. Scripsit autem illa Arias an. 1571. 10. Kalend. Sextilis.

Cæterum ipsum opus hoc Biblicum Quinquelingue quod attinet distinguitur id in Tomos quinq; , quibus deinde apparatus Biblicus tribus Tomis accedit.

Hactenus relata in principio primi Regiorum Bibliorum Tomo leguntur. Dolendum autem fuit, magnam partem huius primariæ editionis Biblicæ exemplarium, dum in Hispaniam vehuntur, absorptâ à tempestatum vehementia naui, in aquis perijsse.

De Plantino & eius Antuerpiensi Officina addo etiam relato iam Guicciardino Carolum Scribanium in Antuerpia, titulo: Ars Typographica: pag. 43. ita scribentem.

HAnc vitam à Plantiniano prœlo quanti acceperunt? perierant æternæ insepulti obliuioni; aut tanquam anima nunquam conlata, aut tanquam vniuersim erepta, iacebant prostrati in perenni quodam ignouescentes sopore; ni ab hoc afflatore noua redanimatione redijssent in vitam. Scio in omni propè gente floruisse in hac arte nobiles; noui è Latio Manutios, è Germaniâ Frobenios, è Galliâ Stephanos. at vos vnius Plantini nomine omnium tenebrastis nomina. Si sidera illi Regnis suis; sol vester fuit: non vrbi huic, non Belgio: sed Orbi, quà patet. Et vt omnia huius magna, nihil maius fuit Biblijs Regijs, quæ quicunque è Latio, Græciâ, Palæstinâ, Chaldæâ, Syriâ intuebitur non exclamet, vicisti. octauum orbi miraculum hic est? & non tanti machinatorem operis, alte sublatum, per quidquid est orbis sicco deuehant, pede, viridiq;

——*advelent victricia tempora lauro,*

quotquot nobilissimæ huius & æternaturæ artis cultores, Regna & Imperia fouent?

PLACET ETIAM CHRISTOPHORI MILAEI LOCVM ADscribere è librorum eius doctissimorum vereq; aureorum de Vniuersalis rerum historia scribenda, secundo. Is enim non tantum Oeconomiam & commoditates Typographici artificij eleganter explicat, sed etiam contra ac ab alijs factum, qui inter Mechanicas illi principatum concedunt, inter literales artes recipi dignum censet.

HAbuere olim librarios diuersi generis, qui ingeniorum monumenta scitè & venustè exarabant: horũ professio maxima ex parte hodie relicta, introducto nouo & laudabili ad omnem scripturæ celeritatem, superioris memoriæ inuento. Typographiæ nomen ei arti dedimus, qua ipsa plumbeis characteribus pro literarum atque notarum numero ingeniosè fusis, & in cellulas sui cuiusq; generis aptissimè distinctis, ad eandem, qua scribimus, rationem typos expeditè seligunt, componunt inuicem, quasique colligant, vt paginæ totæ æqualibus inter se versibus compleantur. Has marginibus ferreis arctè, ne dilabi possint, concludunt & diligenter emendant. Post atramento, quo hæreat, parato, duabus semipilis mollibus ad conuenientem respersionem vtentes, prælo subijciunt, ac fortiter comprimunt. Itaque iusto paginarum numero expresso, ijdem typi dissoluuntur, ac in suas cellulas reponuntur: vt reliquis totius instituti operis partibus effingendis, rursus atque iterum, pro verborum serie coagmentari possint. Repetitis inde frequenter vtraque ex parte eiusmodi, quas vocant, formis, scriptores diuersarum linguarum, perinde ac sigillo ceræ impresso, quodam numeroso partu in multa exemplaria celerrimè transcribuntur: quorum vt est commoditas, venustas & elegantia maior, ita laboriosæ & longæ scripturæ habita ratione, precium longè minimum. Nam scriptoris vnius libri pluris olim venire solebant, quam hodie tota propè bibliotheca: vt priuatus libris non minus abundanter sese possit instruere, quam tum maximis sumptibus Respublicæ & principes viri comparare potuissent. Effectum etiam illud est hac industria, vt studiosi homines in omni genere scriptorum maximos progressus habeant: quandoquidem omnia quæ oppressa diutissimè latuerant, in lucem ad communem vsum iam proferuntur: vt semel editi libri, non perinde possint deinceps obliuione posteritatis extingui. Digna profectò ars, quæ de iustis causis, sicut olim Pictura, propter maximum studiorum vsum inter disciplinas liberales adnumerari debeat.

De Officina Coloniensi Hieratina.

NOtissimum est inter celebriores typographos Antonij Hierati nomen, is ductu Ioannis Gymnici heri sui vidua Typographicum negotium industriè, laboriosè exercuit Coloniæ Agrippinæ, vbi dignitate Se-

natoria & vitæ integritate conſpicuus vixit. Huius Officina etſi Plantinianæ, paucisq; alijs dignitate, magnificentia & fama fortaſſis inferior ſit, operum tamen & ingentium ab illo excuſorum Voluminum multitudine, licet in aliquibus Ioannem Gymnicum priuignum ſuum ſocium admiſerit, non dubitem illam prædictæ & quibuſcunque alijs opponere: ac præterea perſuaſum mihi eſt lectori non ingratum fore, ſi præcipuos, quibus rem literariam auxit & inſtruxit libros hoc quoque in loco breuiter indicem. Præſtitum hoc eſt à filijs eius in ingreſſu magni Theatri Beierlingani, quod octo Tomis ab hoc ipſo imprimi cæptum, à natis autem feliciter abſolutū eſt. Vt fatear quod ſentio, ego quidem hactenes, licet harum rerum non incurioſus, non memini ſimile quid de quoquam comperiſſe. Et augèt huius rei miraculum quod intra a os nō admodum multos varia illa diuerſorum auctorum opera, quæ maximam partem mox audies, reliquam alibi vbi dixi inuenies, & numero multiplicia & mole ingentia feliciter impreſſerit. Sunt autem ſequentia.

S. Ambroſij, S. Auguſtini, S. Athanaſij, S. Baſilij Magni, S. Bernardi.
S. Cypriani, S. Epiphanij, S. Gregorij Taumaturgi, S. Gregorij Nazianzeni, S. Gregorij Niſſeni, S. Hieronymi, S. Hilarij, S. Hugonis de S. Victore.
S. Theodoreti Cyrenſis, S. Iſidori Hiſpalenſis, ac Tertulliani opera omnia.
Alphonſi Toſtati Epiſcopi Abulenſis opera, tomis 12. cum Indice.
Alphonſi Salmeronis Soc. Ieſu opera in nouum Teſtam. tom. 16.
Benedictus Pererius Soc. Ieſu in Geneſin & Danielem &c. tom. 5.
Ioannis Lorini Soc. Ieſu in Leuit. Numeros, Pſalmos & Act. Apoſt. tom. 4.
Venerabilis Bedæ, tom. 8.
S. Bonauenturæ tom. 7.
Rabani Mauri tomis 6.
Tomi omnium Conciliorum Græcè aut Latinè editorum tom. 4.
Ioannis Azorij Soc. Ieſu Inſtitutiones morales tom. 3.
Concluſiones Cardinalis Tuſci tom. 8.
Annales Cardinalis Baronij tom. 12. Iacobi Saliani Annales, tom. 6.
Hiſtoria Soc. Ieſu, tom. 2.
Controuerſiæ Cardinalis Bellarmini, tom. 4.
Chriſtophori Clauij opera tom. 5.
Bibliotheca demum Patrum tomis quindecim.

Atque hæc omnia in folio, vt vocant, impreſſa ſunt, ac pleraque quæ mole recenſitis inferiora minus admirationis habitura videntur, ſciens præterij.

ÆTERNITATI SACRVM.

QVOD TERRÆ TEVTONICÆ ET APOLLINEI
REGNI DECORA
*IOHANNES FAVSTVS MOGVN-
TINVS,
IOANNES GVTENBERGIVS AR-
GENTINAS,
PETRVS OPILIO SIVE SCHÆ-
FERVS GERNSHEIMENSIS,*
VIRI INSIGNES, MEMORABILES, INCOMPARABILES,
REIP. LITERARIÆ ILLVSTRANDÆ, PROPAGAN-
DÆ, CONSERVANDÆ
NATI DIVINITVSQVE DATI TRIVMVIRI
SEMPITERNAM AD OMNEM POSTERITATEM
GLORIAM PROMERITI,
ARTEM TYPOGRAPHICAM,
QVA NON ALIA SVB SOLE MELIOR, VTILIOR,
DIGNIOR, HONORATIOR
PRIMITVS INVENERINT, PROMOVERINT, AVXERINT,
EXCOLVERINT, PROPAGARINT,
DILATARINT,
ORBEM CHRISTIANVM EATENVS INCONSPE-
CTA ET INSPERATA LIBRORVM SVPELLECTILE,
IMO VERIVS INAESTIMABILIBVS DIVINIORIS
INVENTI THESAVRIS
MVSARVM ALVMNOS STVDIISQVE
DEDITOS
SVA AC DISCIPVLORVM SVCCESSORVMQVE SVORVM OPERA
DITAVERINT, BEATOSQVE, SI VTI NORINT, FECERINT:
*SENATVS POPVLVSQVE LITE-
RATORVM,*
AC TOTA GERMANICI NOMINIS
VNIVERSITAS

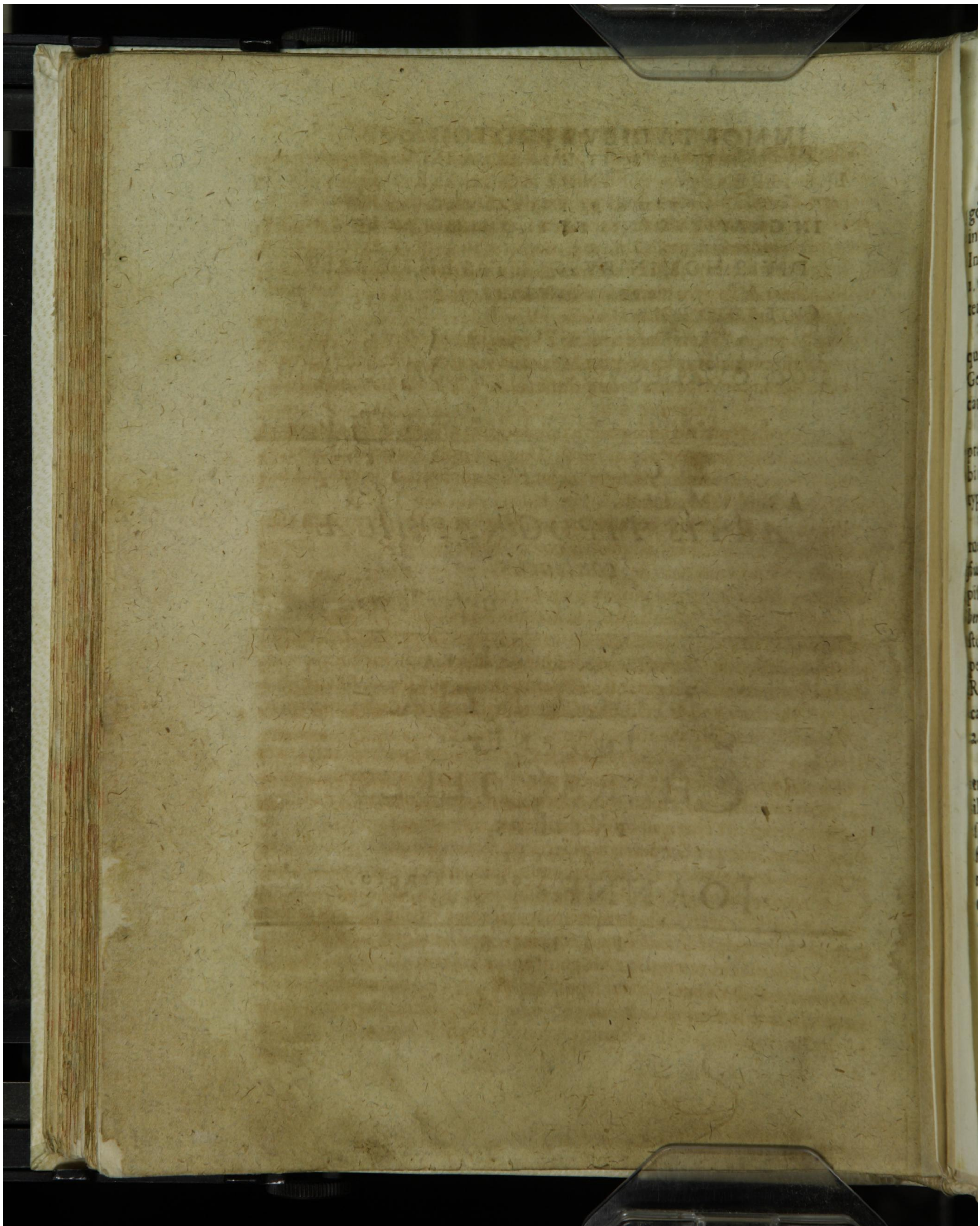
IM-

IMMORTALIBVS PROTODÆDALIS,
QVI IPSIMET ARTE, ET LABORIOSA INDVSTRIA SVA
ÆRE PERENNIVS ET INDEMOLIBILE MONVMEN-
TVM SIBI EREXERVNT,
IN GRATITVDINIS ET PROMERITAE LAVDIS
TESTIMONIVM
DIVIS HOMINIBVSQVE FAVENTIBVS ET
APPLAVDENTIBVS:
ORBE TOTO VOLENTE, ADMIRANTE, OBSTVPESCENTE
DONEC SPLENDIDIVS DIGNIVSQVE
PVBLICO NOMINE AC SVMPTV ERIGATVR
HOC QVALECVNQVE μνημεῖον A PRIVATO
HOMINE PONI
PERMISERVNT ET APPROBARVNT.

Chronographicum
ANNVM, LOCVM, ET INVENTOREM
ARTIS TYPOGRAPHICÆ
continens,
Anno 1635. *ante hac impressum.*

VetVs et CLara
MogVntIa
InVenIt
CharaCteres
fVsILes,
aVtore
IOANNE { GVTENBERGIO.
FAVsTO.

FINIS.

129

ADDITIVNCVLÆ SVIS QVÆQVE LOCIS inserendæ.

Pag. 2. *lin.* 19. Qui Chinensibus typographicæ artis vsum & scientiam lon-gè ante Europæos adscribunt, præter iam nominatos hi ferè sunt: *Maffeius* in Historia Indiæ Orientalis lib... pag... *Garsias ab Horto* lib. 1. Aromatũ apud Indos nascentium cap. 38. *Ioannes Barrus* in Asiæ descriptione decad. 1. lib. 9. c. *Guilandinus* de Papyro membro 26. n. 8. *Guido Pancirolus* tit. 12. rerum noui-ter inuentarum. *Ioan. Consaluus Mendoza &c.*;

Pag. 8. lin. 9. Themistaneum siue Themistitan eandem esse ciuitatem, quæ communiori notioriq; nomine Mexicana vocatur, auctor est *Maginus* in Geographia sua, in Americæ descriptione fol. 204. & *Petrus Montanus* in Mer-catoris Atlante.

Ibid. lin. vlt. Nona his addi poterit opinio, quæ à *Ioanne Antonio Magino* in prædicto opere Geographico sub titulo Descriptionis Tartariæ refertur, v-bi tradit esse qui affirment, *in regno Tangut*, mille annis prius quam apud nos typographiam fuisse inuentam.

Pag. 27. Antiquioribus qui ante Iunium Moguntiæ Typographiam asse-ruerunt, præter recensitos, etiam hi sequentes aggregari debent, *Ioan. Stump-us* tom. 1. Hist. Helueticæ lib. 2. fol. 23. *Gaspar Bruschius* in Catalogo Archie-piscoporum Moguntinensium sub Theodorico de Erbach. *Cyriacus Spangen-berg* in Chron. Mansfeldensi cap. 324. *Reinerus Reineccius* in Oratione de Hi-storiæ dignitate pag. 14. *Guil. Xylander* ad Sleidanum de quatuor summis Im-perijs pag. 232. *Ioan. Thomas Freigius* oratione 4. inter impresʃis cum Ioannis Rosini Antiquitatibus Romanis. *Bernardus Hertzog* in Chron. Alsatiæ lib. 2. cap. 46. *Matthæus Beroald.* in Indice Chronolog. *Leonardus Crentzhemius* part. 2. Chronol. lib. 6. fol. 325.

Pag. 40. lin. 13. Idem *Isacius Pontanus* hac de re in eamdem ferè sententiam tractat *lib. 9. Histor. Gelr.* pag. 476. ijsq; pag. 502. quæ sequuntur superaddit. Illa enim cum diuersorum aliorum exemplo, ad conciliationem huius litigij spectent referre hoc loco visum est. Eâdem hac tempestate (anno 1450.) ef-florescere paʃsim per Germaniam videre erat, artem, de qua superius inieci-mus, typis libros excudendi. Estq; hoc anno, qui vt habent Chronologi, verè erat aureus, excusum primò Moguntiæ Bibliorum opus, idq; characteribus, vt memorat Chronici Coloniensis vernaculus autor, maiusculis, & quibus exinde plerunque Missalia solent: adijciens quod haudquaquam omitten-dum, eandem hanc artem, licet Moguntiæ primitus esset elaborata, exculta-que, eius nihilominus primum typum atque imaginem desumptam ex Do-natis, qui ante id tempus, infra longè Moguntiam Coloniamq; apud Bata-uos, nunc Hollandos Gelriæ finitimos dicimus, rudi Mineruа (vt sunt ple-

R rum-

rumq; rerum initia) typis expreſsi fuerant: Intelligens haud dubiè Hollandos Harlemum, & ibi quem memorauimus ad annum 1440. hoc omnium agitaſſe primò Laurentium Harlemenſem, Coſterum populariter nominatum, vt Rhenus ita Germania, quod ſuperior inferiorq; ſibi merito hic vendicet, vtraq; habeat, illa quod vltima addita manu expoliuerit, hæc quod artem artisque rudia quædam initia oſtenderit.

Pag. 40. Typographiæ inuẽtionis meminit etiam Pontus Heuterus lib. 4. rerum Burgundic. pag. 121. ſed ambiguè magis quàm quiſquam alius, quare ſuis verbis illum audiamus loquentem: Reperta eſt, inquit, hoc anno (1440) in Germania ars, qua plumbeis literis deſcripti libri, prælo deinde breui tẽpore multa exemplaria excuduntur, Græca voce artem Typographicam vocantes. Sed quo auctore, aut quo in loco primi ſint excuſi (Moguntiacis ſibi laudem vendicantibus) non ſatis inter ſcriptores liquet. Ita ille. Memorabile autem puto, ſi Hollandos ſuos de Typographica hac controuerſia loquens in mente habuit, quod aperte illorum meminiſſe abſtinuerit.

Pag. 47. in fine. Illis qui poſt editam Iunij Batauiam Moguntinis Inuentionem Typographicã aſſerunt, addi & accenſeri poſsint hi ſequentes: *Iacobus Bornitius* de ſufficientia rerum fol. 174. & ſeq. *Auctor Chronici Eccleſiaſtico-Politici*, quod excuſum eſt Francofurti an. 1614. tomo 2. Chronici Chronicorũ Politici ſub an. 1440. *Chriſtophorus Lebeman* lib. 7. Chron. Spirenſis cap. 105. *Ioan. Cluuerus* in Epitome Hiſtoriarum pag. 658. *Chriſtophorus Beſoldus* Pentade 1. Diſſertationum Philologicarum cap. 3. *Claudius Clemens* Soc. Ieſu presbyter, Profeſſor humaniorum literarum in Academia Madritenſi lib. 1. Muſei Sectione 8. cap. 6. *Sebaſtianus Verronius* libro 8. Chronici Eccleſiæ & Monarchiarum. *Adelarius Erichius* libro 6. Chronici Iuliacenſis cap. 11. *VVenceslaus Sturmius* in Chronico Vniuerſali lib. 5. pag. 446. *Daniel Paræus* in hiſtoria Palatina pag. 103. & in Medulla Hiſtoriæ Eccleſiaſticæ pag. 311. *Elias Reuſnerus* in Iſagoge Hiſtorica pag. 467. *Petrus Heigius* part. 1. quæſt. 7. num. 55. *Daniel Otto* de Iure publico cap. 24. *Ioan. VVolffius* tomo 2. Lection. memorab. pag. 753. *Iacobus Gualtherus* in Tabulis Chronologicis pag. 719. *Nicolaus Dolionus* in Compendio Hiſtoriꝗ part. 4. pag. 447. *Ioan. Chapeauillius* tomo 3. rerum Leodienſ. pag. 122. & in Chronologia eiuſdem tomi. *Ioan. Barclaius* in Icone Animorum ſiue quarta parte Satyrici cap. 5.

Pag. 63. lin. 9. à fine. Lanzio, Middendorpio & alijs, adde *Hermannum Hugonem, Ioannem de Laet, Ioan. Henricum Alſtedium & Ioan. Iſacium Pontanum*, pag. 39. & 40. poſitos, qui & ipſi non niſi diuerſorum opiniones referunt.

Ibidem ſtatim poſtea. Adriano Romano, accenſendus eſt *Gaſpar Barlæus* relatus eadem pag. 40. qui æq; ac prædict. nudè & ſimpliciter ſine aliqua probatione affirmat.

Pag.

Pag.67.lin.vlt.Eandem inſcriptionem affert *Ioannes Thomas Freigius* quarta Orationum cum *Ioan.Roſini* Romanis antiquitatibus impreſſarum.

Pag. 69. lin. 10. Eandem referunt præter Serarium *Beſoldus* in Theſauro Practico pag. 787. *& Auctor Chronici Eccleſiaſtico-Politici* parte 2. Chronici Chronicorum Politici pag.937.

Pag.73.lin.à fine. Ioánem Fauſtum honeſto ſatis loco & è primarijs Moguntinæ vrbis familijs natum fuiſſe, ſatis inde cõſtat, quod agnatus eius Iacobus Fauſtus Aurifaber Conſulem illic egerit an. 1462. eo ipſo quo Moguntia capta & ſub iugum miſſa fuit: qua de re teſtem habemus Georgium Helvvich in Moguntia deuicta pag.154.

Pag.82.lin.23. Conſentit tamen Colonienſi Chronico Munſterus ſupra pag. 14. qui itidem Coloniam ante Argentinam ponit. Putarem, ita hos cum alijs conciliari poſſe, vt intelligi debeant de aperta & profeſſa poſt publicationem eius artis ad Argentoratenſes propagatione. Gutenbergius enim ſecreto eo nouum illud artificium attulit, pariterque remotis illic arbitris longo tempore exercuit.

Pag.83.lin.6. Hos duos Venetorum typorum inuentores Nicolaum Ienſon & Ioannem de Colonia, præ omnibus alijs ab eleganti typorum forma etiam Sabellicus commendat, ſupra pag.12. Porrò idem hic *Ioannes de Colonia* an.1476. Priſciani opera Venetijs excudit, hoc ipſo nouorum tunc temporis typorum genere. Socium illius impreſsionis habuit Iohannem Manthen de Gerreshem, quod eſt oppidulum Montenſis Ducatus propè Duſſeldorpium illuſtrium Dominatum Collegio nobile.

Pag.85.lin.10.à fine. In eadem Baſilea impreſſum habemus Petri Comeſtoris hiſtoriam Scholaſticam non adiecto typographi nomine, an.1486.

Pag.88. lin. 8. Biblia Germanica dudum ante Lutherum (ita è charactere & verſione, quæ modicè à Lubecenſibus & Halberſtadenſibus Biblijs differt, licet annus impreſſionis abſit, comprehenditur) Coloniæ etiam Agrippinæ impreſſa ſuperſunt. Locus quidem adſcriptus non eſt, ſed tam è Magorum adoratione doniferâ quam in fronte præfert, tum magis etiam ex vrbis illius inſignibus liquet. Habet hæc editio textui gloſſulas intermixtas, quæ ab illo nulla typorum diuerſitate, ſed ſola Stellularum ſiue aſteriſcorum prænotatione diſtinguuntur.

Ead.pag.lin.22. Erhardus Rodolff de Auguſta an. 1481. excudit Faſciculum temporum, typis quidem antiquis, ſed paulò nitidioribus. Additur in fine ARTE MIRA. impreſſum eſſe.

Ead.pag.lin.2.à fine. Eandem VVeſtphaliæ Metropolim noſtro tempore egregiè illuſtrare ceperat Michael Dalius Antuerpienſis, editis breui tempore præclaris aliquot ad pietatem præcipuè, fideiq; ſinceritatem ſpectantibus

bus operibus, qui in viridi æuo præmaturè abreptus priuigno suo Bernardo Raesfeldio lampadē porrexit. Obijt autem maligna febri statim post reditum è Francofurtensibus vernalibus nundinis anno 1628.

Pag. 90. lin. 8. Gryphius hic è celeberrimis Typographorum Germanus patria fuit, *Ioannes Michael Brutus* in præfatione Epistolarum Longolij vocat *eruditum iuuenem & ingenio pereleganti.*

Pag. 92. lin. 13. Superest in laudem Roberti Stephani conscriptum à nobili poeta Gallo Ioanne Aurato Iambicum carmen apud Goldastum in Epistolis Philologicis, hoc principio:

Inter tot hac ætate bellè qui typis
Cudunt minutulis libros
Primas Roberte Stephane tu parteis tenes
Reclamitante nemine. Epist. 57.

Pag. 96. lin. 18. Hoc correcturæ officium exercuit etiam Ortuinus Gratius VVestphalus, vir eruditus & eo nomine satis celebris; quamuis qui obscurorum virorum epistolas emiserūt; omnia alia meritum publico ludibrio contrariarum partium studio exponere sategerint. *Quentelianis* autem Coloniæ operam suam impendit, vt *Mersæus Cratepolius* testatur in Archiepiscoporū Coloniensium Catalogo.

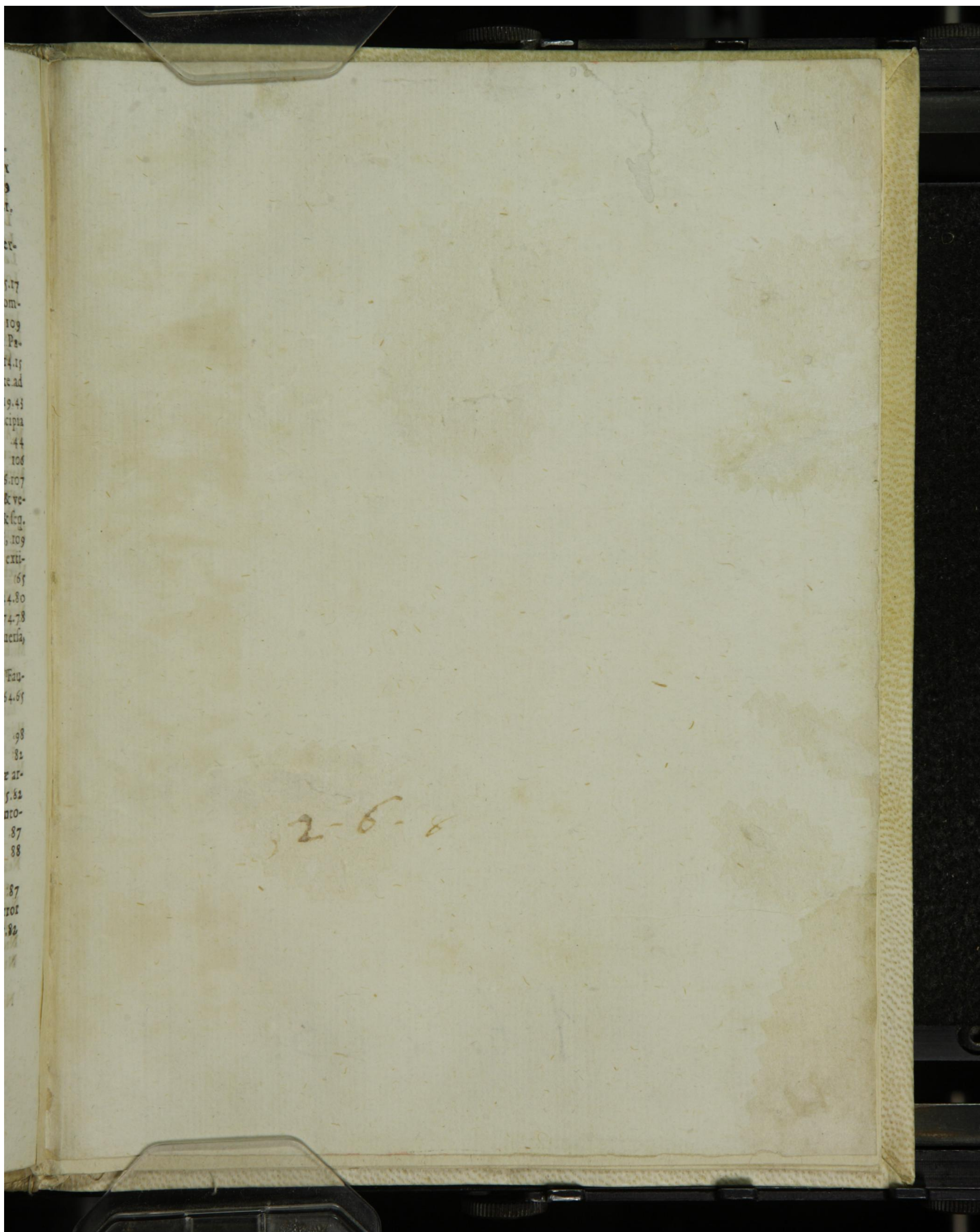
Pag. 111. lin. 7. Sequentia amanuensis culpa præterita adde & insere post voculam *Imparati: & in vtriusq; testamenti libris peregrini & hospites deprehenderentur. Magni igitur Origenis diligentiam imitatus: qui hexaplis illis decantatis, omnes sacrorum voluminum, quæ tunc habebantur, translationes in vnum coniunxerat*, editionem Bibliorum faciendam curauit.

133

INDEX RERVM.

FINIS.

2-6-8